

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ПАВЛУСІВ Надія Михайлівна

УДК 342.12:821.161.2«18/19»

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник

Вовк Вікторія Миколаївна

професор кафедри філософії права

та юридичної логіки НАВС

кандидат філософських наук доцент

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	11
1.1. Художня література як відображення правової реальності.....	11
1.2. Методологія інтерпретації образів права у творах художньої літератури.....	47
Висновки до першого розділу.....	74
РОЗДІЛ 2. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	77
2.1. Правове життя українського народу крізь призму літературного процесу на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.	77
2.2. Право у художньому світі творів Івана Франка: філософсько-правова інтерпретація	108
Висновки до другого розділу.....	121
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДНОГО ТА ПОЗИТИВНОГО ПРАВА У ТВОРАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	123
3.1. Образи людини як правової особистості.....	123
3.2. Образи права, звичаю та закону як об’єктивно даної, нормативно упорядкованої правової реальності.....	142

3.3. Образи справедливості як морального максимуму та належного суспільного правопорядку.....	156
3.4. Образи «неправа», форм його прояву та подолання: «злочин», «покарання», «вина», «покута», «прощення», «примирення», «замирення», «забуття».....	166
3.5. Образи суспільних інституцій, пов'язаних з правом, та їхньої діяльності: «суд», «судочинство», «процес», «процедура», «вирок», «присуд», «вибори»	181
Висновки до третього розділу.....	192
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	199

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з найскладніших і поки що не досліджених з належною повнотою проблем вітчизняної філософсько-правової науки є правова ментальність українського народу. Пізнання національних особливостей праворозуміння, ставлення до права, ідеалів свободи та справедливості вимагає залучення найрізноманітніших джерел та пластів духовної культури народу, які несуть у собі свідчення етнокультурної унікальності та ідентичності правового розвитку.

Українська художня література явила світові блискучі зразки творів, у яких правове життя народу постає в усій його повноті – як трагічній, так і комічній.

Твори І. Франка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшини, А. Чайковського, О. Маковея, Н. Кобринської, У. Кравченко донесли до наших днів найпотаємніші, найглибші прагнення, звичаї та традиції українського народу, насамперед його основної верстви – селянства – у сфері права. Можливо, саме ігнорування чи недостатня увага до історичного досвіду народу, його традиційної правової культури і стали одним з чинників таких негативних явищ сьогодення, як правовий нігілізм, корупція, боротьба між гілками влади. Увага спеціальних наукових дисциплін (історія, історія держави і права тощо) зосереджується переважно на зовнішній, видимій стороні державно-правового життя, в той час як основа основ суспільного правопорядку – правова складова національного характеру – залишається здебільшого поза увагою. Допомогти зазначеним наукам заповнити цю прогалину здатна філософія права.

Як така, актуальність теми пропонованого дисертаційного дослідження може бути визначена у двох аспектах: *загальному* (дослідження художньої літератури як форми правової свідомості, що матиме значення, зокрема, для вироблення пропозицій щодо вдосконалення існуючої системи правової освіти

та правового виховання з урахуванням української правової культури) та спеціально-науковому (обґрунтування методології філософсько-правового аналізу образів права у літературному процесі на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX століття). Уже той факт, що право, сфера правового, конфлікти довкола них – стали осердям суспільного життя сучасної України, зумовлює необхідність відповідного реагування і в площині філософсько-правового аналізу образів права в художній літературі.

Питання праворозуміння та духовної природи права досліджували у своїх працях такі українські науковці, як Д.В. Андреев, О.О. Бандура, В.С. Бігун, О.Г. Данільян, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, С.І. Максимов, О.В. Петрішин, Д.Є. Прокопов, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, С.С. Сливка, О.В. Стовба, М.В. Цвік. Різні аспекти національного у праві України, традиційної правової культури українського народу стали предметом розгляду у працях О.М. Атоян, В.Д. Бабкіна, М.А. Дамірлі, В.В. Дудченко, Ю.П. Лободи, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, С.С. Павлова, О.Ф. Скакун, Н.Є. Толкачової, І.Б. Усенка, Є.О. Харитонова.

Питання природи права, його місця у духовній культурі суспільства досліджувалися у працях таких науковців, як С.С. Алексеев, М.Г. Братасюк, А.Б. Венгеров, В.М. Вовк, В.І. Кузнецов, А.В. Малько, Р.А. Познер, Б.Д. Чміль, Л.С. Явич, Р. Циппеліус. Однак художня література як філософсько-правовий феномен ніким раніше предметно не досліджувалася. Філософія права як наука на сьогодні практично не має у своєму розпорядженні спеціальних праць із проблем художньої літератури як форми правової свідомості. Між тим, особливості сучасного етапу розвитку вітчизняної правової системи зумовлюють потребу у детальному та конкретному вивченні правової свідомості та правових традицій українського народу, одним з виразників яких є художня література.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційне дослідження виконувалося згідно з планом наукової діяльності

кафедри філософії права та юридичної логіки НАВС на 2009/2010 рр. в межах теми _____ (номер державної реєстрації _____).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради КНУВС (протокол від «___» _____ 2009 р. № _____) та схвалено відділенням Академії правових наук України (реєстр. № _____ за 200__ р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є з'ясування особливостей художньо-літературного відображення правового життя українського суспільства на західноукраїнських землях кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. у творах українських письменників, поглиблення знань про правові погляди письменників досліджуваного періоду, логічні зв'язки, закономірності та тенденції розвитку національної правової культури у заявлений період, а також формулювання теоретико-прикладних рекомендацій щодо врахування виявлених особливостей української духовної правової культури у правовій політиці, а також у правовій освіті та правовому вихованні. Для досягнення цієї мети необхідно було розв'язати такі *завдання*: 1) дослідити еволюцію наукових підходів стосовно місця та значення української художньої літератури в суспільному, зокрема правовому житті українського народу в зазначений період, схарактеризувати художню літературу як особливу форму правової свідомості; 2) уточнити вихідні концептуально-методологічні засади філософсько-правового дослідження творчості українських письменників в аспекті відображення правової культури народу; 3) виявити критерії виокремлення та розмежування окремих сторін соціально-правової дійсності за допомогою літературних художньо-зображувальних засобів; 4) конкретизувати уявлення про українську художню літературу зазначеного періоду як оригінальну форму відображення, утвердження та захисту правової культури українського народу, його правових традицій; 5) запропонувати оновлене визначення окремих філософсько-правових понять для їхнього пристосування під час аналізу художніх образів із сфери правового;

б) з'ясувати основні протиріччя традиційної української правової культури, виявлені у художньо правдивих образах творів українських письменників;
7) сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правової освіти та правового виховання учнівської та студентської молоді, суспільства загалом на основі кращих творів класиків української літератури, зокрема у зв'язку з процесами європейської інтеграції, котрі не повинні перешкодити збереженню української національної самобутності і в такій важливій духовній сфері життя народу як право.

Об'єктом дослідження є українська художня література на західноукраїнських землях кінця XIX ст. – початку XX ст. як особлива форма правової свідомості.

Предметом дослідження є основні закономірності формулювання та вираження філософсько-правових поглядів українських письменників зазначеного періоду в образах правових явищ у творах художньої літератури.

При проведенні дослідження використано низку загальнонаукових та філософсько-правових *методів*. З-поміж загальнонаукових методів використовувалися, зокрема, такі як *історичний* (для дослідження зв'язків літературної творчості з тим конкретно-історичним соціальним середовищем, в якому працювали письменники та яке слугувало реальним підґрунтям художніх образів), *логічний* (для дослідження змістовних зв'язків художніх образів з правовими поглядами самих письменників), *аналізу і синтезу* (зокрема, при формулюванні визначень філософсько-правових понять). Основними філософсько-правовими методами, використаними у дослідженні, є: *герменевтичний* (для з'ясування філософсько-правового змісту образів права), *феноменологічний* (для характеристики образів права як особливого способу буття правового у суспільній свідомості), *аксіологічний* (для розкриття ціннісних доміант у відображенні правової реальності у досліджених творах), *антрополого-правовий* (для інтерпретації образів людини як учасника правового життя).

У межах дослідження проведено соціологічне опитування студентів юридичного факультету ЛДУВС з метою з'ясування, наскільки адекватно художня література відображає правову дійсність. Анкета складалася з десяти запитань. За результатами опитування, 74% респондентів адекватно співвіднесли образи права з відомими їм явищами правової дійсності, 17% – наближено, 9% не змогли здійснити такого зіставлення.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлюється тим, що дисертація є одним із перших у вітчизняній філософсько-правовій науці монографічним дослідженням творчості українських письменників як складника національно-правової культури, в якому, з одного боку, зображувалося правове життя народу, його прагнення у царині права, а з іншого – в явній, відвертій чи, навпаки, зумисно та несвідомо прихованій формі (через пряму мову чи думки персонажів) виражалися і власні правові погляди та оцінки письменників.

Наукову новизну та особистий внесок автора складають наступні висновки та положення:

вперше:

– сформульовано загальні філософсько-правові положення про художню літературу як особливу форму правової свідомості, розкрито онтологічні та гносеологічні аспекти дослідження художньої літератури як правового явища та об'єкта філософсько-правового дискурсу, визначено онтологічні та гносеологічні особливості художньої літератури як форми правової свідомості;

– сформульовано загальні філософсько-правові положення про співвідношення соціально-правової та художньо-правової дійсності у літературному творі;

– наявність правового компонента в художній творчості українських письменників кінця XIX ст. – початку XX ст. схарактеризована як не випадковий, а закономірний прояв письменницької позиції в умовах

тогочасних реалій життя народу на західноукраїнських землях та перебігу суспільного життя та літературного процесу;

– обґрунтовано доцільність розгляду художніх образів та явищ зі сфери права як однієї із сторін реконструкції (відтворення) правового життя у духовній культурі суспільства;

удосконалено:

– методологію філософсько-правового дослідження творчості українських письменників на західноукраїнських землях кінця XIX ст. – початку XX ст., у якій набула розвитку традиція відображення правового життя народу в українській художній літературі;

– класифікацію образів правових явищ у творах художньої літератури;

набули подальшого розвитку:

– положення про особливості традиційної правової культури українського народу, виявлені у художніх образах у творах українських письменників заявленого періоду;

– філософсько-правова характеристика правової ментальності українського народу у розрізі аспектів людини у праві (правової особистості), праворозуміння, справедливості, права і неправа, сприйняття та оцінки діяльності судових та правоохоронних органів;

– пропозиції щодо вдосконалення правової освіти та правового виховання учнівської та студентської молоді, суспільства загалом на базі кращих творів класиків української літератури.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що низка положень та висновків дисертаційного дослідження може бути врахована при формуванні державної правової політики, у здійсненні судово-правової реформи, а також використана у викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Теорія права та держави», «Історія держави і права України», а також у правовій освіті та правовому вихованні учнівської та студентської молоді, суспільства загалом на основі кращих творів класиків української літератури.

Матеріали та положення дисертаційного дослідження, а також пов'язані з ним наукові публікації використовувалися у навчальному процесі Правничого коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка у 2009/2010 н.р. при викладанні наступних дисциплін: «Теорія права та держави», «Історія держави і права України», «Історія політичної і правової думки України» (акт про впровадження від 28 травня 2010 р.).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації обговорювались на засіданнях кафедри філософії та юридичної логіки Київського національного університету внутрішніх справ. Основні положення, висновки та рекомендації цього дослідження оприлюднено у доповідях на наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (23 травня 2008 р., м. Львів), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (28 травня 2009 р., м. Львів), II Всеукраїнському круглому столі «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» у Львівському державному університеті внутрішніх справ (28 травня 2010 р., м. Львів).

Публікації. За темою дисертації опубліковано п'ять статей у виданнях, що визнані ВАК України як фахові з юридичних наук.

Структура та обсяг роботи зумовлені завданнями та логікою здійсненого дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (розподілених на дев'ять підрозділів), загальних висновків та списку використаних джерел (273 найменування). Обсяг дисертації (без списку використаних джерел) становить 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Художня література як відображення правової реальності

У вітчизняній гуманітарній науці утвердилося розуміння права як надзвичайно складного, багатоаспектного явища, яке має найрізноманітніші вияви, історичні залежності, причини та джерела свого існування. Право не може бути зведене до закону, оскільки воно є вираженням співвідношення добра і зла, належного та суцього у соціальній реальності. Діапазон проявів права надзвичайно широкий: звичаї, правові погляди людей, їхні прагнення, осмислені та неосмислені мотиви поведінки у суспільстві, ставлення до злочину, до його наслідків. Різні підходи до розуміння природи права представлені сучасними українськими філософами права. Зокрема, знаний вітчизняний філософ права М. Костицький наголошує на ідеальному характері права, і тому воно не може спостерігатися відчутно [90, с. 23]. В. Бачинін також вказує, що зміст права становить не фізично відчутна предметність, а норми, цінності та розуміння [15, с. 157].

Особливості права як специфічної буттєвої форми культури зумовлює поліфонізм його пізнання: від скрупульозно-фотографічного підходу до символічного відображення. Так, символічним відображенням правової реальності, яке є також і специфічною формою пізнання, може бути визнана художня література. Особливе значення художньої літератури у відображенні правової дійсності, роль художньої літератури у збереженні соціального досвіду та поясненні правових механізмів певного історичного етапу розвитку правової регуляції сьогодні уже ні в кого не викликає сумніву. Звичайно, що йдеться про символічне відображення правової реальності засобами художньої

літератури. Тобто, при аналізі художнього твору з погляду відображення в ньому правової реальності, ми маємо справу уже з явищами «з других рук»: автор у своєму художньому світі створює свій образ права, який не є адекватним відображенню реальної правової дійсності. Але при цьому автор не може повністю абстрагуватися від реалій сучасного йому правового життя, оскільки він (автор) «закинутий» і «вкорінений» у ньому.

Кожний письменник вбирає в себе і відображає у творах і ментально-національні особливості суспільства, в межах якого протікає його творче життя, а тому кожний художній твір є символічною презентацією історичного контексту, ідеологічно-настановчого універсуму цього суспільства.

Тому у межах нашого дослідження необхідно хоча б у загальних рисах розглянути проблему розмежування понять (категорій) «правова реальність», «правова дійсність», «правове життя» та їхні співвідношення з образами права у творах художньої літератури.

С. Максимов аналізує широке та вузьке значення поняття правової реальності. У широкому значенні – це сукупність всіх правових феноменів, у вузькому – тільки базові правові реалії, що дає підстави у різних напрямках та наукових школах під правовою реальністю розуміти чи то правові норми (нормативізм), чи то правовідносини (соціологічний напрямок), чи то «правові емоції» (психологічний напрямок) [126, с. 148]. Цей учений обґрунтовує власний погляд, згідно з яким «хоча широке і вузьке значення поняття «правова реальність» і відрізняються, їх все ж не слід абсолютно протиставляти, оскільки загальна картина правової реальності залежить від того, що мається на увазі в якості базисного феномена» [126, с. 148]. Відтак ним запропонована «інтегральна концепція правової реальності як світу права, котрий конструюється з правових феноменів, упорядкованих залежно від відношення до базисного феномену як до певної «першореальності» права» [126, с. 148]. Суть позиції цього вченого найбільш чітко сформульована ним у таких положеннях: «Правова реальність не представляє якусь субстанційну

частину реальності, а є лише способом організації й інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам світ людей. Тому ми уявляємо його як реально існуючий. Вже в цьому виявляється відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів. Бо світ права – це в основі своїй світ *належності*, а не існування» [126, с. 148–149].

С. Максимовим закладена своєрідна традиція, домінуюча парадигма у комплексному осмисленні всієї сукупності правових явищ вітчизняною філософсько-правовою наукою.

Відтак логічним висновком з його концепції є той, що категорія правової дійсності, на відміну від категорії правової реальності, охоплює лише ту частину «феноменів світу права», яким притаманний атрибут «існування». Тому ми не погоджуємося з визначенням С. Алексєєва, який стверджує, що «найширше правове поняття, яке охоплює всі без винятку правові явища, – це «правова дійсність», яка є «все у світі правових явищ» [3, с. 47]. Адже при цьому ігнорується деонтологічна природа права, неврахування чого необгрунтовано обмежує та збіднює філософсько-правовий дискурс, зокрема з огляду на досягнутий рівень *філософського* осмислення феномену правового.

Зрештою, ще у часи Г.-В. Гегеля категорія *дійсність* інтерпретувалася як єдність *сутності* та *існування*, що робить підставним вважати «правовою дійсністю» тільки ті об'єктивно існуючі явища, які наділені атрибутом «правовості», тобто в яких виявлена та сама деонтологічна природа права (решта ж явищ цього роду, за такою логікою, опиняється поза «світом права», правовою дійсністю і належить до «світу не-права»). Справді, в межах послідовного філософсько-правового дискурсу суперечливим є судження про злочин як елемент правової дійсності: навпаки, цей феномен заперечує правову дійсність (як єдність ідеї права та феномену права) і перебуває поза її межами.

З огляду на зазначене, інтерпретація категорії «правова дійсність» залежатиме від загальнофілософського сприйняття дійсності або ж як

«об'єктивної реальності», тобто *існування*, або ж як *здійсненої* єдності *належного* та *суцього*. На нашу думку, проблема потребує тонкого та коректного підходу: було б блюзнірством розглядати нацистські злочини проти людства та людяності, які були об'єктом розгляду на Нюрнберзькому та інших судових процесах як елементи чи феномени «правової дійсності Європи середини ХХ ст.». Подальша аксіологізація як тенденція у праворозумінні, на чому наголошується у роботах П. Рабіновича та Т. Дудаш [47, с. 131], приведе до утвердження за терміном «дійсність» у термінологічному виразі «правова дійсність» саме деонтологічно акцентованого поняття, тобто близького до гегелівської інтерпретації.

Зауважимо, що інтерпретація дійсності як існування є близькою до поняття *«історико-правової реальності»*, за О. Атоян, як «реалізованої в часі-просторі суми подій, закріплених наслідками в нормах поведінки мільйонів людей, яка знайшла відгук у правових фактах, явищах і оцінках історії» [9, с. 28]. Очевидно, що у наведеному визначенні, на відміну від підходу С. Максимова, йдеться про *об'єктивну історичну реальність*.

Під поняттям «правове життя» ми розуміємо правову реальність у її динаміці та розвитку. При цьому, як видається, коректно було б інтерпретувати поняття, позначуване у наведеному термінологічному виразі терміном «життя», як це розумів під «живим» правом Є. Ерліх.

Тому залишається з'ясувати, в якому співвідношенні з правовою реальністю, правовою дійсністю та правовим життям перебуває художня література як форма правової свідомості та спосіб пізнання правової реальності.

Вирішення цього завдання вимагає синтезу нашої філософсько-правової концепції співвідношення художньої літератури і правової дійсності.

Співвідношення соціально-правової та художньо-правової реальності. С. Максимов обґрунтував положення про єдність правової реальності в усіх проявах права. Вказане положення робить аналіз

співвідношення соціально-правової та художньо-правової дійсності як двох взаємопов'язаних сфер правової реальності, розмежованих в обраному аспекті.

Порівнюючи науку та мистецтво як способи ставлення до дійсності, у спеціальній літературі відзначається, що мистецтво не має особливої сфери практичного застосування, яка відігравала б таку саму роль, як техніка щодо науки. Воно безпосередньо привертає до себе увагу всіх, і чим більше йому це вдасться, тим ефективніший його практичний вплив на духовне життя суспільства. Причина пояснюється просто: теоретичний і практичний аспекти ставлення до світу сплавлені в єдиному процесі художньої діяльності, котра формує свій об'єкт до стадії завершеності та індивідуальної споживаності, яка вже не потребує «доопрацювання» [247, с. 85]. При цьому, як зазначається, на відміну від науки, стосовно мистецтва очевидним є те, що художня форма необхідним чином опосередковує будь-яке змістовне привласнення його явищ: «У світ мистецтва, позбавленого ознак утилітарної корисності, можна ввійти лише як у художній світ. Реалії художньої культури можуть бути досягнені тільки художньо розвиненим поглядом. У *художності* (виділено нами. – Н.П.) полягає їх внутрішня завершеність, самодостатність і разом з тим форма їх загальнодоступності, тобто їх суспільне буття» [247, с. 85].

Сама художня діяльність в аспекті відображення дійсності є суперечливою. Суб'єктно-об'єктні протиріччя, притаманні художній діяльності, визначаються так: «Художня діяльність, взята у єдності її творчих і споглядальних моментів, яка розглядається зі сторони її механізму та культурно-історичної значимості, є суспільно виробленим способом індивідуального «життєприйняття», досягнення світу за посередництвом переживання і самопочуття, котрі виражають духовну присутність особистості у відтворених культурних формах цього світу» [247, с. 85].

Художня реальність є різновидом деонтологічної реальності: «У власне художній діяльності практичне формування діяльності, звільняючись від утилітарної спрямованості, стає формою смислових, а не функціональних

«пошуків суцього». Мистецтво перетворює «духовну предметність» людського світу шляхом цілеспрямованого створення смислоутворюючих і значимих форм. Відтворюючи форми дійсного світу, мистецтво насправді розширює межі осмислених можливостей культурного впливу на нього, розкриває його нові раціональні рівні і найбільш розумні продовження» [247, с. 95]. Відтак акт творчості, який є одним з багатьох життєвих проявів суб'єкта, слугує у мистецтві для відтворення, подвоєння (моделювання, як тепер прийнято казати) реальностей людського світу в їх найвищій життєвій повноті і переводить їх разом з тим у план продуктивної уяви (уявлення і переживання) [247, с. 96].

Відносна автономність художньої реальності стосовно дійсного світу полягає в тому, що вона є явищем буденного життя і не виступає перед людиною в якості об'єктивно невідворотної, примусової життєвої обставини. Суб'єктивно людина стосовно неї вільна, а це означає, що лише її привабливість, «заразність» є єдиною основою для контактів з нею [247, с. 110–111].

Як зазначалося, дійсним об'єктом художньої діяльності є смислоутворюючий аспект всього предметного світу культури – та «духовна предметність» людського буття, яка нібито «вилучена» із стихії матеріально-речових залежностей і звернена у внутрішнє надбання людини. Це дозволяє формувати, організовувати, структурувати її відповідно до людської актуальності і значимості як певне нагадування первинного життєвого світу, вільне від зовнішнього диктату і тому більш пластичне [247, с. 107].

Художня творчість є реалією людського буття. Гносеологічною особливістю мистецтва як способу ставлення до дійсності є те, що йому «доступний такий синтез дійсності у самосвідомості, в межах якого виступають співіснуючими будь-які просторово-часові виміри людського буття. Воно охоплює весь світ – минуле, сучасне, майбутнє, можливе і неможливе, те, що відбулося, і неймовірне – і разом з тим робить його

безпосереднім надбанням окремої людини. Даючи можливість пережити непрожите, воно стискає суспільний та історичний досвід поколінь до концентрації і форм, доступних для особистого долучення до нього, тобто, власне, підносить індивідуальний досвід до рівня соціального і загальнолюдського. Воно увіковічує, робить непроминулим культурним надбанням самопочуття людини у мінливому світі – найбільш суб'єктивну і швидкоплинну частину його життєвого досвіду» [247, с. 111].

Суть художньої реальності, створеної мистецтвом, полягає в тому, що мистецтво у власному смислі слова створює не предметно функціонуючі, а пережиті реальності [247, с. 98].

Наведені міркування, як видається, можуть бути підставою для введення в науковий обіг термінопоняття «художньо-правова реальність», в якому відображаються виражені у формі образів права та правових сюжетів ідеальні об'єкти як елементи художнього світу літературного твору. Відтак нами сформульовані положення, у яких розкривається співвідношення художньо-правової та соціально-правової дійсності.

По-перше. Правова реальність в опосередкованій формі відображається в образах права та правових сюжетах творів художньої літератури.

По-друге. Право як деонтологічна реальність виявляє себе у модальності літературних образів, які свідомо чи несвідомо використовуються письменниками для творення світу *належного* у праві; така онтологічна та гносеологічна автономність художньої літератури як форми суспільної свідомості від соціальної дійсності сприяє максимально повному вираженню метафізичної природи права як вищої деонтологічної реальності.

По-третє. Логіка права [3, с. 712] у художньому світі літературного твору перетворюється відповідно до закономірностей цієї форми духовного освоєння дійсності, не втрачаючи при цьому глибинного зв'язку з феноменологічною природою права: зазначене є передумовою *пізнаваності* правових явищ соціальної дійсності в образах права.

По-четверте. Притаманна праву аксіологічна, ціннісно-смилова складова у художньо-правовій реальності досягає свого максимального прояву; такий «аксіологічний» потенціал образів права у художній літературі перетворює їх на критерій оцінювання правових явищ (норм, інститутів, юридичних установ) у соціальній дійсності.

По-п'яте. Соціально-правова дійсність, яка включає правову свідомість та правову культуру, змінена під впливом художньої літератури, засвоєння якої є обов'язковою умовою соціалізації людини у сучасному суспільстві. Сприйняті з дитинства та у шкільні роки через театр та кінематограф, образи права у творах художньої літератури здійснюють формуючий вплив на особистість, визначаючи її правосвідомість на все життя.

По-шосте. Герменевтична багатовимірність права та правової реальності як об'єкта інтерпретації корелюється з глибинним змістом твору художньої літератури як *текстом*, котрий потребує прочитання; в образі права у художній літературі можуть бути виділені смислові рівні, на кожному з яких зберігається природа образу як цілісного відображення явища чи зрізу правової дійсності: власне художній образ; соціальний зміст явища, спостереження якого стало приводом до написання твору; філософсько-правова ідея, виражена та обстоювана письменником у літературному творі. Відповідно саме останній, найбільш глибокий з погляду дискурсу рівень образу права і є безпосереднім предметом нашого дослідження.

По-сьоме. І видиме, позитивне право, і художня література як форма правової свідомості є різними – об'єктивованими та конкретними – проявами універсальної ідеї права як принципів справедливості, рівності та свободи, що і є метафізичною основою єдності цих форм буття права, кожна з яких рівнозначна іншій, а обидві вони, як і ще незліченна кількість інших різновидів форм правового утворюють сталу в своїй основі та надзвичайно рухливу як факт правову реальність.

По-восьме. Природно-правова сутність правової реальності з усією повнотою виявляє себе у творах художньої літератури, оскільки література як форма пізнавального ставлення до дійсності передбачає розкриття в образах таких сторін останньої, які звичайному спостереженню не доступні; *лише виявивши дійсну соціальну та метафізичну природу того чи іншого правового явища, письменник може створити образ права чи розробити правовий сюжет. А це і є суттю природно-правового праворозуміння.*

Отже, художню літературу у відповідній образній та сюжетній частині можна розглядати як особливий зріз *правової реальності*. Останню проблему С. Максимов характеризує так: «Суть проблеми правової реальності полягає у з'ясуванні, що є правом і як воно існує» [126, с. 149]. Цей учений у структурі правової реальності виділяє наступні рівні: світ ідей – ідея права; світ знакових форм – правові норми і закони; світ взаємодії між соціальними суб'єктами – правове життя [126, с. 177]. Ми вважаємо, що рівень художньо-образного осмислення правової реальності за всієї своєї предметної спрямованості, притаманної такому способу ставлення до дійсності, тяжіє саме до світу правових ідей. Інший визначний філософ та теоретик права С. Алексєєв під правовими ідеями розуміє певні форми пануючої правосвідомості (правової ідеології) у вигляді основоположних ідей, які глибоко проникають у зміст права, у саму його плоть, органіку, та так, що стають глибинною центральною ланкою всієї правової матерії [4, с. 50]. Зазначене положення, очевидно, розроблене С. Алексєєвим на основі запропонованого ним оновленого визначення поняття природного права, яке він визначає як зумовлені природним та соціально-природним середовищем вимоги та ідеали, які, переломившись через правосвідомість, її культурні коди, набувають правовий вираз і у відповідності до цього виступають у вигляді правових вимог та правообразів (чи в інакшому словесному вираженні – першообразів) юридичних норм – норм позитивного права.

Визнання кожної національної культури самобутньою дозволяє їй відстоювати своє право на неповторність. А відтак у загальному руслі

історико-культурного розвитку людства завжди можна віднайти власні специфічні риси та ознаки кожної національної культури.

Однією з історичних особливостей буття українського народу кінця XIX – початку XX ст. була належність основної його частини до селянського стану та відсутність власної державності. Вказані чинники суттєво позначилися на формах та загальному характері виробленої українцями своєї правової культури. Тому і є підстави стверджувати, що за умов відсутності або ж недоступності для переважної частини українців писаного права та пам'яток вітчизняної політико-правової думки відповідну нішу у правовій культурі заповнили традиції, звичаї, фольклор і художня література.

Навіть професійні дослідники історії та стану українського права, зокрема В. Охрیمович, зверталися до народних прислів'їв як до джерела відомостей про правовий сегмент духовної культури українців. У творах І. Франка, Г. Хоткевича, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича, М. Черемшини, А. Чайковського, У. Кравченко, Т. Бордуляка знайшли своє художнє відображення найрізноманітніші прояви правової свідомості, правових звичаїв та установ, що склали змістовний елемент правового життя народу у відповідні періоди його історії.

Основним завданням, яке ми ставимо перед собою, є виявити, схарактеризувати та з'ясувати місце, роль та значення художньої літератури як однієї з основних – з огляду на конкретно-історичні особливості буття українського народу упродовж його багатовікової історії – форм його духовної культури, правосвідомості, відтворення та осмислення у суспільній свідомості правових явищ специфічними засобами художнього відображення (реконструкції) реальності. Відтак йдеться про той рівень суспільної свідомості, який тяжіє до філософсько-правової та образно-символічної проблематики.

Зазначене пізнавальне завдання передбачено вирішувати на основі багатоаспектного філософського аналізу відображення правової дійсності у

художніх творах українських (західноукраїнських) письменників кінця XIX – початку XX ст.

У цьому зв'язку вітчизняна культура, як видається, позначена домінуванням традиційного елемента, адже, попри наявність оригінальних філософських шкіл та течій (наприклад, «філософія серця»), їх здобутки залишалися надбанням переважно дуже незначного прошарку інтелігенції у селянській країні, що, однак, не означає відсутності філософсько-правових уявлень. Просто останні були органічно інтегровані у релігійну та звичаєво-правову культуру народу. Якщо заперечити їх значення, то виявиться, що багата правова культура українського народу виникла та розвивалася за відсутності філософсько-правового осмислення правової реальності. Якщо ж стверджувати наявність оригінальної народної правової культури, то виникає проблема пошуку та опису її джерел та форм існування. Безперечно, філософсько-правове мислення у мінімально раціоналізованій формі передбачає інтелектуальну діяльність інтелігенції. З іншого боку, для того, щоб така правова культура могла визнаватися реальним чинником народних уявлень про право, необхідно, щоб її форми та зміст були безпосередньо дотичними до народного життя. Якщо прийняти за базовий, реально існуючий освітній рівень народу сільські «народні» школи, духовні семінарії та діяльність «Просвіти» (у Західній Україні), то виявиться, що однією з домінуючих форм осмислення правової реальності на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX століть була художня література. Оскільки запропонована теза є новою та дещо несподіваною, то обґрунтуємо її детальніше.

По-перше, художня література є межею між образним рівнем мислення, притаманним селянській культурі, та раціональним дискурсом, який є надбанням освіченої еліти.

По-друге, українська художня література вказаного періоду є письменницькою за своїм характером, тобто для письменників їхня

літературна діяльність була якщо не основним джерелом засобів для існування, то принаймні основною сферою духовної реалізації як особистості.

По-третє, українські письменники були всебічно та високо освіченими громадськими та політичними діячами, які свідомо вкладали в образні форми засвоєні в університетах та набуті в результаті безпосереднього спостереження за народним життям філософсько-правові погляди.

По-четверте, завдяки діяльності тієї ж «Просвіти», українського духовенства, народних шкіл філософсько-правові погляди еліти, втілені у зрозумілі народові образи творів художньої літератури, ставали доступними селянській спільноті, позбавленої доступу до інших модерних на той час форм раціональної культури.

Пропонованим дослідженням ми намагаємося ввести в науковий обіг вітчизняної філософсько-правової науки той пласт духовної культури українського народу, який традиційно залишався поза увагою дослідників, але представляє собою потужне джерело вивчення правової реальності означуваного історичного періоду.

Важлива конкретно-історична роль художньої літератури як елемента правового світогляду у зазначену добу потребує для свого осмислення формулювання вихідних категоріально-методологічних засад. Відтак нами висувається теза про художню літературу як спосіб відображення правової реальності на межі традиційно-образного та модерно-раціонального сприйняття та осмислення світу в цілому, і соціально-правового зокрема.

Щойно наведені положення дають підставу розглядати *онтологічні* та *методологічні* передумови дослідження художньої літератури як особливої форми правової свідомості в межах предмета філософсько-правової науки.

Онтологічний статус образів права та правових сюжетів у літературних творах. Завдяки фундаментальному філософсько-правовому дослідженню С. Максимова у вітчизняній науці утвердилося комплексне розуміння правової реальності, яка в основі своїй є особливим видом ідеального як деонтологічного. У

теорії літератури розроблене поняття *художнього світу літературного твору*, який також є ідеальною реальністю, котра розкривається у процесі написання та прочитання твору. Відтак йдеться про: а) ідеальну реальність; б) відображення в цій реальності об'єктивно існуючих правових явищ.

Зазначені моменти дозволяють прийти до висновку про двоїстий, дуалістичний статус образів права та правових сюжетів у творах художньої літератури: образ права є відображенням певного правового явища, а правовий сюжет є відображенням правової ситуації у її динаміці, розвитку та розв'язанні. Проблемі *правової ситуації* присвячені праці О. Стовби: [210; 211]. Зіставивши сюжети творів художньої літератури, пов'язані, так чи інакше, з правовою проблематикою, можна дійти висновку, що в них правова реальність розкривається через ідеальну конструкцію правової ситуації у сюжеті. Навіть у тих випадках, коли сюжети були запозичені письменниками з матеріалів судової хроніки (зокрема, у повісті «Перехресні стежки» І. Франка чи повісті «Земля» О. Кобилянської), досягнутий у літературному творі рівень дискурсу правової ситуації відповідав скоріше пошуку екзистенціально-онтологічного смислу, ніж простому відтворенню правової оцінки (кваліфікації) чи процедури.

Розвиваючи далі думку, зазначимо, що те, що з точки зору літературознавства за *змістом* є художнім узагальненням правових понять, уявлень чи почуттів, з точки зору філософії права за *формою* є особливим різновидом правосвідомості на грані між раціональним та художньо-образним осмисленням правової реальності.

Методологічний принцип відповідності методу дослідження його об'єктові зумовлює перенесення окремих властивостей останнього на методологію, що у площині нашої проблеми визначальним чином впливає на структуру методології дослідження.

Проблема методологічних основ відображення художньою літературою правової дійсності вирішується у контексті філософсько-правової методології.

Комплексну розробку загальнотеоретичних проблем методології правової науки здійснюють М. Костицький, П. Рабінович, А. Козловський, В. Селіванов, М. Кельман та інші вчені. У вітчизняній філософсько-правовій літературі виділяються такі чотири рівні методології: перший (вищий) рівень – філософська методологія (загальні принципи пізнання і категоріальний устрій науки в цілому); другий рівень – загальнонаукова методологія (загальнонаукові принципи і форми дослідження держави і права); третій рівень – конкретно-наукова методологія (сукупність методів, принципів дослідження і процедур); четвертий рівень – приватнонаукова методологія (методика і техніка дослідження держави і права) [69, с. 87].

Правова проблематика у літературознавчих дослідженнях того періоду, який нас цікавить, ще не виділилася в окрему проблемну область, відповідно відсутня й традиція, категоріально-методологічний апарат власне літературознавчого дослідження образів права. У філософії права, навпаки, існує традиція ґрунтовного осмислення правової реальності в усій складності її рівнів та елементів, однак такий неповторний та значимий для української правової культури пласт, як художня література, залишився поза увагою.

Художня література, поєднуючи в собі раціональне осмислення правової реальності та образну форму, маючи об'єктом відображення ту ж таки правову реальність, сама є однією із форм пізнання правової реальності. У такому підході ми схильні вбачати одну з можливих конкретизацій положення, запропонованого А. Козловським, згідно з яким право водночас постає істотною формою самореалізації особистості, яка можлива, як бачимо, тільки за умови інтелектуальної активності, гносеологічної напруги, пізнавальної інтенціональності свідомості суб'єкта правовідносин [83, с. 67]. Літературна творчість тією мірою, якою її змістовним наповненням є правові образи та сюжети, і є зразковим прикладом такої «гносеологічної напруги» суб'єкта – як письменника, так і читача. Як зазначає Х. Редекер, вся проблематика естетичного відображення обертається довкола цього напруженого взаємопроникнення,

діалектично суперечливого взаємовідношення між відображенням і діяльністю, духовним і практичним [186, с. 37]. З'ясовуючи онтологічну та гносеологічну природу літературного твору, Х. Редекер оперує поняттям «літературна модель», яке він визначає як відображення, котрому я, з одного боку, протистою як суб'єкт відображення (як читач), з другого – я сам причетний відображенню за посередництвом сили уяви як суб'єкт практичного переживання [186, с. 39].

У роботі ми послуговуватимемося літературознавчими категоріями тією мірою, якою це необхідно для характеристики особливостей літературної форми відображення правової дійсності. Крім того, історія дослідження проблеми розкривається на основі поєднання матеріалів з історії українського права, основних доробок вітчизняної філософії права та історії української літератури відповідного періоду.

Зробимо декілька застережень щодо наукознавчого статусу нашого дослідження. Не можна не вказати на міждисциплінарний характер дослідження, що аж ніяк не стосується його об'єкта та предмета, які повністю перебувають у предметному полі філософії права. Застосування у пізнанні правових явищ окремих методів, відмінних від правознавчих, сьогодні розглядається як один із способів збагачення правової науки, завдяки чому утвердилися такі міждисциплінарні науки, як філософія права, антропологія права тощо. До того ж об'єктом дослідження залишається право в усій багатоманітності та різноманітності його проявів, у нашому випадку – художня література розглядається як особлива символічна форма правової свідомості; при цьому застосування літературознавчої методології обмежується онтологічними особливостями художньої літератури як форми суспільної свідомості з притаманними їй особливостями відображення дійсності, не впливаючи на зміст категорій та понять, які теоретично опосередковують філософсько-правовий дискурс сфери правового в обраному зрізі дослідження.

Розглядаючи засади власне філософсько-правової методології дослідження образів права у творах художньої літератури, не претендуючи на вичерпне

розв'язання проблеми, вкажемо на зв'язок (чи входження) порушеної нами проблеми з більш загальними напрямками філософсько-правових досліджень.

Художня література, особливо у конкретно-історичних обставинах буття українського народу на зламі XIX–XX ст.ст., відігравала набагато помітнішу роль у формуванні правової свідомості, ніж, наприклад, доступна лише еліті правова наука. Відтак «першообрази правових норм», нав'язані вдалими образами та сюжетними колізіями, нерідко ставали основою для формування моделей правової поведінки.

С. Алексєєв визначає поняття правосвідомості як «ставлення людей до права» [3, с. 50]. До того ж, ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей права і одночасно уявлення про діюче позитивне право, про те, наскільки воно відповідає вимогам розуму і справедливості, правовим цінностям та ідеалам» [3, с. 51].

Одне з останніх монографічних досліджень проблеми правової свідомості у вітчизняній правовій науці здійснене О. Мельничук [139, с. 38]. У роботі вчена наголошує на актуальності дослідження цієї проблеми: «Правосвідомість сьогодні залишається на периферії педагогічної та суспільної думки. У той же час саме вона (її стан) викликає серйозні побоювання в плані підготовки нового суспільства до соціального життя – як з погляду елементарного знайомства з існуючими правовими нормами, так із позиції рішення практичних проблем» [139, с. 37].

Відбувається «усвідомлення людьми цінностей права» у найрізноманітніших формах та на різних рівнях: «реалізація права, за своєю сутністю, є процес інтеграції норм у правосвідомість народу, конкретних соціальних груп» [139, с. 41]. У сучасній правовій науці достатньо розроблена проблема структури, видів та форм правової свідомості. С. Алексєєв, як і ряд інших вчених, розмежовує наукову, професійну, буденну, а також масову, групову та індивідуальну правосвідомість [3, с. 51], але наголошує, що «ці різновиди правосвідомості по-різному впливають – але всі вони впливають! – на досконалість законодавства, ефективність роботи суду, всіх правоохоронних

органів, на те, наскільки громадяни країни є законослухняними, добровільно, суворо, точно виконують норми позитивного права, які вони висувають правові вимоги» [3, с. 51]. Як влучно зазначає О. Атоян, «різні суб'єкти правосвідомості по-різному сприймають і відображають правову реальність і поведяться по-різному в цій зовнішньо, здавалося б, однаковій для всіх реальності» [9, с. 10].

Практична цінність дослідження правосвідомості суспільства полягає в тому, що «правосвідомість, як і свідомість моральна, релігійна, наукова, має потребу в раціональному систематичному формуванні, стимулюванні, позитивному соціальному розвитку. Система мір, спрямованих на інтеграцію у свідомість людей політико-правових ідей, норм, принципів, що представляють цінності світової та національної правової культури, виступає як правове виховання» [139, с. 34].

Оскільки нами обґрунтовується положення про художню літературу як форму правової свідомості, необхідно розглянути її співвідношення з іншими видами, формами та елементами правової свідомості, які виокремлюються у загальнотеоретичній юриспруденції.

За ознакою професійної приналежності її носіїв художня література як форма суспільної та правової свідомості не є ні науковою, ні буденною, ні професійною:

– науковою не є тому, що відображає правову дійсність не у раціональних, а чуттєво-емоційних, образних формах (літературні образи права як різновид *уявлення*);

– буденною не є тому, що формується вона не стихійно у повсякденному житті та побуті, а як наслідок цілеспрямованої творчої активності письменників;

– професійною не є тому, що, хоча у ній і виражене ставлення до права, правові погляди та почуття письменників, однак останні при цьому орієнтувалися на сприйняття та правовий досвід читача, реконструюючи у своїх творах правову дійсність сучасної їм епохи, при цьому, наскільки можливо, уникаючи авторської суб'єктивності.

Художня література як форма правової свідомості згідно з наведеними міркуваннями також не є ні масовою, ні груповою, ні індивідуальною, оскільки твір художньої літератури, «відокремившись» від автора, починає жити власним життям у процесі прочитання та сприйняття найширшим колом читачів, не втрачаючи при цьому закладеного автором ідейного та художнього змісту.

Відтак можна вважати підставними положення:

1) художня література як різновид *мистецтва* є формою суспільної свідомості (який підхід достатньо поширений у сучасній філософській думці);

2) у художній літературі у вигляді образів права та правових сюжетів відображається правова реальність. Наведені судження свідчать про те, що художня література у розглядуваному аспекті *за змістом* пересікається з правовою свідомістю. Однак при цьому *неможливість віднести художню літературу до жодного з раніше виокремлених різновидів правової свідомості є передумовою її філософсько-правової характеристики як особливої форми (різновиду) правової свідомості.*

Усі елементи чи різновиди правової свідомості становлять певну органічну цілісність, а їх розмежування є відносним. О. Атоян обґрунтувала положення про єдність всіх елементів правосвідомості на концептуальному рівні: «свідомість узагалі й правосвідомість зокрема – це потік, а статичні структури, які ми виділяємо, не більше ніж концептуальна абстракція, що створюється для когнітивної зручності. У реальності ми маємо справу з рівнями, хвилями, потоками, станами» [9, с. 10]. Розглядаючи проблему багат шаровості соціально-групової та масової правосвідомості в історико-правовій реальності та значущості ірраціонального, ця вчена виходить з того, що правосвідомість суб'єкта – ціле/частина, що існує в природній ієрархії або порядку зростання цілісності: «Старший рівень трансцендентує та включає молодші: правосвідомість селянина – частина общинної, общинна правосвідомість – частина загально селянської, загальноселянська – частина народної тощо. Суспільна правосвідомість – це вертикальна і горизонтальна

ієрархія змінних станів, де все взаємопов'язане. Вона характеризує правосвідомість суспільства в цілому, і саме в ній «живе» право» [9, с. 10–11].

Існування професійної художньої літератури саме собою свідчить про достатньо високий рівень соціальної організації, література інтегрує суспільство та забезпечує комунікацію на різних структурних рівнях: так, українські письменники досліджуваного періоду, будучи представниками освіченої еліти, описували правове життя селян з метою донести, по можливості, свої правові погляди та почуття до найширших суспільних верств.

Внутрішня неоднорідність та структурна складність правосвідомості зумовлюють її здатність виявляти несподівані властивості, на що вказує у своїй роботі О. Атоян: «Змінюється правова реальність, змінюється і правосвідомість. Правосвідомість різних спільнот і правосвідомість різних епох незводима одна до одної... У кожній епохи свої істини і свої викривлення, але колективне несвідоме (де, як у земній корі, шарами укладена пам'ять поколінь) зберігає свої «документи» – міфи, образи, символи минулого і може активізувати їх у будь-який момент» [9, с. 34].

Ідея комплексного дослідження феномена правосвідомості все ширше утверджується у вітчизняній філософсько-правовій науці. Так, Д. Андреев наголошує на тому, що подальший розвиток дослідження правосвідомості вимагає розроблення нових підходів і методів, одним з яких повинен стати підхід, який визначається ним як «етносоціокультурний», оскільки «акцентує увагу на необхідності комплексного врахування етнічних, соціальних, культурних складових правосвідомості [5, с. 8]. До етносоціокультурних чинників правосвідомості цей вчений відносить міфологічні уявлення, уподобання, традиції, релігійні погляди, ідеї, етнічну самоповагу та етнічне самоусвідомлення, а також *етнічні почуття* [5, с. 8]. У рамках етносоціокультурного підходу до дослідження правосвідомості більш ніж доречним видається аналіз відповідних правових компонентів у національній художній літературі, а сама вона – як фактологічна та джерельна передумова застосування вказаного підходу.

І тут, у момент поглиблення дискурсу у дослідженні правосвідомості, відбувається поворот у сюжеті наших міркувань. Адже відомо, що визначення поняття правової свідомості є похідним від визначення поняття права, а у ширшому контексті – залежить від того чи іншого *праворозуміння*. Відтак можливі наступні варіанти рефлексії у дослідженні правової свідомості конкретно-історичного суспільства чи верств, які його складають: а) дослідник керується власним праворозумінням, кваліфікуючи як *правові* ті погляди та почуття інших людей, які він вважає пов'язаними з тими явищами, котрі ним же визнаються *правовими* (цей варіант рефлексії доречно назвати «абсолютною рефлексією», оскільки презюмується, що дослідник володіє остаточним та вичерпним знанням про те, що є правом, а люди, правосвідомість яких він вивчає, цим знанням не володіють); б) дослідник намагається з'ясувати, що саме у межах певної конкретно-історичної правосвідомості її носіями визнавалося правом, і на цій основі виокремлює відповідні компоненти суспільної свідомості як правові (цей варіант рефлексії слід назвати «відотною» рефлексією, оскільки у цьому випадку дослідник зв'язаний праворозумінням людей, чию свідомість він вивчає).

До того ж необхідно враховувати, що праворозуміння дослідника саме є елементом (чи домінантою) сучасної йому правової свідомості, одним з носіїв якої він є (нехай навіть і у теоретичній формі правової науки, оскільки йдеться, зрештою, про вченого-правознавця). Внаслідок цього у варіанті, названому нами «абсолютною рефлексією», відбувається співставлення та порівняння різних праворозумінь, обумовлених різними конкретно-історичними умовами буття права, тобто, простіше кажучи, власне праворозуміння дослідника (не факт, що істинне) привноситься у об'єкт пізнання – свідомість інших людей. Натомість у варіанті відносної рефлексії конкретно-історична правосвідомість людей з властивим їй праворозумінням розглядається як повноцінний елемент сучасної цій свідомості і не менш конкретно-історичної правової системи. Двоє вітчизняних вчених у різні десятиліття та у різному контексті розробляли

цю проблему на фундаментальному рівні: М. Козюбра у 70-ті роки ХХ ст. був одним з авторів концепції про право як єдність трьох елементів (правових норм, правовідносин та правової свідомості), а А. Козловський вже у 90-ті роки ХХ ст. сформулював концепцію про право як пізнання. Відтак порушена проблема не є надуманою: у різні історичні епохи змінюється конкретно-історична сутність права, межі та сфери правового регулювання, що природним чином призводило і до зміни праворозуміння, а отже – і кола тих елементів у цілому єдиної суспільної свідомості, які пов'язані з правом. Логічно припустити, що цей процес все ще далекий від завершення, на що вказує А. Козловський в останнього, 207-му (за номером) гносеологічному принципі права: «Право пізнавально невичерпне, оскільки пізнання є самою сутністю права, найглибшою його характеристикою. Право без пізнання перестає бути правом, бути правдою, стає несправедливим, неправом, антиправом. *Регулятивність права є тільки похідною пізнавальної сутності права* (виділено нами. – Н.П.)» [82, с. 44]. З цієї тези у контексті наших міркувань випливає висновок про те, що явищам, які їх сучасниками не оцінювалися як правові, щонайменше не була притаманна та сама «регулятивність», яка, скоріш за все, і робить право правом.

А тепер підійдемо до проблеми з іншого боку, знову вертаючись до тези про похідний характер інтерпретації поняття правосвідомості від того чи іншого праворозуміння. Що ж сьогодні у вітчизняній, та й не тільки вітчизняній, філософсько-правовій науці прийнято вважати правом? Ось основний набір дефініцій: справедливість; належне; деонтологічна реальність; міра добра і зла у світі; міра свободи; цінності. І тут здійснені нами на основі опрацювання творів художньої літератури досліджуваного періоду узагальнення дають підстави для однозначного висновку: українські письменники, а значить, і сучасне їм українське суспільство, яке, нагадаємо, на 90% складалося із селян, точнісінько те саме визнавали правом, тільки-от не послуговувалися настільки довершеним категоріально-методологічним

апаратом та супутньою йому термінологією, що, ясна річ, жодним чином не впливає на зміст уявлень про право. У третьому розділі нашого дослідження і здійснено співставлення основних категорій та понять сучасної філософії права, в розрізі яких розкривається сутність та природа права, з ідейним змістом образів права, внаслідок якого виявлено вказану щойно кореляцію.

Залишається зробити вибір із двох можливих варіантів: або правова наука останні сто років не розвивалася, або ж правосвідомість наших предків вплинула на правосвідомість сучасних вітчизняних вчених-правознавців. Ми схилиємося до другого варіанту. Ще раз перевіримо себе, ставлячи таке питання: *що і про яке право міг думати типовий західноукраїнський малоземельний селянин у 80–90-ті роки XIX ст., про якого писали В. Стефаник, Л. Мартович, О. Кобилянська та інші письменники досліджуваного періоду? Про цісарське законодавство Австро-Угорщини, за допомогою якого його гнобили, він знав загалом небагато, оскільки німецькою та польською мовами не володів, а якщо останньою і розмовляв, то читати, скоріш за все, не вмів взагалі ні на якій мові: «закони були писані мовою чужою і незрозумілою для народу». А от про справедливість, тобто *правду*, і про *кривду* він думав багато. З огляду на зазначене, саме життя перетворювало такого Івана Дідуха чи Гриця Летючого на прихильника загалом того праворозуміння, яке утвердилося сьогодні у вітчизняній філософсько-правовій науці. Таким чином, протиріччя між абсолютним та відносним варіантами рефлексії у визначенні правового у правосвідомості минулого у випадку вітчизняної філософсько-правової науки частково знімається внаслідок приналежності вчених та носіїв досліджуваної правової свідомості до різних поколінь одного й того ж народу, що й зумовило передачу та збереження базових стереотипів сприйняття права та ставлення до нього.*

Однак, як видається, таке протиріччя всеодно існує. Внаслідок неможливості ліквідувати прірву між «трансцендентними правовими феноменами та трансцендентальними правовими конструкціями» за

допомогою «класичної філософської методології, яка поділяла цілісний світ на «суб'єкт» та «об'єкт», «з середини ХХ ст. у праві почали активно використовувати здобутки феноменології, екзистенціалізму, герменевтики, фундаментальної онтології» [211, с. 25]. Отож, нижче ми спробуємо за допомогою феноменологічного підходу, так вдало апробованого О. Стовбою у його концепції буття права у правовій ситуації, з'ясувати, що саме дано нам в образах права у творах художньої літератури як елементах а) сучасної їх появи та б) сучасної нам правової свідомості.

На найнижчому рівні дискурсу, найбільш наближеному до безпосереднього емпіричного сприйняття літературного твору, образи права постають як вираження *правових переживань* письменника. Проаналізуємо ці «правові переживання» за допомогою методу феноменологічної редукції, яка, як відомо, передбачає три етапи. На першому етапі («епохе») необхідно виключити з опису предмета все, що належить до області суджень, якими б авторитетними вони не здавалися [211, с. 43]. На цьому етапі образи права постають як особливий спосіб існування правової реальності у свідомості. На другому етапі (ейдетична редукція) редукується сутність індивідуальних подій, що у нашому випадку означає, що образи права є *ставленням* до правової реальності, даної у їх змісті як факт свідомості суб'єкта, безвідносно до цього змісту. На третьому етапі (трансцендентальна редукція) здійснюється абстрагування від емпіричного «я» [211, с. 44] автора та читача, внаслідок чого образи права постають як імманентні свідомості її феномени, незалежні від «суб'єктивної гносеологічної сваволі» автора та читача – окремий світ правового як художньо-правова реальність. Іншими словами, феноменом є не саме переживання, а його результат, у якому виявляє себе причина цього переживання, на яку і спрямована свідомість: «об'єктом рефлексії, яку після здійснення всіх редукцій проводить трансцендентальне «Я», постає вся сукупність переживань емпіричного «Я» [211, с. 46]. При цьому ноемою, тобто тим, на що спрямоване переживання, буде особистий правовий досвід

письменника, виражений в образі права, а неезисом, тобто способом переживання ноєми, буде констатація співпадіння чи неспівпадіння оцінок автора та читача. Як зазначає О. Стовба, характеризуючи гносеологічну сутність застосованого методу, «метод феноменологічної редукції дозволяє подолати як емпіризм, так і психологізм, та звернутися до «чистих сутностей» редукованої свідомості, звільнених від всього того, що не притаманне їм самим по собі. Унаслідок редукції нашому погляду стає доступним смисл даного у спогляданні предмета – предмета у «як» його визначеності. Запорукою об'єктивності при цьому буде здійснення феноменологічної редукції, завдяки якій всі «випадкові» елементи, які не стосуються предмета, взяті у скобки» [211, с. 47–48]. В аспекті нашого аналізу наведене означає, що правові переживання письменників, виражені у вигляді образів права, втрачають зв'язок з їх суб'єктністю і починають жити власним життям як знеособлена форма правової свідомості – художньо-правова реальність, яка впливає на всі інші елементи правової реальності незалежно від їх онтологічного статусу: «для Е. Гуссерля феномен вступає у феноменологічну сферу не інакше, як модифікований. Його модифікованість полягає в тому, що він є не відображенням у свідомості яких-небудь елементів навколишнього світу, але предметністю, належною феноменологічно редукованій свідомості, свідомості, у якій навколишній світ взятий в скобки» [211, с. 45]. На нашу думку, *феноменологічна природа образів права у художній літературі виявляє себе у самотійності буття, автономності художньо-правової реальності як від соціально-правової реальності в цілому, так і від індивідуальних правових переживань автора та читача.*

Відтак художня література, за визначенням, є такою «модифікованою формою» феномену права, і, як така, вона опосередковує сприйняття індивідом сучасної йому правової реальності. З усіх соціокультурних парадигм, які опосередковують сприйняття людиною сутності права, тобто, повторимося, сприйняття справедливості, належного, деонтологічної реальності, міри добра

і зла у світі, міри свободи, цінностей тощо, художня література є одним з найпотужніших факторів формування правової свідомості та притаманного їй праворозуміння. Тут вона поступається тільки релігії, яка, однак, орієнтована на сприйняття трансцендентного і як соціальний інститут виконує зовсім інші функції. Не слід забувати і про те, що художня література у досліджуваному нами аспекті істотним чином впливає і на кінематограф, оскільки формує традицію відображення правових явищ і в цьому виді мистецтва. Правова наука, попри її здобутки та досягнення, не має такої моральної, всепроникаючої виховної дії на всі прошарки суспільства, як твори «красного письменства», яке насправді, як вбачається з наших міркувань, є серйозним інструментом соціального управління правовими процесами. Зазначене і перетворює дослідження образів права у творах національної художньої літератури на одну з найактуальніших проблем вітчизняної філософсько-правової науки, котрій поки що так і не вдалося виявити та описати латентні механізми та процеси у правовій свідомості сучасного українського суспільства, котрі породжують цілий ряд своєрідних явищ у правовій системі, які не спостерігаються у багатьох інших країнах.

Необхідно лише позбутися стереотипу сприйняття літератури та мистецтва як розваги: ніхто задля розваги не буде писати чи читати про те, як батько втопив свою дитину, яку не міг прогодувати [208, с. 208], про те, як брат вбив брата через землю і що з цього приводу думають їхні батьки [76, с. 286], або ж про те, як за податковий борг конфіскують ікону, оскільки з убогої селянської хати більше забрати нічого [262, с. 53]. Для того, щоб читати та розуміти твори М. Черемшини, О. Кобилянської, інших українських письменників досліджуваного періоду, потрібна та сама «гносеологічна напруга», про яку писав А. Козловський і лише завдяки якій можливе усвідомлення таких речей, як справедливість, належне і суще, міра добра і зла, свобода, одним словом – п р а в о.

Наступний після правосвідомості аспект філософсько-правового осмислення художньої літератури досліджуваного періоду пов'язаний з

проблемою звичаєво-правової культури українського народу, яка є невичерпним джерелом правосвідомості в тому числі і сучасного українського суспільства: «Дослідження національної культури неможливе без детального аналізу основ державно-правових інститутів, значення звичаєвих засад їх становлення, еволюції та функціонування. Процес ухвалення законів складний і багатоступеневий. В історичних пам'ятках, літописах, статутах, договорах, піснях, приказках, працях вчених збереглася інформація про те, якими саме звичаями керувалися люди від найдавніших часів та як окремі з них ставали законами, кодифікувалися, а інші відживали й залишалися в історії» [231, с. 5]. Описуючи селянське життя в усій багатоманітності його проявів, українські письменники, якоюсь мірою навіть свідомо, закарбували у художніх образах та правових сюжетах звичаєво-правові норми в дії, перетворивши свої твори – в аспекті історико-та філософсько-правового аналізу – у пам'ятки звичаєво-правової культури українського народу. Національний та гуманістичний ідейний зміст творів західноукраїнських письменників зумовлює їхнє значення для розвитку сучасної правової системи України, зокрема у зв'язку із звичаєвою та – у ширшому розумінні – традиційною правовою культурою.

Недостатню увагу до традиційної правової культури українського народу у радянські часи М. Гримич пояснює тим, що за радянських часів було перервано традицію звичаєво-правових досліджень, розпочату в ХІХ ст. П. Чубинським, О. Єфименко, О. Кістяківським, І. Франком та іншими визначними етнографами, і не менш успішно продовжену в 1920–1930-х рр. передусім представниками «Комісії для виучування звичаєвого права України ВУАН». Українській художній літературі «пощастило» значно більше: як свідчить аналіз програм з української літератури для середніх шкіл, педагогічних та філологічних спеціальностей вузів радянського періоду, в них присутні твори І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаніка, Л. Мартовича, М. Черемшини та інших західноукраїнських письменників, які працювали на

межі XIX–XX ст.ст. Зазначене дає підстави запропонувати тезу-припущення про те, що українська література стала формою збереження та підтримання традиційної національної правової культури у радянські часи – за правління диктаторських та тоталітарних режимів. Безспірно, присутність розглядуваних у нашій роботі творів письменників у програмах вивчення української літератури пояснюється не прагненням зберігати та розвивати національну правову культуру, а потребою пристосувати творчість українських письменників до вимог пануючої ідеології. З іншого боку, завдяки цьому яскраві образи феноменів правового у національній культурі відтворювалися з покоління у покоління українських учнів та студентів. Тому ми пропонуємо наступне положення: художня література як форма існування традиційної правової культури українського народу у радянський період вітчизняної історії стала визначальним фактором безперервності еволюції цієї культури, що перетворює її на важливе джерело знань про останню, без якої немислима сучасна українська філософія права. Отже, вивчення у порушеному аспекті вітчизняної художньої літератури перетворює її з допоміжного, так би мовити «периферійного», культурознавчого джерела на самостійний та відносно самодостатній об'єкт філософсько-правового дослідження – особливу форму правосвідомості та правової культури, невіддільну від правового розвитку народу.

Дослідження соціальної дійсності загалом і правової зокрема було б неповним без залучення художньо-літературного матеріалу. Це в свою чергу дозволяє розглядати художню літературу як спробу художнього відображення соціальної дійсності, що врешті-решт приводить до експлікування феноменів соціальної дійсності у літературних творах. Зокрема це реалізується через осмислення та аналіз такого соціального явища, як традиція.

В. Скомаровський визначає традицію як певний соціальний, політичний, культурний, державний, науковий, релігійний, локальний, регіональний, цивілізаційний, індивідуальний та інший досвід, значущий для

людини, суспільства, держави, регіону, світового співтовариства в цілому, який формує інтуїтивне відчуття причетності, яке сприймається на віру і передається з покоління в покоління [197, с. 40]. Цей вчений наголошує на складності будь-якої історичної реконструкції, що в аспекті нашого власного дослідження є елементом методологічної рефлексії – усвідомлення обмеженості знання про історичне минуле, яким є правова реальність у творах художньої літератури розглядуваного періоду: «досліджуючи соціальне буття в ретроспективі, можна легко переконатися, що завдання скласти судження про певний спосіб життя, взятий у його традиційній цілісності, є нездійсненним завданням, оскільки жоден предмет історичного дослідження (як цілісність) ніколи не може стати предметом абсолютного історичного пізнання. Людське знання відносне, йому завжди бракує абсолютної істини. Відносним це знання є і в аспекті предмету, і в аспекті методу, тобто відносним є об'єкт дослідження, відносними, через соціокультурний статус, є засоби людського пізнання» [197, с. 41–42]. Подальший розвиток щойно наведеного міркування дає підстави *конкретизувати об'єкт нашого дослідження: оскільки точне, фотографічне відтворення того світо- та правовідчуття, яке було в українських письменників, неможливе, та й, зрештою, не так вже й актуальне, важливою є та частина, сторона ідеальної правової реальності, яка у художньому світі літературного твору донесла до нас когнітивні, аксіологічні та регулятивні компоненти традиційної правосвідомості українського народу, які продовжують здійснювати формуючий вплив на сучасну правову систему. Без такого предметного акценту, гадаємо, втрачається зв'язок філософсько-правового дискурсу із правовою реальністю сьогодення, яку ми сприймаємо як соціологічний факт. Відтак ідеальна правова реальність як змістовний елемент художнього світу літературного твору трансформується у матеріальну соціальну дійсність сучасного українського суспільства за опосередкуванням складного механізму прочитання та сприйняття літературного твору.*

Не випадково С. Сливка у праці «Українська національна філософія права: антологічний ракурс» поряд з працями та поглядами вчених-правознавців аналізує і філософсько-правові погляди Івана Франка та Лесі Українки [199, с. 86–87]. Отже, професійні правознавці звертаються до творчості українських письменників у розвідках з української національної філософії права.

Відтак висуваємо за аналогією гіпотезу про те, що західноукраїнськими письменниками наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. на основі широкого ознайомлення з життям та побутом українського селянства, його традиційною звичаєво-правовою культурою (яка взаємодіяла із законодавством та юридичними установами Австро-Угорської імперії) було вироблено оригінальну традицію соціонормативного етнографічного дослідження права у формах художньо-образного відтворення правової реальності. Наведена гіпотеза не є аж настільки неймовірною, адже літературознавство, як і філософсько-правова наука, послуговується історичними, соціологічними, аксіологічними та й іншими підходами, спільними у філософсько-методологічній площині для обидвох наук. Очевидно, що й художньо-образні узагальнення правових явищ також стали наслідком достатньо копіткого – раціонального у своїй основі – аналізу правового життя, систематизації та групування численних поодиноких фактів, вираженням домінуючих правових процесів та тенденцій у специфічних формах художньої літератури.

Давно відомо, що художня література як явище національної культури значно виходить за межі простого «красного письменства». У минулі епохи, коли наука як елемент культури ще не відокремила від інших видів інтелектуальної діяльності, художня література несла «енциклопедичну» місію, узагальнюючи та систематизуючи знання в усіх сферах суспільного життя; зрештою, така цілісність сприйняття соціальної, зокрема і правової реальності у літературному творі передбачає образне відтворення всіх основних сторін такої реальності, а отже, і знань про неї, досягнутих у період написання літературного твору.

Художня література є джерелом знань про праворозуміння в українській правовій культурі. Як видається, *пропоноване нами дослідження сприятиме, поміж іншим, уточненню положень щодо правоназивання в українській мові на основі творів художньої літератури кінця XIX – початку XX ст.ст. Вивчення творів художньої літератури в аспекті нашого дослідження, таким чином, поглибить герменевтичний аналіз праворозуміння як щодо з'ясування предметної віднесеності правоназв, так й ірраціональної компоненти у пізнанні правоявищ.*

Значення *образів права* як елементів правосвідомості полягає насамперед в тому, що саме цей рівень праворозуміння притаманний абсолютній більшості учасників правовідносин, які ним послуговуються як емпіричним критерієм розрізнення правового від неправового та від реальності, яка перебуває поза межами сфери правооцінювання (оцінювання на предмет встановлення наявності чи відсутності правових властивостей). На осмислення феномену права безпосередньо впливають не поняття права, а образи права, чим зумовлена онтологічна функція образів права як чинника розвитку сфери правового у реальному житті народу.

Образи права у художній літературі досліджуваного періоду, а йдеться про опис традиційної селянської культури, пов'язані не в останню чергу з осмисленням *природно-правової реальності*, тобто такого оцінювального ставлення до дійсності («добро і зло», «справедливість», «належне», «допустиме», «заборонене» тощо), яке не опосередковується нормами об'єктивного юридичного права. Більше того, як буде показано далі на численних прикладах, письменники устами персонажів своїх творів оцінювали об'єктивне юридичне право, пов'язані з ним діяльність та інститути з позицій природно-правового праворозуміння. Для української художньої літератури розглядуваного періоду характерним є надзвичайно чітке та послідовне, аж до рівня філософсько-правового дискурсу, протиставлення права та закону, як це має місце у повісті І. Франка «Перехресні стежки»: *«я маю також обов'язок*

уреспектувати закон... закон – се теорія, що в книжці, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність має свої спеціальні закони, далеко не такі гладкі та заокруглені, а зате повні розгалужень, закарлюк, та різnorodності. Тому паперовому запові я не уймаю ані честі, ані поваги... Нехай він собі здоров жиє і сидить у ваших кодексах на многа літа» [239, с. 338].

З проблемою праворозуміння, як вона формулюється на сучасному рівні розвитку правової науки, пов'язаний *аксіологічний* підхід до права. Як правильно вказує А. Вайшвіла, правова наука час від часу повертається до праворозуміння тільки тому, що воно відкриває шлях до системного усвідомлення основних цінностей, які домінують у певний час в конкретному суспільстві, а також сприяє «переробці» цих цінностей в основні напрямки правового регулювання [23, с. 8].

Ми приєднуємося до погляду, що центральним елементом правової системи є *стереотип правової поведінки у конкретному суспільстві*, у якому втілені основні ціннісні уподобання та установки учасників суспільних відносин. Якраз на цей стереотип поведінки і впливає художня література як потужний, вагомий елемент духовної культури суспільства.

Здійснене нами дослідження відносно конкретної проблеми художньої літератури відповідного періоду як особливого різновиду правової свідомості робить підставними деякі зауваження загального характеру.

В останнє десятиліття набули розвитку як самостійна наукова проблема дослідження *правового менталітету українського народу*. Так, Л. Бойко метою здійснюваного нею дослідження визначає «виявлення та аналіз системоутворюючих домінантів українського правового менталітету», до яких, на її думку, доцільно віднести інтровертність, індивідуалізм та релігійність [20, с. 304]. При цьому, «враховуючи специфіку дослідження, неможливо обмежитися лише правовим підходом до проблематики, потрібен її комплексний аналіз із обов'язковим залученням історичних,

етнопсихологічних, культурологічних та соціологічних досліджень» [20, с. 304] На думку цього вченого, в українському правовому менталітеті значно виражена сила традиції, яка, зважаючи на відсутність власної правової системи, виконувала регулятивну функцію [20, с. 306]. Відтак *логічною видається трансформація на відповідному рівні дискурсу і літературознавчих досліджень у філософсько-правові тією мірою, якою зміст творів художньої літератури (правові образи та сюжети) є вираженням архитипових форм правового менталітету українського народу.*

Загалом слід відзначити, що проблема правової ментальності українського народу залишається дискусійною, оскільки конкретно-історичний аналіз правової свідомості українців засвідчує наявність періодів, коли на зміну «інтровертності» та «індивідуалізму» приходили здатність до організованої колективної дії (Хмельниччина, УПА) та експресивні форми утвердження свого оригінального бачення права – аж до «боротьби за право» (такий вислів О. Атоян використовує для історико-правової оцінки селянських рухів в Україні 1917–1920-х років). Гадаємо, що філософсько-правовий аналіз художньої літератури як виразника найбільш складних, потаємних, контроверсійних сил та процесів, котрі формують неповторний національний стереотип поведінки – «душу» народу – призведе до поглибленого, більш виваженого та коректного уявлення про його правові уподобання. Соціальна філософія та соціологія оперують загалом спрощеною моделлю механізму формування мотивів людської поведінки, в той час як художня література набагато ґрунтовніше та більш всебічно розкриває духовну сферу людини. Парадоксально, однак можна стверджувати, що антропологічна модель людини, вироблена художньою літературою, включаючи і образи правового компонента людського буття, є більш адекватним відображенням людського єства, ніж спрощені абстрактні моделі, якими послуговуються окремі наукові дисципліни.

Художня література є джерелом історико-правової свідомості. Як відзначається у спеціальних дослідженнях, зокрема роботах Ю. Оборотова,

В. Дудченко, С. Павлова, усвідомлення власної правової ідентичності передбачає зв'язок з тією чи іншою національною правовою культурою. Особливістю вітчизняної історії, і не тільки правової, є тривалі періоди, коли державність на територіях проживання українського народу та обумовлений нею правопорядок не були органічно пов'язані з українським етнічним середовищем. У зв'язку з постановом новітньої Української держави актуалізувалася проблема пошуку витоків вітчизняної правової культури, що передбачає, поміж іншим, і звернення до історії українського національного права.

У теорії права з достатньою повнотою розроблене поняття правової свідомості. В аспекті ж нашого дослідження йдеться про *історико-правовий* аспект цього явища. Введення у науковий обіг історико-правової науки текстів художньої літератури, в яких втілено правові образи та сюжети, як видається, сприятиме виявленню та розкриттю історичних закономірностей, які продовжують визначати конкретно-історичну сутність та ідейну спрямованість правової свідомості сучасного українського суспільства.

Високий рівень національної та історичної свідомості, яким позначена творчість І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича, О. Кобилянської, Ю. Опільського, О. Маковея, А. Чайковського, перетворює їхні твори на живі пам'ятки народного духу в естетично досконалих формах красного письменства.

І теорія літератури, і соціальна філософія однією з функцій літератури визначають забезпечення зв'язку між поколіннями: і дійсно, одне й те ж оповідання чи повість кожного з щойно згаданих письменників прочитали декілька поколінь українців, кожне з яких, як це і стверджує герменевтика, привнесло своє власне розуміння, свою власну інтерпретацію образів та сюжетів з позицій індивідуального власного соціального та правового досвіду. Література, ставши надбанням сучасної її появи на світ епохи, «переступає» часові межі життя одного покоління, продовжуючи жити у свідомості багатьох наступних поколінь. Як видається, наведене цілком відповідає логіці

забезпечення як спадкоємства традицій, так і оновлення правової культури разом зі зміною поколінь. Неврахування художньої літератури як джерела правової свідомості в тому числі і сучасного нам суспільства збіднює історико-правове мислення, обмежуючи духовну сферу буття правової реальності.

У певному сенсі можна стверджувати, що права свідомість у кожен момент часу є актуалізацією поколінням, що проживає цей період, духовних форм правового життя, вироблених попередніми поколіннями. Якраз вагома ірраціональна компонента художньо-образних форм осмислення правових явищ уможлиблює сприйняття іншими людьми в нових історичних умовах тих ідей, які визначали життя їх попередників. Художня література, на відміну від правової науки, передає не тільки правові знання, але й почуття, формує певне емоційно-вольове ставлення до правових явищ.

Оскільки наше дослідження має на меті схарактеризувати філософсько-правові погляди письменників, виражені в образах права у творах художньої літератури, доцільно співставити отримані нами результати з положеннями роботи Ю. Левенця, у якій досліджується українська суспільно-політична думка розглядуваного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) [100, с. 499].

Ю. Левенець так визначає суть отриманих ним результатів дослідження: «головний висновок, що впливає з аналізу вітчизняної суспільно-політичної думки другої половини XIX – початку XX століть, полягає у тому, що нам вже час відійти не лише від тенденційно-критичного висвітлення минулого, яким страждала радянська історіографія, а й від ангажованої апологетики, тобто, по суті, некритичного погляду на нашу спадщину, що загрожує спрощенням уявлень про перспективи розвитку нашого суспільства і країни, якщо ми не синтезуємо наш досвід з прогресивними напрямками цивілізаційного поступу» [100, с. 499]. На думку цього вченого, проблема полягає в тому, що у вітчизняному політичному дискурсі пріоритет надавався проблемам етнічної історії, етнічної культури, націотворення, соборності та державництва, внаслідок чого українській національній ідеї бракує антропологічного змісту» [100, с. 498]. Як альтернативу

Ю. Левенець пропонує ідеї людської свободи та індивідуальної самореалізації, здатні, на його думку, консолідувати й інтегрувати український соціум у модерну політичну націю [100, с. 498]. За такого підходу логічним є й висновок про те, що «необхідність та важливість наповнення національної ідеї гуманістичним змістом актуалізує доцільність теоретичних напрацювань у галузі політологічних досліджень, де одне із провідних місць має належати антропологічному напрямку політологічної рефлексії» [100, с. 498].

Не будучи фахівцем з проблеми, нам важко сформулювати власну позицію чи дати оцінку позиції Ю. Левенця щодо виявлених ним тенденцій політологічного дискурсу. Однак на основі здійсненого нами дослідження однозначно встановлено, що українська художня література розглядуваного періоду в частині образів права позначена антропоцентризмом. Так, у підрозділі 3.1 нашої роботи розглядаються різні аспекти конструювання образів людини у праві (правової особистості). Як засвідчив здійснений аналіз, у сприйнятті письменниками людини у праві домінував природно-правовий підхід, а визначальними правовими характеристиками людини були свідомість, воля, гідність, моральна та правова свідомість. Зрештою, всі персонажі досліджених нами творів – це по-своєму яскраві, колоритні особистості з власною життєвою позицією незалежно від її спрямованості. На основі такої літературно-антрополого-правової моделі людини у праві побудовані образи інших правових явищ (звичаю, позитивного права, злочину, суду тощо). Пояснюється виявлена закономірність не в останню чергу антропоцентризмом, органічно притаманним літературі загалом як різновиду мистецтва. З огляду на зазначене, вирішення сформульованого Ю. Левенцем завдання антропологізації змісту української національної ідеї з необхідністю передбачає використання результатів нашого дослідження, оскільки у ньому поєднуються всі риси визначеного цим вченим напрямку дискурсу: а) національний характер та конкретно-історичність змісту художньої літератури; б) антропологізм як домінанта відображення соціальної та правової

реальності; в) акцентування письменниками уваги на природних правах людини, дотримання та захист яких є, як відомо, передумовами людської свободи та індивідуальної самореалізації. А.Козловський влучно визначає особистість як гносеологічно-правовий принцип: «кінцевою метою пізнання і розвитку права як соціального інституту є забезпечення свободи кожного та умов для самореалізації особистості; з іншого боку, саме на особистості лежить відповідальність за пізнання і розвиток самого права» [68, с. 66].

Більше того, нами вже було обґрунтовано, що художня література мала більший вплив на народну політичну та правову свідомість, ніж теоретичні та історичні праці діячів відповідного періоду вітчизняної історії, загалом малодоступні та невідомі народів. Відтак наважимося дещо підкоригувати позицію Ю. Левенця в аспекті нашого власного дослідження: дискурс в напрямку антропологізації української національної ідеї повинен йти не від політичної науки до її (ідеї) конкретно-історичного змісту, а, навпаки, від вивчення народної політичної та правової свідомості (чому присвячене блискуче за рівнем виконання та охоплення проблеми дослідження О. Атоян) та національної літератури відповідного періоду – до адекватного відображення реальних ціннісних уподобань сучасного покоління українців у їх зв'язку з такими уподобаннями попередніх поколінь. Антропологічна модель сучасного українця як елемент національної ідеї неможлива без задіяння такого націоутворюючого та водночас гуманізуючого цю ідею фактора, як національна художня література. Отже, зокрема, і у такий спосіб може бути подолана вузькість теоретичної й ідейно-політичної основи формування сучасної української національної ідеї, приматом якої, як і раніше, залишаються «етнографічне», або ж соціалістичне, народництво та державництво, на чому наголошує Ю. Левенець у своєму дослідженні [100, с. 496], окремі положення якого сприяли кристалізації наших поглядів на місце та значення української художньої літератури у формуванні національної ідеї.

1.2. Методологія інтерпретації образів права у творах художньої літератури

Художній літературі як формі суспільної свідомості та пізнавально-оціночного ставлення до дійсності притаманні особливості, зумовлені своєрідними засобами та прийомами її відображення. При цьому проблему треба розглядати у двох аспектах: а) засоби реконструкції дійсності (її експлікації) у літературному творі та б) засоби відтворення художнього світу літературного твору при його прочитанні, без чого літературний твір як феномен об'єктивної реальності не існує тією мірою, якою «текст» передбачає існування «читача».

Як зазначає Х. Редекер, «Інтелектуально творча робота читача над моделлю у загальній формі має в літературі особливий характер і включає в себе уяву, прояв моєї творчої діяльності у частці пережитої дійсності, так що я як читач уявляю себе у відображенні у вигляді практично діючого суб'єкта. Але усвідомлення того, що йдеться про мистецтво, а не про дійсність, про відображення, а не про реальну діяльність, стосується також і естетичного сприйняття як друга сторона» [186, с. 37]. Отже, художній світ літературного твору перетворюється на частину життєдіяльності читача: «Своєрідність естетичного переживання саме в тому, що я усвідомлюю свою особисту участь, залишаючись тим не менше суб'єктом відображення, і, як суб'єкт відображення, переживаю себе практично діючим суб'єктом» [186, с. 37].

У сучасній філософсько-правовій думці правові явища розглядаються як об'єкти інтерпретації, завдяки якій вони розгортаються в історичному процесі: «В історичному процесі суб'єктивне (сукупність усвідомлених дій) переходить в об'єктивне (закономірний розвиток суспільної діяльності). Останнє у свою чергу створює умови та можливості для розгортання суб'єктивного. Взаємодіючи з об'єктом (державою, правом), суб'єкт тим самим усвідомлює... свою власну діяльність» [88, с. 81]. Таким чином, самопізнання суспільством свого правового буття здійснюється у різних формах, однією з

яких постає художня література, котра – як така – може бути піддана відповідній інтерпретації.

Оглянемо основні теоретичні підходи, завдяки яким відбувається формування та розкриття змісту літературного твору, акцентуючи увагу на евристичних можливостях того чи іншого підходу у розрізі досліджуваних нами образів правового. Зокрема, слід звернути увагу на особливості історичного, соціологічного, аксіологічного та психологічного підходів.

Історичний підхід. М. Костицький у статті «Методологія пізнання української історико-правової дійсності» формулює методологічне положення, згідно якого суспільна та індивідуальна свідомість, психологія суспільних груп та індивіда, їхня діяльність і поведінка взаємопов'язані, перебувають у нерозривному зв'язку з певною історичною епохою, з властивими їй типом і формою держави, права, суттю політичних доктрин. Зрештою ці останні (державна, правова, політичні доктрини) є продуктом діяльності, творчості українського народу, соціальних груп, які в нього входять, окремих індивідів (і не лише історичних фігур, визначних політичних, державних діячів) [88, с. 88–89].

Дотримання принципу історизму має велике значення у процесі інтерпретації літературного тексту: «Як тільки текст поміщається в історію літератури, розглядається як такий, що належить минулому, і особливо – минулому, про яке ми знаємо, він відразу стає частиною світу, що не є нашим власним. Він перебуває від нас на великій відстані й розглядається як вираження чужої свідомості. Слід наголосити, що це – наша початкова орієнтація. Вона може змінитися, якщо ми виявимо, що текст все-таки щось говорить нам прямо, так, нібито він належить нашому власному світові. Але наші початкові очікування, визначені сучасною історіографією, полягають у тому, що життєвий досвід, виражений у тексті, буде дуже відмінним від нашого власного» [162, с. 143–144]. Щоправда, теоретик літератури Д. Перкінс робить застереження про те, що «текст минулого втілює чужий нам життєвий досвід, естетику і культуру. Звичайно, він не абсолютно чужий. Наступність і

універсалії людського досвіду розглядає антикварна історія літератури і гуманітарна критика. Однак більшість історій літератури наголошують на відмінності минулого» [162, с. 144].

Для цілей нашого дослідження, зокрема в аспекті як його власної актуальності, так і актуальності образів та світоглядних настанов, виражених у досліджуваних літературних творах, важливим видається наступне судження Д. Перкінса, в якому розкривається значення літератури, її сприйняття та вивчення для осягнення минулого у його нерозривному зв'язку із сучасним, про те, що розмаїтість культури минулого можна розглядати як набір можливостей, нагадування про альтернативи [162, с. 145].

Актуальність аналізованих творів української літератури в історичному дискурсі може розглядатися у двох аспектах:

1) значення літератури для правового життя сучасної її створенню епохи: відповідно до уявлень культурно-історичної школи, літературний процес є невіддільним від взаємопов'язаних процесів суспільного життя, в тому числі і правового. Висвітлюючи у той чи інший спосіб правові сторони дійсності, І. Франко, О. Кобилянська свідомо чи несвідомо прагнули вплинути на цю дійсність, змінити її на краще, домогтися зрушень у становищі українського народу та його основної верстви – селянства. За відсутності національно-державних інституцій, при обмеженому доступі селянства до тодішніх засобів масової інформації перетворили художню українську класику на одну із домінуючих форм політичної та ідеологічної боротьби за право. Цей процес відповідав загальноєвропейській тенденції посилення ролі та значення літератури серед інших мистецтв: «Гегемонія літератури серед мистецтв ХІХ – ХХ ст., її домінуючий вплив на них безперечні і не потребують особливих доказів» [142, с. 25]. Відтак *значна питома вага художньої літератури як світського виду мистецтва у відображенні та ідеологічному наповненні правового життя народу, відтворенні, збереженні та розвитку його правових традицій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.ст. складала суттєву*

особливість літературного процесу у зазначений період: «культури кожної країни, що формується в певну історичну епоху, властива системна єдність, у якій її складові (релігія, філософія, етика, історія, наука, література тощо) мають різну питому вагу й значення, різні також їх вартісний статус і функції в духовному й суспільному житті» [142, с. 68];

2) значення літератури для сучасності виявляється в тому, що епоха, в яку створені аналізовані твори, а також яку відображають їхні сюжети віддалена на три покоління від сучасного українського суспільства – це покоління наших прапрадідів. Їхні помилки, їхні звершення в обстоюванні своїх прав, передані від одного покоління до іншого, і сьогодні продовжують впливати на формування правової культури та правової свідомості. Так, судова система України, правова освіта і сьогодні не позбавлені тих вад, на які з неймовірною життєвою достовірністю вказав І. Франко у повісті «Перехресні стежки». Дійсно, ми можемо критично поставитися до епохи, яку зобразили І. Франко, О. Кобилянська, письменники «Покутської трійці», але водночас і до сучасного суспільства, його правової сфери, – адже багато проблем все ще залишаються невирішеними, а для їх осмислення необхідно звертатися і до творів класичної літератури. Недооцінку вкладу українських письменників у відображення та художнє осмислення правового життя суспільства ми схильні пояснювати не в останню чергу відсутністю належної уваги до цієї сторони літературного процесу у попередні десятиліття. Як зазначає Д. Наливайко, історичний досвід підказує, що реноме та впливовість будь-якої літератури не завжди вимірюються лише її реальними досягненнями. Так чи інакше вони можуть бути й наслідком організованих політичних, ідеологічних та пропагандистських зусиль, тобто державних акцій [142, с. 7]. Відсутність української національної державності у XIX та більшій частині XX століття не сприяла увазі до правових сюжетів чи їх складових у творах українських письменників, оскільки імперські режими були об'єктивно не зацікавлені у розвитку національної правової традиції українського народу як елемента та

ознаки його історичної та національної самобутності. Художня література, порівняно з іншими способами пізнання правової реальності, зокрема науковими, наділена неоціненною перевагою – вона здатна проникати та розкривати найглибші, найпотемніші прошарки правової свідомості народу, його правові уявлення, устремління, поривання, прагнення, почуття.

Соціологічний аналіз літературних творів достатньо висвітлений у творчості Ю. Бурляя, який у 80-х роках ХХ ст. так визначав *судження про спосіб життя суспільства*: «не слід скидати з рахунку і вміння критика судити про спосіб життя суспільства. Поняття способу життя, як однієї з найактуальніших зараз соціологічно-філософських категорій, вміння про нього судити правильно, входять органічно у поняття: соціологічний аналіз критика. Адже ніякий інший вид ідеологічної діяльності людини, крім художньої літератури, не спроможний так повно, широко, зі всіма неповторними реаліями, ознаками побуту, моралі, звичаїв, настроїв, всієї тієї конкретності деталей, життя, що історично склалося, відобразити епоху, коротко кажучи, зобразити спосіб життя суспільства... ніяке інше мистецтво, окрім красного письменства, не спроможне в такій повноті те зробити» [21, с. 17]. Видається, що цей методологічний аспект соціологічного аналізу критики не втратив актуальності і сьогодні, зокрема з огляду на завдання нашого власного дослідження.

Водночас для об'єктивності треба відзначити, що «соціологічний» еквівалент» не завжди розумівся надто вузько, а наповнювався й більш широким змістом за рахунок моральної компоненти: «Своєрідним виявом соціологічних еквівалентів є критерій моральний. Моральний чинник як почуття обов'язку людини перед суспільством, громадою, моральність як те, без чого не може обійтися література, бо це її серцевина, душа і пафос, те, що має пряме відношення до розкриття суті образів – і одночасно це ж активна суспільна позиція письменника, його ставлення до життя і спосіб його життя, його сокровенні прагнення і переживання. Тобто *їдеться про вироблення*

таких способів аналізу, які пов'язані з використанням кращих надбань біографічного методу, передбачають аналітичне вміння через твір розкрити особу автора, а через особу письменника – його твір (виділено нами. – Н.П.). Отже, знову передбачається здійснити, хай по-іншому, той же соціологічний аналіз, коли через особисте розкривається всезагальне – через художньо індивідуалізований образ й особу автора показати загальноцікаве. Мимовільна повчальність справді художніх творів ніколи не виступає як голослівна дидактика, вона опосередкована образом персонажа, ліричним героєм, їхньою емоційністю, ідейністю, проявляючись як непомильна категорія етична, яку критикові треба вміти виявити» [21, с. 53].

Оскільки у дослідженні йдеться про художнє відображення правової реальності, а остання найбільш гостро виявляє себе саме у конфліктах, то актуальним залишається наступний підхід, на якому наголошував Ю.Бурляй і згідно якого критик повинен виявляти й глибоко розуміти конфлікти дійсності, які у творах художньої літератури стають художніми конфліктами, при чому завжди пам'ятати про зумовленість, але не тотожність понять: конфлікт життєвий і конфлікт художній» [21, с. 53–54].

Літературознавець Г. В'язовський так розкриває значення конфлікту у творі: «Конфлікт – основа змісту, рушій і чинник внутрішнього світу твору. Сутність конфлікту зумовлена діалектикою сюжетного розвитку двох чи кількох персонажів, що є носіями певних життєвих тенденцій, які протидіють одна одній, репрезентують відповідні їм соціальні сили, морально-етичні позиції тощо» [29, с. 176]. Зв'язок конфлікту та сюжету полягає на думку цього вченого в тому, що незалежно від змісту і характеру конфлікту, він визначає розвиток подій у творі, тобто його сюжет, сформувавшись на основі конфлікту, визначає часово-просторову особливість художнього твору. Така залежність закономірна, бо сюжет, як форма художньої реалізації і конкретизованого вияву конфлікту, розвиватися поза часом і простором не може. Сюжет – це часо-просторова категорія [29, с. 177].

Однією з тенденцій розвитку вітчизняного права у спеціальних дослідженнях визначається його *гуманізація*. Художня література як мало який інший вид людської діяльності дотична до внутрішнього духовного світу людини. Беручи до уваги значення літератури для виховання молоді, формування у суспільстві певних ціннісно-сміслових орієнтирів, слід відвести їй належне місце як чиннику розвитку правосвідомості та вдосконалення правової системи. Особливо актуальною така позиція видається з огляду на потреби збереження національних духовних цінностей українського народу, зокрема і правових в умовах глобальних процесів європейської інтеграції.

Аксіологічний підхід. Як відомо, аксіологія – це вчення про цінності. Людське буття неможливо уявити без присутності у ньому аксіологічного чинника, що і виявляється в його універсальності по відношенню до всіх сфер людського буття. Художня література, відображуючи у притаманний їй спосіб право, по-своєму інтерпретує та репрезентує правові цінності, які властиві певній історико-культурній епосі та національному колоритові. Широко відомими сьогодні є наукові доробки в галузі правової аксіології вітчизняних філософів права: О. Бандури, А. Фальковського, П. Рабіновича.

Актуалізація аксіологічних досліджень в правовій сфері, з виходом у інші царини гуманітарного знання, стала результатом критики позитивістської методології суспільствознавства на межі XIX – XX ст.ст.: «Вимога безумовного пізнавального об'єктивізму виключала зі сфери літературознавства літературну критику. Адже остання мала встановлювати цінність творів і оцінювати їх. А оцінка суперечила вимогам позитивістської епістемології, з одного боку, і онтології – з іншого. Цінності не могли стати предметом пізнання, оскільки їх не можна визнати фактами – щонайбільше, експресіями суб'єктивних емоцій, пов'язаних з предметом пізнання. Отже, судження про них не можуть бути судженнями в науковому сенсі. Позитивістські методологічні ідеали не виконувались і не могли суворо виконуватись у дослідницькій практиці. Вимоги збереження у дослідника нейтральності в пізнавальній діяльності

виявили свою ілюзорність уже в момент творення канону творів, гідних того, щоб їх включили до історії літератури; адже селекцію і вибір матеріалу завжди здійснюють на певній аксіологічній основі. Отже, позитивістський історик літератури був приречений на оцінювання, хоча зазвичай приховував критерії, які застосовував, і скромно утримувався від безпосередніх оцінних суджень» [234, с. 40].

Оціночні судження про правову дійсність у творах художньої літератури насправді можна розглядати у багатьох аспектах:

1) правові цінності, для захисту та ствердження яких письменник вибудовує образ того чи іншого явища (справедливість, свобода, власність тощо);

2) конфлікт правових цінностей, який у літературному творі постає як *художній конфлікт*: в межах авторського задуму персонажі з різними ціннісними орієнтаціями вступають між собою у відносини, а конфлікт між ними і розкриває конфлікт тих чи інших ціннісних настанов;

3) правові цінності, які визнає та підтримує читач (дослідник) твору: адже оцінка того чи іншого образу, персонажу тощо відрізнятиметься залежно від особистих уподобань читача: так, комусь боротьба українського селянства на чолі з О. Довбушем, зображена в однойменній повісті Г. Хоткевича, може видатися позбавленою будь-якої правової основи, підґрунтя чи виправдання; іншому – як глибоко укорінена в українському народі традиція обстоювати в разі потреби свої права із зброєю в руках, мотивуючи та виправдовуючи свою боротьбу та її мету саме міркуваннями правового характеру; зрештою, комусь більше до вподоби більш поміркований, конформістський варіант поведінки, обраний інтелігентом Рафаловичем з повісті І. Франка «Перехресні стежки», який прагнув здійснення своїх устремлінь у царині права в межах існуючого правопорядку та інститутів, які його підтримували, а не шляхом активної та безкомпромісної боротьби з ними.

Дослідження права через призму художньої літератури було би неповним без використання *психологічного підходу*, в ході якого розкривається

задум автора і шляхи його втілення, особливості асоціативного мислення письменника при створенні образів, розгортанні всієї художньої системи твору, тобто його змісту в своєрідному образно-емоційному виявленні» [234, с. 54]. Психологізм загалом визначався як родова якість художньої літератури, це і самий творчий процес, і наслідок творчості письменника; це і естетичний принцип, що передбачає розкриття психології персонажа при допомозі певних засобів [234, с. 54].

На рівні дискурсу нашого дослідження важливим є визначення зв'язку між світоглядом особистості (на який впливає художня література) та регуляцією її поведінки: «Світогляд – це не просто пізнання суб'єктом своєї позиції у світі, але і суспільна цінність цієї позиції, і готовність особистості слідувати їй і відстоювати її. Тут виступає здатність свідомості спрямовувати особистість, організовуючи єдність її волі, почуттів і розуму. При цьому залежність тут двозначна – свідомість виражає особливості особистості і разом з тим виступає регулятором її життєдіяльності, поведінки» [1, с. 309].

Як зазначає Г. В'язовський, зовнішні фізичні дії людини, як і мовлення, не є чимось відмежованим від її психічної діяльності. Разом з нею вони становлять єдине ціле, що не розмежовується. Мовлення чи фізична дія, або перше й друге, лише водночас виявляють думки, переживання, бажання людини, ставлення її до того чи іншого явища, з яким вона зустрічається в житті, служать засобом спілкування [29, с. 170–171].

К. Абульханова-Славська, розглядаючи саморегуляцію поведінки людини, стверджує, що регуляційні механізми змінюваного співвідношення людини з дійсністю можуть бути розкриті на основі принципу саморегуляції. По-перше, навіть коли йдеться про вирішення задач, які повторюються, психологічно співвідношення суб'єкта і задачі змінюється. По-друге, і це головне, принцип саморегуляції дозволяє зрозуміти, як суб'єкт, узагальнюючи свої психічні способи дії, може вдосконалювати їх, знаходити нові спонукання і мотивацію [1, с. 271].

На наш погляд, психологізм художньої літератури має безпосереднє відношення до нашої теми. Н. Зборовська у спеціальному монографічному дослідженні обґрунтовує необхідність розробки психоісторії української літератури як умови подолання колоніалізму та імперськості: «Новітня антиколоніальна українська література, що також почала формуватися в епоху європейських романтизмів, є унікальним об'єктом для сучасного психоісторичного дослідження в умовах постколоніалізму... Психоаналіз допомагає виявити особливості художнього мовлення імперського творчого суб'єкта, що ґрунтується на невизначеній множинній сутності (на основі вбирання різних національних об'єктів), та особливості мовлення національного творчого суб'єкта, що несе органічний код власного буття» [56, с. 3–4].

Вчена у наступний спосіб розкриває пізнавальне та соціальне значення підтримуваного та розроблюваного нею методологічного підходу, вказуючи на те, що психоісторія літератури, як і психоаналіз, має свою теорію і практику, свої теоретичні і практичні знання, які, поєднуючись, породжують інтуїцію, яка вважається істинною сутністю оволодіння будь-яким явищем. «Фройдівський психоаналіз, який відштовхувався від материнсько-батьківського коду, постав як національна стратегія дослідження, тому він логічно вивершується обґрунтуванням коду національної державності у праці «Людина Мойсей і монотеїзм». Психологічний аналіз привів Фрейда до цієї підсумкової праці, в якій він, уподібнившись Мойсею, передбачив появу державності для свого народу. Отже, психологічний аналіз як психоісторичний підхід є не лише усвідомленням індивідуального життя, але й пізнанням минулого, реальним моделюванням і провидінням майбутньої націотворчості» [56, с. 12].

Н.В. Зборовська з обґрунтованої нею концептуально-методологічної позиції досить оригінально аналізує повість О. Кобилянської «Земля», відзначаючи поважність «батьківського» письма О. Кобилянської, яке вивершується у романі «Земля» (1905), написаному як пророчий текст – «з поглядом у будучину». Вчена проводить аналогію «Землі» О. Кобилянської роману «Земля» (1887) Е. Золя, в «якому французький письменник прагнув

показати селян як несвідомих людей, сутність яких визначає інстинктивне, «тваринне життя». Страшна правда про свій несвідомий народ, що керується у діяльності стихійними бажаннями, закономірно лякає свідому власних інстинктів творчу особистість, якою був Золя. Відтак «у романі «Земля» О. Кобилянська, уникаючи притаманного Е. Золя жорсткого натуралізму, який відповідає характеру чоловічого письма, містично й шляхетно виявила вкорінений в українське народне несвідоме національно-психологічний комплекс братовбивства через модерну інтерпретацію біблійної історії про Каїна й Авеля» [56, с. 243–244].

Спосіб, у який О. Кобилянська вибудовує образ Івоніки та його відносин із синами, особливо Савою, характеризується, зокрема, у наступних міркуваннях Н.В. Зборовської: «Несвідомою основою меланхолійної, або депресивної, семантики Кобилянської стала відраза до чоловіків, джерелом якої у її психобіографії послужила несвідома відраза до строгого у моральному вихованні українського батька, який сприймався небажаною авторитарною фігурою, котру хотілося усунути на тлі романтичного піднесення матері, німкені за національністю» [56, с. 245–246]. Відтак «звертає на себе увагу позиція О. Кобилянської – її «німецький» погляд на «українське», що сигналізує з позиції чужорідного іншого про потребу потужного авторитетного батьківства в українському світі (в образі мислителів, філософів, аналітиків), відсутність яких розмножує несвідоме братовбивство, синівську неавторитетність, меланхолійний фемінізм. Як проникливий психолог О. Кобилянська розуміла значущість батьківської фігури, про що свідчать її зрілі щоденникові записи і художні твори того періоду» [56, с. 258].

У наведених міркуваннях ми схильні вбачати можливе пояснення одного з психологічних механізмів авторської художньої реконструкції внутрішньосімейних звичаєвих відносин у повісті О. Кобилянської «Земля».

Національний характер художньої літератури та відображуваної нею правової дійсності. Національна правова культура так само як і художня література, завжди нерозривно пов'язані з життям та історичним досвідом

кожного народу. Немає і не може бути безетнічного права чи безетнічної літератури. Навіть тоді, коли літературний твір чи навіть цілий літературний напрям стають надбанням всього людства, вони залишаються генетично та контекстуально пов'язаними з тим народом, культура якого їх сформувала, але які стали були сприйняті чи запозичені іншими народами. Те ж саме можна стверджувати і про правову традицію українського народу: попри запозичені іноземні елементи, правова культура залишається важливим чинником збереження національної самобутності.

Національний характер літератури не заперечувався і в радянський період. Так, у посібнику для вчителів 1969 р. видання зазначалося: «На кожному літературному творі – як на його змісті, так і формі – позначається національна своєрідність народу, його життя, історія, побут, звичаї, традиції, фольклор, а також своєрідність природи, серед якої даний народ живе» [12, с. 18]. При цьому, однак, націоналізм розглядався як «реакційна буржуазна ідеологія» [12, с. 19] і вказувалося на необхідність розмежування понять «національна своєрідність художніх творів» та «націоналістичні тенденції в літературі».

Приналежність письменника до певного народу також розглядалася як одна з обставин, яку не могло ігнорувати жодне літературознавче дослідження: «Кожний письменник є сином свого народу, своєї нації. В її надрах він виріс, її духом пройнявся, її мову засвоїв, її пісні, легенди, повір'я, перекази, прислів'я ввібрав у себе. Його пам'ять зафіксувала картини народно-національного життя. Він спостерігав прояви національного характеру. На ньому позначились спосіб мислення, особливості світосприймання, смаки, уподобання, вірування рідного народу. Все це знаходить своє художнє вираження у творах, тому кожний талановитий письменник завжди глибоко національний і народний» [12, с. 18].

Сучасна вітчизняна філософсько-правова думка відзначає актуальність суто національного компонента у праві на тлі широкомасштабних глобалізаційних процесів, які охопили весь світ. Як зазначає С. Максимов, «проблема співвідношення універсально-цивілізаційного та національно-

культурного у праві особливо актуальна для України, де відбувається реформування правової системи. Правова система, з одного боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію. Але, з другого боку, вона повинна ґрунтуватися на універсальних принципах (права людини як вираження справедливості), завдяки яким можуть і мусять співіснувати в єдиній планетарній цивілізації різні культурні традиції, які водночас є універсальними принципами взаєморозуміння між людьми, умовами будь-якого можливого дискурсу» [127, с. 100].

Більш радикальної позиції дотримується Ю. Лобода, порушуючи питання про внесок українського народу у правову спадщину людства як у загальноісторичному та цивілізаційному вимірах, так і у більш прикладних та конкретних межах ХХ ст., виділяючи наявність оригінальних правових форм організації суспільного життя; наявність власного досвіду правового розвитку із збереженням основних (суттєвих) моделей правового спілкування у сучасності; вплив української правової традиції на сусідні (та й інші народи) [112, с. 57].

Українська художня література досліджуваного періоду у своєму «правовому» компоненті, як видається, підставно може розглядатися як внесок українського народу у правову спадщину людства.

Методологічні аспекти дослідження національного у праві України розробляються сьогодні у роботах Ю. Оборотова, О. Атоян, В. Дудченко, І. Усенка, Ю. Лободи, С. Павлова та інших вчених, хоча багатоаспектність даного питання вимагає оновлення методології його інтерпретації, на якій наголошує П. Іванишин: «Особливо промовистим для постімперської науки є намагання змінити методологічну парадигму, оновити інтерпретаційний інструментарій, вийти за межі культивованого тривалий час антиукраїнського моністично-тоталітарного мислення, засвоїти кращі здобутки вітчизняного та світового літературознавства тощо. Окреслені процеси видаються вкрай важливими для нормального незалежного розвитку української науки про

літературу. Однак значні колоніальні деформації національної наукової свідомості попереднього історичного періоду, коли із світогляду вченого вихолощувалось природне і глибинне поняття науковця як людини національної культури, що безпосередньо відповідає за цю культуру перед нащадками, зумовлюють ряд об'єктивних причин, котрі ускладнюють перебіг культурної емансипації» [60, с. 5].

Як напрямок оновлення методології, П.І ванишин пропонує *національно-екзистенціальну методологію*, основне завдання якої полягає у осмисленні дійсності у національних категоріях, що визначає гуманітарний характер окресленої методології [60, с. 7]. Вважаємо за необхідне зупинитися на вказаному підході дещо детальніше, оскільки право, художні образи якого у літературі є об'єктом нашого дослідження, теж безпосередньо та нерозривно пов'язане з історичним буттям народу, його правовою культурою, звичаями та традиціями, а відтак поза ними чи без них ні існувати, ні навіть мислитись не може.

Свою національно-екзистенційну методологію (національно-екзистенційну інтерпретацію в герменевтичній парадигмі науки про літературу) П. Іванишин базує на двох вихідних постулатах:

– *перший*: художня література (ширше – мистецтво) є одним з основоположних елементів національного буття і тому будь-яка інтерпретаційна стратегія, котра претендує на істинність, мусить враховувати цей факт;

– *другий*: розглядати націю потрібно як аксіологічну дійсність, яка детермінує і буття індивіда, і його герменевтичну здатність [60, с. 18].

Поняття *національно-екзистенціальної інтерпретації* визначається як літературознавча теорія та практика витлумачення, що використовує в якості критеріїв пізнання комплекс верифікованих національним імперативом націоцентричних наукових ідей, адекватних тій культурній системі, у межах якої використовується і в межах якої можна виділити чотири макрорівні у структурі літературного твору: 1) зовнішня форма: рівень знакової системи, відомої як художня мова і мовлення; 2) внутрішня форма – ейдологічна система (чи система

образів), породжена художньою мовою; 3) зміст – прямо впливає із системи образів (внутрішня форма є знаком щодо змісту) і експлікується як явне або приховане значення твору, що постає з його форми; 4) рівень смислу (або сенсу), знаком якого виступає зміст літературного твору [60, с. 267, 280].

Відповідно до основної концепції пропонованої ним методології, П. Іванишин зазначає, що «основними смислотворчими процесами доцільно визнати процеси національно-екзистенційні: вираження і пізнання істини національного буття (за М. Гайдеггером) чи «народного духу» (за Гегелем) та культивування національної духовності» [60, с. 280].

Інший вчений, Д. Наливайко, теж звертається до проблем національного змісту у літературі, однак під іншим кутом зору та в іншому аспекті – з позицій *компаративістики*: «Досить рельєфно, однак по-іншому, національний чинник проявляється в реалістичній літературі. Тут він породжується іншими причинами і форми його побутування інші. Для реалізму вже не має особливого значення звернення до народно-поетичної пам'яті або культурно-історичної традиції, як це було в романтиків. Національні особливості реалізму зумовлюються передусім особливою скорегованістю його художньої системи з існуючою дійсністю, в тому числі дійсністю тієї чи іншої країни. І річ не лише в тому, що реалістичний твір з найбільшою повнотою та конкретикою відображає специфіку життя різних країн і народів певного історичного періоду, що вже саме по собі надає йому національної своєрідності. Річ також у тому, що навколишня дійсність не тільки наповнює його змістовний рівень, а й активно впливає на рівень художній, тут художні структури значною мірою визначаються структурами дійсності («зображення дійсності у формах самої дійсності») [142, с. 68].

Однак було б неправильно зводити національні особливості літератури лише до її соціально-змістовних компонентів, оскільки у формуванні систем реалізму в різних літературах важлива роль належить національним естетичним й художнім традиціям [142, с. 69]. Так, в історико-правовій науці встановлено, що однією з основних форм вираження норм звичаєвого права,

яким керувалися селянські громади аж до початку ХХ ст., були *прислів'я*. Відтак останні можна розглядати у двох аспектах: як продукт усної народної художньої творчості і водночас як прояв його правової творчості, органічно пов'язаної з життям народу. В. Охрїмович упорядкував та видав збірник юридично пояснених правничих приповідок. Наведемо деякі приклади:

1) «Своя хата – своя правда. – В своїй хаті своя правда. – Чия хата, того й правда. – Власність дає власникови повне право до річи. Тут слово «п р а в д а» значить тільки, що «п р а в о» (в протиставленю до «к р и в д и»); в сім значіню слово «правда» дуже часто подибується в приповідках. Х а т а дуже часто являється в приповідках класичним приміром або навіть символом власности»;

2) «Зять любить (хоче) взять. – Тесть любить честь. – Тесть любить честь, зять любить взять, а шурин очі жмурить, щоб не дати. – «Зять любить (хоче) взяти» значить: зять домагається від тестя віна (посагу) за жінкою. «Тесть любить честь» – значить: тесть любить показатися щедрим, вінуючи дочку. «Шурин» (жінчин брат) очі жмурить, щоб не дати» – значить: шурина противиться, щоби дати велике віно його сестрі, бо йому менше лишить ся» [159, с. 6, 48, 47].

Тобто те, що на перший погляд, як звично прийнято вважати, є фольклорною творчістю, насправді є вираженням як правосвідомості, так і правових норм традиційного звичаєвого права. Наведені міркування та їх ілюстрація є важливими для аналізу побудови образів правового у творах художньої літератури, адже більшість їхніх сюжетів прямо чи опосередковано пов'язані із правовим життям саме українського селянства, для чого письменники і використовували фольклорні образи для відображення правової дійсності та ставлення людей до неї. Якщо, скажімо, французький письменник О. де Бальзак, більшість творів якого насичені, просякнуті правовою матерією (як відомо, він і сам був за освітою юристом, починав кар'єру як помічник нотаріуса) міг звертатися до філософії, римського цивільного права у побудові образів зі сфери правового, то І. Франко, О. Кобилянська, Л. Мартович змушені були

підбирати ті форми відображення правової дійсності, що їх оточувала та всередині якої вони перебували, які були б адекватними саме цій дійсності, чим і пояснюються численні фольклорні запозичення (як у побудові образів, так і правових сюжетів) та навіть цілі вставні елементи, як це має місце, наприклад, у повісті Г. Хоткевича «Довбуш»).

Класифікація. Для цілей нашого дослідження видається доречним спробувати переглянути жанрову приналежність аналізованих творів художньої літератури у зв'язку із загостренням уваги на їх правових сюжетах чи правових елементах сюжетів, правовому підґрунті художніх конфліктів. Про повість О. Кобилянської «Земля» вже йшлося вище... Можливо, з часом, по мірі нагромадження матеріалу літературознавчих досліджень стане підставним виділення в окремий різновид «української кримінально-психологічної драми», «української соціально-правової новели» тощо. Переважно, аналізовані нами твори класифікуються як романи, повісті та оповідання (новели).

Стосовно мистецького напрямку, в межах якого витримані досліджувані нами твори письменників кінця XIX – початку XX ст., то це реалізм. Даний напрям був характерний для всієї європейської літератури XIX – початку XX ст.

Обраний нами предмет дослідження у площині філософсько-правової науки передбачає з'ясування співвідношення та взаємозв'язку реалізму як літературного напрямку та філософського позитивізму як його можливої світоглядної домінанти.

Суть же реалізму влучно розкрита у методологічній праці сучасного вченого Д. Наливайка: «Реалізм співвідносить зображуване передусім із самою дійсністю, що сприймається як єдине, хоч і суперечливе ціле, в якому складно поєднується й переплітається, інтегруючись у діалектичну єдність, високе й низьке, трагічне й комічне. У письменників, що творили в параметрах реалістичної системи, на перший план виходить пізнання життя і його відтворення в можливій повноті та достовірності, у згаданій діалектичній єдності» [142, с. 268]. Відтак загальнотеоретичні та методологічні положення, в

яких розкриваються жанрові особливості реалізму, підлягають застосуванню й у нашому дослідженні.

За результатами проведеного нами дослідження не знайшла свого підтвердження гіпотеза про зв'язок між приналежністю творів до реалістичного напрямку в літературі та позитивізмом як філософсько-світоглядним напрямком *в частині* відображення правових явищ (формулювання більш загальних положень щодо порушеного питання виходить за межі нашого дослідження). Ми схильні пояснювати це тими соціальними та національними умовами, в яких проживав у досліджений період український народ на західноукраїнських землях та творилася художня література, невіддільна від народного життя.

З одного боку, письменники спостерігали анахронічні прояви, пережитки, релікти звичаєво-правової культури українського селянства, з іншого – кризу правової системи Австро-Угорщини, зумовлену розвитком капіталістичної економіки, змінами у соціальній структурі та процесами становлення окремих націй в межах кордонів імперії. Відтак правова реальність, яку вони відображали у своїх творах, розглядалася ними насамперед як об'єкт ґрунтовної та послідовної критики з метою її перетворення у майбутньому, тобто виникла класична ситуація домінування природно-правового підходу у праворозумінні. Усвідомлення права як особливої деонтологічної реальності стало основою для емоційно-образного відображення окремих правових явищ засобами художньої літератури. Так, нам майже не зустрічалися випадки, коли б *належність* чи *справедливість* того чи іншого способу розв'язання правової ситуації пов'язувалися із його закріпленням у нормах позитивного права. Навпаки, позитивне, об'єктивне юридичне право оцінюється із застосуванням позаюридичних, метафізичних критеріїв.

У проаналізованих нами образах чітко розмежовуються, протиставляються *право* і *закон*, формальна та соціальна рівність і справедливість; свобода інтерпретується як можливість актуалізації та

соціалізації особистості відповідно до її сутності, тобто особистість у праві відображається переважно на основі есенціальної, а не атрибутивної антропологічної моделі. Відображаючи правову дійсність, письменники надавали судженням про неї власного оціночного забарвлення, а також передбачали (хоча б імпліцитно) висновки щодо шляхів її перетворення відповідно до деонтологічної природи права, що, зрештою, відповідає особливостям художньої літератури як форми пізнавально-оціночного ставлення до дійсності.

Конкретні приклади з досліджених нами літературних творів та їх філософсько-правовий аналіз, на основі якого сформульовано зазначені вище положення, наведені у розділі третьому нашої роботи, зокрема підрозділах 3.2 та 3.3.

Отже, основні принципи філософського позитивізму, зокрема а) прагнення до безоціночності суджень, б) уникнення метафізичного дискурсу у пізнанні соціальної дійсності, в) домінування факту над смислом як мети пізнавальної діяльності – не дотримувалися письменниками при побудові образів правових явищ.

С. Максимов наступним чином характеризує філософський позитивізм та його зв'язок з правовим позитивізмом: «Як філософський, так і правовий позитивізм у процесі пізнання виходять з даного, фактичного, безспірно дійсного. Ключовим поняттям для позитивізму є не ідея, а факт, дані досвіду. Право – позитивне, і іншим воно бути не може» [126, с. 38]. Відтак «юридичний позитивізм заперечує можливість для науки пізнання сутності права і критичної оцінки існуючого правопорядку» і в цілому «є теоретичним обґрунтуванням формально-догматичного методу» [126, с. 39].

Оскільки нами як об'єкт аналізу та фактологічна база дослідження обрано ті твори класиків української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття, в яких явно вбачається смислоутворюючим правовий сюжет та пов'язаний з цим аспектом дійсності образний ряд, доречно застосувати теоретичні уявлення про «домінуючий образ»: «У кожній ситуації будуть виникати і свої домінуючі

образи. Кожен такий образ можна назвати ситуативно обумовленим образом. Але в кожній мовній ситуації є і своя тема (topic), вона також впливає на актуалізацію тих чи інших мовних одиниць. Таким чином, образ як мовна одиниця може бути маркером певного стилю як ситуативно пов'язаної мови і залежить від топікалізації» [16, с. 11]. Той чи інший образ якогось елемента чи сторони навіть суто побутової реальності у контексті «правового» сюжету змінює свій зміст, набуває нового смислового навантаження.

О. Бистрова наступним чином розкриває значення «домінанти»: «завдяки своїм властивостям домінанта набирає в тексті вибухової сили і запобігає можливій автоматизації. Якби не домінанта або домінанти, в тексті могла б створитися або суцільна актуалізація, або суцільна емоційна нейтралізація. Звідси – монотонність, одноманітність прочитання» [16, с. 13]. І далі: «Встановлення текстом певної стратегії для рецепції тексту відбувається... за участю актуалізованих образів – домінант, які підривають автоматизацію висловлювань і подають читачеві необхідний сигнал. Текстова стратегія не в останню чергу формується під впливом психологічного типу митця» [16, с. 14].

Узагальнивши наявні у науковій літературі точки зору, О.Бистрова виділяє фактори, які впливають на творення домінантних образів. Всього вони згруповані нею у два десятки груп [16, с. 26–27]. Серед таких факторів, з огляду на методологічні потреби нашого власного дослідження, виділимо наступні: актуалізація слова-образу в реченні і тексті, домінанта як актуально обумовлений образ; топікалізація, тобто вплив теми тексту на вибір значущого слова як текстового атома; проблема рецепції твору і прицільно-вірного сприйняття стрижневих образів; розширення меж значень домінантних образів: слово-кліше, цитата, усталені групи слів – гіпограми, асоціативна мережа, яка складає «deskриптивну систему ядерного слова»; фактор виникнення семантичних гнізд, значущих слів-образів у творчості митця; залучення домінант у творення бінарних опозицій і системи контрадикторних образів з їх «вибуховою» силою.

Наприклад, домінантним образом є образ «землі» у повісті О. Кобилянської «Земля». Цей образ, в аспекті нашого дослідження, розкриває одну з панівних правових цінностей селянина – землю як а) засіб виробництва та б) матеріальну сферу його безпосереднього існування, один з визначальних чинників його внутрішнього духовного світу (рівень мезокосму з переходом у мікрокосм). Водночас цей образ в усій його багатоаспектності (яка, звісно, не зводиться до двох щойно виділених нами аспектів) є *образом всього художнього твору*, внаслідок чого, як на це вже вказувалося раніше, назва твору виражає його центральну ідею.

Образ права: філософський, філософсько-правовий та літературознавчий рівні інтерпретації. Як зазначає А. Славін, поняття «образ» – одне з центральних в теорії пізнання [198, с. 15]. Цей вчений розмежовує поняття образу у вузькому та широкому значеннях: у вузькому значенні поняття образу охоплює лише чуттєво наглядні форми відображення, в той час як у широкому – також і раціональні форми, зокрема і теорію. Зазначене стало підставою для розмежування а) чуттєво-наглядних та б) раціональних (понятійних) образів.

Відтак «у загальногносеологічному сенсі під образом розуміють будь-який дискретний (окремих) елемент знання, який несе змістовну інформацію про певний клас об'єктів» [198, с. 15].

Необхідно акцентувати увагу на тому, що «наглядний образ – єдність чуттєвого і раціонального» [198, с. 15].

Чуттєві образи, насамперед уявлення є результатом творчої діяльності свідомості по відображенню дійсності: «через сприйняття суб'єкт пов'язаний головним чином з наявною ситуацією, з тим, що дане його сприйняттям у даний момент. Уявлення більшою мірою обумовлене продуктивним змістом діяльності і тому дозволяє людині виходити за межі даного, формувати не тільки образи існуючого, але – з допомогою уяви – і минулого, і майбутнього» [86, с. 78].

Оскільки художні образи правових явищ є результатом уяви письменника, для нас важливо з'ясувати сутність та механізми цієї форми відображення дійсності. Як зазначається, «під уявленням зазвичай розуміють психічний процес, який полягає у створенні нових образів шляхом переробки даних чуттєвого досвіду» [86, с. 84]. Оскільки нове може бути досягнуте і у людському мисленні, вводяться додаткові критерії виокремлення уявлення як форми відображення [86, с. 84-85]:

– перетворення змісту знання в уяві відбувається завжди у наглядній формі (створення наглядних чи фантастичних образів у мистецтві, наглядних моделей у науці і т.д.);

– провідну роль у роботі уяви відіграє мислення, що пов'язане з цілепокладанням (ті чи інші образи створюються для певних цілей – естетичної, наукової, практичної і т.п. діяльності);

– створені уявою уявлення досить своєрідно пов'язані із зовнішнім світом: вони суть образи явищ, які раніше (повністю чи частково) не спостерігалися, тобто уявлення, на відміну від відчуттів чи сприйняття можуть і не мати об'єктивного аналога.

Поняття уяви визначається як «такий процес відображення об'єктивної реальності, в котрому провідною стороною виступає продуктивна діяльність, спрямована на перетворення чуттєвої форми образу відповідно до певних цілей і задач суб'єкта» [86, с. 88].

Уявлення про право та пов'язану з ним діяльність, поряд з поняттями, поглядами та почуттями, П.Рабінович розглядає як елементи правосвідомості, виокремлені за формою відображення правової реальності.

Причини існування і сутність раціонального компонента чуттєвого образу пояснюються наступним: «Опосередкування даних чуттєвого пізнання розвитком абстрактного мислення, результатами наукових досліджень сприяє створенню таких образів, котрі виконують особливі функції у мисленневих процесах, виникають побудови, котрі мають складну, багаторівневу структуру.

Мозок людини постійно формує своєрідні чуттєво-логічні образи, які здійснюють регулювання поведінки і творчих пошуків людини. До такого роду образів відноситься і уявлення. Завдяки поєднанню образності (наглядності) і значення (смислу) в ньому відтворюється узагальнене знання про відображувані об'єкти, в котрому постають у нерозчленованій єдності чуттєві і логічні моменти» [18, с. 18]. Отже, художні образи правових явищ можна вважати різновидом таких «чуттєво-логічних» образів.

Оскільки чуттєвий чи чуттєво-логічний образ є відображенням дійсності, постає проблема його істинності, яка розв'язується у наступний спосіб: «При цьому слід підкреслити, що продуктивна, перетворююча діяльність свідомості не тільки не виключає, а, навпроти, передбачає можливість правильного, адекватного відображення предмета (навіть за небезпеки виникнення хибних образів). Сформувавшись у ході практичної діяльності, уява у своїй структурі відтворює структуру предметно-практичної діяльності, що найбільш чітко виявляється у цілепокладанні. А це означає можливість сприйняття суб'єктом через ці операції і об'єктивного змісту» [86, с. 88].

Тепер відповідно до раніше обґрунтованого методологічного положення про співвідношення різних видів методів у пізнанні художніх образів правових явищ розглянемо існуючі у науці загальнотеоретичні уявлення про літературний образ. У мистецтвознавстві прийнято виділяти два основні значення терміну «художній образ» [30, с. 96–98]:

– «широке» – образ як специфічна форма відображення дійсності в мистецтві, на відміну від тих форм зображення, якими користуються, з одного боку, в науці, з іншого – у повсякденно-практичній сфері людської життєдіяльності. Основу образу у цьому значенні терміну становить первинний (або чуттєвий) образ: «Чуттєвий образ у художньому творі – це те, що в ньому безпосередньо, конкретно зображено з усіма його подробицями – сукупністю тих індивідуальних предметних ознак (знаходження у просторі та часі, форма, величина, колір, спосіб дії і т.п.), які окреслюють його в нашій свідомості» [30, с. 97]. При цьому «художній образ як специфічна форма відображення дійсності

відрізняється не лише від повсякденних уявлень, а й від тієї форми вираження світу, якою користується наука, а саме – поняттєвою» [30, с. 98]. Виділяють дві особливості, які відрізняють художній образ від повсякденних форм уявлення дійсності: по-перше, підвищена емоційність; по-друге – узагальненість змісту: «Віддзеркалена в чуттєвому образі дійсність таким чином постає в мистецтві як форма вираження такої ідеї, що узагальнює, розширює конкретно-чуттєвий зміст одинично поданого факту. Використовуючи наукову термінологію, можна сказати, що конкретно-чуттєва форма одиничного в мистецтві слугує засобом втілення загального» [30, с. 97–98].

Зазначене розмежування є важливим і для нашого дослідження: правові явища у правовій науці відображаються у категоріях та поняттях (поняття права, закону, правопорядку тощо), а у буденній свідомості – у правових уявленнях, поглядах, почуттях. Художнє відображення правової дійсності у літературному творі здатне «схопити» ті сторони правового життя, які, з одного боку, залишаються поза об'єктом та предметом правової науки (насамперед в аспекті їх емоційно-ціннісної оцінки та органічної інтегрованості у внутрішній духовний світ людини), з іншого – не усвідомлюються і у повсякденному житті внаслідок відсутності можливостей для здійснення *художніх узагальнень*, які і втілюються в образах. Адже *будь-який художній образ зі сфери правового – це не механічне відображення, копіювання якогось елемента правової реальності, а результат власного пережитого правового досвіду автора, його оточення, його покоління, зрештою – певної епохи*. Метою створення образу є викликати у свідомості читача, його уяві певний асоціативний ряд пов'язаних образів, сформувати передбачуване, прогнозоване автором і бажане для нього емоційно-вольове ставлення читача до них. Такими образами є, наприклад, образи судочинства у повісті І. Франка «Перехресні стежки», образи опришків-борців за свої права у повісті Г. Хоткевича «Довбуш»;

– «вузьке» – образ як специфічна форма буття художнього твору в цілому й усіх складових його елементів зокрема.

В останньому значенні йдеться про той ідеальний об'єкт явища дійсності, який безпосередньо даний читачеві у його сприйнятті. Безумовно, право у житті та у художньому світі літературного твору змістовно, якісно відрізняються між собою. У художньому творі автор зазвичай намагається загострити притаманні правовій матерії суперечності, спровокувати конфлікт, у якому вони розкриваються найбільш рельєфно: майже весь український народ у другій половині XIX ст. становили селяни з їх звичаєво-правовою культурою, зокрема щодо землекористування, виділу та спадкування землі та господарства, сімейних відносин. Внаслідок цього дорослий син без згоди та, зрештою, доброї волі свого батька не міг нормально одружитися з тією, з якою хотів, заснувати власне господарство, вести той спосіб життя, який вважав для себе кращим. Загалом це обмежувало індивідуальну свободу у соціально-побутовій сфері, накладало обмеження на вибір людиною свого життєвого шляху. При цьому виступити проти такого порядку означало розірвати свої соціальні зв'язки з родиною, сільською громадою, зрештою – своїм соціальним середовищем. Суперечності, що виникали, зазвичай згладжувалися у той чи інший спосіб: так, дорослий син міг стати наймитом (що саме по собі було ганьбою і різко знижувало його соціальний статус у власних очах та очах громади).

Однак у повісті О. Кобилянської «Земля» ціннісно-правові пріоритети Івоніки та інших персонажів призводять до конфлікту та його трагічного розв'язання. Проте прочитання яких завгодно за обсягом праць з історії українського звичаєвого права, етнографічних розвідок про життя, побут та звичаї українських селян Буковини не створить такого єдиного, цілісного уявлення про конфлікт особистості та соціального середовища, яке її обмежує, як уважне прочитання повісті «Земля».

Існує і більш узагальнене визначення поняття образу «у зв'язку з необхідністю позначення внутрішньої специфіки кінцевого результату форм образного мислення, тобто матеріального його відтворення» [30, с. 100]. На зазначеному рівні узагальнення весь твір розглядається як «складний й

цілісний образний організм» [30, с. 100], а «стосовно літературно-художнього твору з цієї точки зору образами називають як окремі словесні уявлення, так звані «мікрообрази», чи словесні образи (під якими найчастіше розуміють тропи та різноманітні синтаксичні фігури), так і більш значні смислові одиниці твору або його «макрообрази», до яких відносять зображених у творі людей, тварин і т.д. (образи-персонажі, оповідачі, розповідачі). Існує природне (образи-пейзажі) та речове (образи-інтер'єри) оточення» [30, с. 100].

У *структурі* образу прийнято виділяти дві компоненти: чуттєвий образ та ідею, яка з нього випливає [30, с. 101]. Співвідношення між цими компонентами образу характеризується наступним чином: «сам художній образ у своїй специфіці не може бути зведений без залишку ні до свого чуттєвого образу, ні до його ідеї. Художній образ, з одного боку, це завжди щось більше, ніж конкретно-чуттєва даність предмета, його відображення, тобто образ предмета не зводиться до подоби предмета... З іншого боку, художній образ як певна ідеальна, а не лише чуттєва структура, не є і голою логічною ідеєю, оскільки такої, у вигляді якоїсь окремо взятої ідеї, не існує. Сміслові значення, ідею художнього образу ми пізнаємо лише у формі його чуттєвого образу, з яким ідея зливається в органічну єдність» [30, с. 101].

О. Бистрова виділяє наступні способи, якими художній образ реалізує себе у тексті: у комплексі синтаксичних фігур, фрайм, які утворюють міцну будову тексту, структуровану цілісність твору; різнорідні антитези, контрадикторність, бінарні опозиції, полярність тональностей та інтонації; у системі повторень різного характеру в залежності від контексту; у еліпсах, в замовчуваннях, розривах фрази; у різноманітних інверсіях, у фігурі хіазму» [16, с. 169–170].

З огляду на особливості предмета нашого дослідження основним критерієм розмежування образів права ми пропонуємо обрати змістовний критерій – тобто той кут зору, зріз правової реальності, який відображається у тому чи іншому художньому образі. І вже на основі цього можна аналізувати методи його відтворення (художньої реконструкції) у

творі. Гносеологічною основою запропонованого нами підходу є той факт, що право саме по собі є явищем духовної культури, в якому відображені життя та побут людей, відносини між якими воно регулює. Так, у правосвідомості як соціальному факті (явищі соціальної дійсності) дані уявлення народу про справедливе та належне у праві, про вину, злочин та покарання, про волю та владу. Формуючи такі уявлення, народ теж послуговується певними засобами відображення правової дійсності, яка оточує його та якою просякнуте його життя. Відповідно можна констатувати зв'язок між правовим явищем чи його стороною, з одного боку, та методами і формами його усвідомлення – з іншого.

Для цілей нашого дослідження аналіз образу автора може мати значення у двох аспектах:

1) якими були правові погляди автора: для історії літератури та й українського правознавства це не так вже й малозначуще, адже автори аналізованих творів були впливовими представниками української інтелігенції, їх думки справляли та й, сподіваємось, продовжують справляти вплив на правову свідомість українського суспільства. При цьому не всі вони залишили власні наукові чи публіцистичні праці, як, наприклад, І. Франко, в яких би виклали своє бачення правових проблем у «чистому» вигляді. Тому доводиться відтворювати їх погляди на основі літературознавчого дослідження творів художньої літератури;

2) як професійні освіта та діяльність автора вплинули на зображення правових феноменів у творах: це стосується насамперед А. Чайковського та Л. Мартовича, які були адвокатами, практикували у судах. Як відомо, внаслідок цілісності людської особистості кожен її компонент (думка, життєвий, професійний досвід, інтерес) навіть поза свідомою волею людини впливають на її ставлення до оточуючого світу. Щодо ряду професій, зокрема і юридичної, розглядається проблема *професійної деформації особистості*. Тому дуже цікавим було б спробувати відшукати у творах українських письменників-фахових правників прояви їх професійного інтересу до зображуваного життя та вплив цього фактора на художні образи, художній світ зазначених творів.

Висновки до першого розділу

1. *Онтологічними* особливостями художньої літератури як символічної форми правосвідомості є: неінституційність (художня література існує не як діяльність тієї чи іншої державної організації, а як творчий літературний процес); національний характер; єдність історичної та правової свідомості; специфічні форми відображення правової реальності (образи права як спосіб відображення окремого правового явища та правові сюжети як спосіб відображення правової ситуації у розвитку). *Гносеологічними* особливостями художньої літератури як способу пізнання права є: єдність когнітивного та емоційно-вольового ставлення до правових явищ (котра зумовлена образним характером літературного методу як способу відображення дійсності); природно-правовий підхід як основа праворозуміння, вираженого в образах права; застосування антропологічної моделі людини як цілісного мікрокосму в умовах просторово-часового континіуму правової реальності (на відміну від соціології, правознавства, політології чи економіки, які оперують спеціально «збідненими» абстрактними моделями людини, наділеними лише тими властивостями, що мають значення для предмета кожної з цих наук; така особливість художньої літератури зближує її з філософським рівнем антропологічної проблематики); енциклопедичний характер художньої літератури (яка прагне відтворити притаманними їй засобами соціальну дійсність в усій повноті її проявів); авторський суб'єктивізм (у літературному творі, на відміну від наукових праць, явно чи імманентно присутній «образ читача», якому текст адресований, що значно розширює межі інтерпретації тексту та виражених у ньому правових поглядів автора при його наступних прочитаннях); здатність художньої літератури залежно від конкретно-історичних обставин компенсувати відсутність чи недорозвиненість інших форм духовно-практичного освоєння правової дійсності (наприклад, за відсутності правової науки, доступної широкому освіченому загалу).

2. Історичне значення художньої літератури на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст.ст. полягає у всебічному осмисленні представниками освічених верств українського народу складних процесів адаптації традиційної селянської культури та вироблених нею форм співжиття (грумада) до нових умов наступу міської (урбаністичної) цивілізації, що виявив себе як криза звичаєво-правової культури.

3. Художня література є формою, в якій збереглася традиційна правова культура українського народу, залишаючись при цьому одним з потужних факторів впливу на формування та еволюцію сучасної правової системи.

4. З огляду на конкретно-образний характер відтворення правової реальності у творах художньої літератури, підвищену емоційність, гіперболічність та метафоричність образів як форм відображення видається не позбавленим підстав висновок про пріоритетність саме художньої літератури як чинника формування суспільної правосвідомості, зокрема у конкретно-історичних обставинах життя українського народу, більша частина якого належала до селянського стану та не мала жодного доступу до будь-яких досягнень правової науки, яку прогалину у світогляді значною мірою і заповнювала українська художня література. Проведене нами дослідження дає підстави для обґрунтування наукової гіпотези про те, що українські письменники, будучи водночас впливовими громадськими та політичними діячами, свідомо використовували потенціал впливу художньої літератури на суспільство, її відносно вищу доступність для непривілейованих верств з метою пропаганди власних правових поглядів на стан та шляхи вирішення наявних соціально-правових суперечностей та конфліктів.

5. За соціально-змістовною ознакою можна виділити наступні групи образів правових явищ: образи людини у праві (правової особистості); образи права, звичаю та закону як об'єктивно даної, нормативно упорядкованої правової реальності; образи справедливості як а) морального максимуму, котрий може бути хоча б гіпотетично втілений у соціальній дійсності та

б) належного у суспільному правопорядку, своєрідної моделі суспільної світобудови; образи «неправа» та форм, в яких воно себе виражає і в яких долаються його наслідки: злочин, покарання, вина, покута, прощення, примирення, замирення, забуття провини тощо; образи суспільних інституцій, з правом пов'язаних, та їх діяльності: суд, судочинство, процес, процедура, вирок, присуд.

РОЗДІЛ 2

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

2.1. Правове життя українського народу крізь призму літературного процесу на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Літературні твори опосередковано відображають соціо-історичні реалії, тому усі аналізовані нами твори є ніби відбитки із реального життя українців зламу століть. Для того, щоб з'ясувати особливості літературного відображення правової реальності нам необхідно здійснити невеликий екскурс в історію жителів Західної України ХІХ – ХХ ст.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. до складу Австрії ввійшла Галичина, у 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським миром – ще й Буковина. У першій половині ХVІ ст. під владою Австрії опинилася Угорщина, до складу якої входило Закарпаття. Відтак у другій половині ХVІІІ ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрії [96, с. 232]. Поширення чинності австрійського права на вказані території ускладнювалося багатонаціональним характером імперії [96, с. 246].

Визначальний вплив на правову дійсність розглядуваного періоду мали революційні події 1848 р.

4 березня 1849 р. було видано цісарський указ за № 150 про затвердження Оломунецької Конституції Австрійської держави. Відповідно до ст.1 вказаного документа, Королівство Галіції і Лодомерії (Волинь) з Краковом становило один з коронних країв, який разом з іншими краями коронними утворював «самоврядну, неподільну і непорушну Конституційну австрійську монархію» [163, с. 26]. Оскільки в Оломунецькій Конституції не було

передбачено традиційного переліку ліберально-демократичних прав і свобод, які утверджувалися під тиском революційних процесів у Західній та Центральній Європі, того ж дня, 4 березня 1849 р. цісарським указом за № 151 було затверджено закон про конституційну форму правління та дотримання прав політичних. Відповідно до ст. 1 вказаного документа кожному громадянину дозволена свобода віросповідання та право релігійного визнання. Згідно зі ст. 8, забезпечувалася свобода особи. Встановлювалося правило, за яким арешт особи міг мати місце винятково тоді, коли особа схоплена на гарячому і тільки з допомогою наказу, виданого владою судовою. При цьому кожен такий наказ арешту належало вручити спійманому на тому місці не пізніше як за 24 години [163, с. 44].

Процес змін у правовій системі Австрії торкався і Галичини: «виходячи з умов післяреволюційних подій 1848 року, австрійський уряд цісарським патентом від 29 червня 1850 року ухвалив крайову конституцію для Галичини, долучивши до неї «Крайову виборчу ординацію» [163, с. 53]. Згідно з цим документом закріплено демократичні принципи політичного устрою краю та його автономії з власним крайовим сеймом [163, с. 53].

17 лютого 1867 р. рескриптом імператора Франца-Йосифа відновлено конституції Угорщини та інших країв. У березні того ж року схвалена угода про утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії, у якій імператор Австрії був одночасно королем Угорщини [95, с. 167].

21 грудня 1867 р. австрійський Рейхсрат прийняв Конституцію. У вказаному документі визначалися особливості організації вищої державної влади за нових умов поєднання в одній імперії Австрійської та Угорської держав.

Проте наслідки проведених реформ для українського населення Галичини виявилися неоднозначними: «забезпечення гегемонії двох націй в імперії вимагало створення багатоступінчатої ієрархічної системи регулювання міжнаціональних відносин. Уряди надали внутрішню автономію Галичині,

Хорватії, Словенії та ін. Самоуправління Галіції було досягнуто шляхом здійснення австрійським урядом низки заходів, спрямованих на розширення компетенції місцевої влади і сейму, спочатку в галузі шкільництва. Це поклало край германізації і сприяло полонізації, особливо після оголошення 1869 р. польської мови офіційною мовою провінції. Попередня габсбурзька політика балансування між польською і українською націями краю уступила місце польській... польська аристократія Галичини перейшла до лоялізму з метою одержання від Габсбургів поступок, які б зробили Галіцію центром об'єднання польських земель» [95, с. 167].

Реформа законодавства та судової системи імперії в умовах розвитку капіталістичної економіки була суперечливою та непослідовною: проект цивільного процесуального кодексу 1825 р., котрий повинен був стати єдиним для всіх країв, затверджений імператором не був, натомість з цього ж проекту пізніше були введені в дію окремі розділи, зокрема адвокатська ординація 1849 р., закон про компетенцію судів 1852 р., закон про судочинство у безспірних справах тощо. Цивільний процесуальний кодекс, затверджений у 1895 р., діяв до розпаду Австро-Угорської імперії [96, с. 248]. Не кращою була справа і з кримінально-процесуальним законодавством: кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив проголошеним основним демократичними принципам суду, відтак у 1869 р. його доповнили законом про суди присяжних. Новий кримінально-процесуальний кодекс 1873 р. (діяв з незначними змінами до 1918 р.) вже передбачав усність та гласність судового процесу, а також розгляд справ за обвинуваченням у тяжких злочинах з участю присяжних [96, с. 250–251].

За територією і кількістю населення Галичина була найбільшим серед коронних країв (безпосередньо за нею йшла Чехія) [7, с. 9]. При цьому, «жорстке соціальне гноблення посилювалося гнобленням національним. Українське населення не мало можливості навчатися рідною мовою. За даними 1900 р., читати і писати українською мовою могли тільки 7% чоловіків і 4% жінок» [61, с. 540].

За даними статистики, які наводяться у колективній монографії 2002 [7, с. 9], українське населення проживало головним чином у селах. У столиці краю, Львові, українці становили лише 19,1% його населення. У 83 містечках Східної Галичини у 1910 р. проживало 441 817 осіб, з яких українці становили 31,3%. Загальна ж кількість міського населення Галичина становила 15,9%, яка цифра інтерпретується як доказ слабкого розвитку промисловості [7, с. 10]. Відтак «Східна Галичина, незважаючи на великі природні багатства, в економічному і політичному відношенні залишалась нерозвиненим, відсталим краєм – додатком до промислових районів Австро-Угорщини» [7, с. 10]. У 1910 р. 88,45% всього населення краю займалося сільським господарством, при цьому 91,5 % українського населення Галичини було зайнято у сільському господарстві, 2,1% – у промисловості, 1,4% – у торгівлі [7, с. 11]. Як зазначають історики, «хоча кріпосне право і було скасоване в Галичині ще в 1848 р., однак збереження і зосередження в руках поміщиків великої кількості землі при гострому селянському малоземеллі дало можливість поміщикам зберегти протягом більш як півстоліття після селянської реформи напівкріпосницькі відносини, які дуже негативно відбивалися на економіці галицького села» [7, с. 14]. Селянські наділи Східної Галичини переважно були малоземельними, внаслідок чого понад 42% всіх селянських господарств не мали змоги навіть прохарчувати своїх володільців, заборгованість яких часто приводила до розпродажу землі за судовими рішеннями [7, с. 15]. Наслідком цього була масова трудова еміграція до Америки, Канади та Бразилії. Так, у 1906–1910 рр. кількість емігрантів становила 646 792 особи [7, с. 16].

Офіційною мовою у судах та прокуратурі, а також в управлінні, починаючи з 1 жовтня 1869 р., була польська.

З огляду на спрямованість нашого дослідження, цікавими є такі дані судової статистики того часу: «Галицькі суди розглядали значно більше справ, ніж суди інших австрійських країв... Так, в 1899 р. повітові суди в усій Австрії розглянули 1 247 586 цивільних справ, в тому числі в Галичині – 522 223

справи, тобто 42%. Приблизно таке ж становище було і з розглядом кримінальних справ. У тому ж 1899 р. повітові суди розглянули 963 654 кримінальні справи, з них в Галичині – 374 471 справу, або 39%. Це, з одного боку, свідчить про загострення класової боротьби в Галичині, а, з другого, приводило до значних видатків на суди, які в 1904 р. по Галичині становили 16 493 300 крон, тобто 26,7% загальнодержавного бюджету. На жандармерію в Галичині було асигновано тоді 25,1%, а на освіту і мистецтво лише 17,8% загальнодержавних видатків. У 1913 р. видатки на галицькі суди збільшилися до 22 096 700 крон і становили 27,6% загальнодержавного бюджету» [7, с. 67].

За даними тієї ж статистики, «суворий режим в австрійських тюрмах приводив до того, що лише в одному 1897 р. в усіх 21 австрійських тюрмах (у Галичині в трьох) померли 207 осіб, у тому числі 51 особа у Львові. В 1900 р. кількість померлих в австрійських тюрмах збільшилася до 366 осіб, а в Галичині до 100 осіб. Особливо відзначалася тяжкими умовами львівська тюрма, з якої майже кожний ув'язнений виходив хворий на туберкульоз. У 1912 р. всі галицькі тюрми обслуговували всього 4 лікарі та 33 духовні особи (13 священників і 20 монашок)» [7, с. 67].

Авторами розглядуваної монографії зроблено такий висновок: «Австрійське законодавство, що майже півтора століття діяло в Галичині, відповідало, незважаючи на деякі феодальні пережитки, інтересам пануючої верхівки. За його допомогою австрійські правлячі кола через відповідні органи державного апарату, насамперед суд та прокуратуру, забезпечували собі панування за західноукраїнських землях» [7, с. 73].

Окремою сторінкою правового життя у Галичині були виборчі кампанії, насамперед до крайового сейму. Як зазначає дослідниця проблеми О. Аркуш «окреме місце у структурі парламентських процесів займають виборчі кампанії. З початку конституційної ери вибори в Галичині завжди належали до подій першорядного значення. Вони стимулювали політичну та інтелектуальну активність, спричиняли вироблення стратегічних програм і тактичних (деколи

дивовижних) союзів ставили багато питань і змушували до пошуку відповідей. Кожна виборча кампанія була своєрідним моментальним зрізом суспільного життя, виразно виявляючи інтереси різних груп та суперечності між ними» [8, с. 5].

Абсолютне переважання у структурі українського населення Галичини жителів сіл, які займалися сільським господарством, призводило до того, що «така соціальна структура українського населення не дозволяла йому навіть надіятись (не говорячи вже на те, щоб претендувати) на те, щоб отримати хоча б один сеймовий мандат у перших трьох куріях. Залишалася, таким чином, лише курія громад. Із 74 виборчих округів 26 припадало на західну частину краю, де поляки становили 97% населення. Ці повіти були для українців теж апріорно безперспективними» [8, с. 13].

З огляду на особливості розселення та соціальної структури українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття для характеристики відповідного зрізу правової реальності визначальними є розробки проблеми селянської звичаєво-правової культури.

Суть проблеми чудово бачили вчений та публіцист І. Франко, професійні юристи В. Охрімович, К. Левицький, Є. Петрушевич та інші представники славетної плеяди українських правників Галичини.

Теоретичне підґрунтя проблеми звичаєвого права на західноукраїнських землях забезпечив видатний вчений-правознавець, всесвітньо визнаний авторитет та один з основоположників соціологічної школи права, до того ж етнічний німець за походженням Є. Ерліх. У статті «Про живе право» (1911) цей вчений писав: «Коли відвернемо наші очі від паперу і переведемо їх на людей, що мешкають на нашій планеті, то переконаємося, що з кодексів довідаємося в кращому разі хіба що про параграфи, які наводять суди або інші власті для вмотивування своїх рішень. Вони не кажуть нам навіть, як застосовують ці параграфи суди, чи інші власті; бо це застосування є відмінним, як відомо, залежно від місця, від дня, й навіть у певному розумінні від людини. *Тим більше небагато можемо дізнатися з того всього права, яким*

дійсно в своєму щоденному житті керується народ, і якого часто придержуються суворіше, аніж параграфів (виділено нами. – Н.П.)» [49, с. 194]. Цей вчений з усією категоричністю порушував проблему різних національних традицій у праві багатонаціонального населення Буковини: «В Буковині, наприклад, поряд проживають чимало національностей: русини, румуни, німці, євреї, росіяни, словаки, мадяри, цигани. Юрист старого гатунку скаже, напевно, що всі вони мають лише одне й те ж цілком однакове право, що діє в усій Австрії. Однак вже навіть поверхневий погляд на речі переконав би його, що кожен з тих народів притримується в усіх своїх правничих відносинах щоденного життя цілком відмінних правових засад. Давній принцип осібності (особовості) в праві в дійсності продовжує жити, тільки на папері він заступлений принципом територіальності (виділено нами. – Н.П.)» [49, с. 194]. Розробляючи методологію дослідження звичаєвого права різних народів, що населяли Буковину (квестіонар), Є. Ерліх зазначав: «найкраще досліджувати такі села, в яких мешкає якийсь народ (отже, в нашому випадку русини), який найменше змішаний з іншим народом, села, що не мають багато відносин з іншим світом, де звичаї давно зберігаються» [49, с. 194–195]. Як переконливо свідчить тогочасна соціально-економічна та демографічна статистика, українці у Галичині якраз у таких селах переважно і проживали (якщо тільки нестерпні умови життя не спонукали їх до трудової еміграції). Українські письменники писали про українців та для українців, тобто в частині відображення ними правового життя наведена методологічна установка Є. Ерліха виконана буквально, про що свідчить зміст опрацьованих нами творів.

У ґрунтовній монографії «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX» (2006), з більшістю положень та висновків якої ми погоджуємося, у контексті характеристики проблеми звичаєвого права у світовій політико-правовій думці згадується концепція Є. Ерліха про «живе право» в аспекті теоретичних підходів до звичаєвого права як правового явища

[171, с. 66], однак при цьому вже у наступному розділі, присвяченому історії досліджень звичаєвого права у вітчизняній юридичній науці, вся увага зосереджена на таких дослідженнях на теренах Російської імперії, згодом – УНР, Радянської України та у сучасній Україні. Натомість західноукраїнський фрагмент опинився поза увагою авторів, що, звісно, не свідчить про його менше значення для вітчизняної правової історії та правової науки.

У 2009 р. вийшла друком монографія Ю. Лободи «Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу)», у якій пропонується оновлена концепція місця права в етногенезі українського народу. Автором розмежовуються дві підсистеми правової системи: «Досліджуючи правову реальність минулого, не можна беззастережно застосовувати ті поняття правової науки, які відображають сучасну правову систему. У до- та ранньоіндустріальних, перехідних суспільствах правова система завжди поєднує в собі дві підсистеми, два різних правопорядки, які доповнюють один одного і співіснують на певній території, в одному суспільстві. Перша стосується життя панівних верств суспільства та задоволення загальнодержавних потреб (оборона, економічна та військова мобілізація). Ця підсистема орієнтована на письмове позитивне право. Друга підсистема – це реальний правопорядок, який існує у народному житті. В тій частині, в якій держава чи панівні верстви не зацікавлені витратити сили та ресурси на правове регулювання відповідних правовідносин, суспільні відносини регулюються правовим звичаєм, тобто звичаєвими нормами поведінки, санкціонованими (хоча б пасивно, шляхом невтручання у справи сільської громади) державою. Оця друга підсистема правової системи найбільш помітно впливає на всю правову історію народу, оскільки саме в ній, у кінцевому підсумку, формується етноправовий стереотип поведінки, який становить сутність правової системи і визначає її розвиток» [111, с. 157–158]. З позицій наведеного методологічного положення можна по-новому інтерпретувати судову статистику відповідного періоду, зокрема в частині

витрат на судову систему: очевидно, що не оці от малоземельні, неписьменні «газди» та «бадіки», які зі своїх наділів не завжди могли «прохарчувати» себе та свої сім'ї, вирішували свої проблеми у судах, витрачалися на адвокатів та хабарі суддям, які і мови їхньої не розуміли, а якщо вони і стикалися з судом, то, зазвичай, як жертви несправедливої кримінально-правової репресії. Натомість внаслідок буремних подій 30-х – 50-х років ХХ ст. у Східній Європі ті ж таки «газди» та «бадіки» з оповідань В. Стефаніка, Л. Мартовича, А. Чайковського стали прямими предками у межах кількох поколінь абсолютної більшості населення сучасної Західної України.

Проте цілий пласт народного правового життя, а це – 90% українців Галичини, опинився переважно поза полем зору істориків права, залишившись надбанням етнографів (народознавців). Відтак ми пропонуємо положення, що саме художня література, в якій відображена правова дійсність українського села відповідного періоду, здатна стати одним з джерел для розкриття особливостей та глибинних механізмів національної правосвідомості. Ми погоджуємося з положенням, у якому розкривається історичне значення звичаєво-правової культури українського селянства для формування сучасної правової системи України: «тяглість, тобто неперервність у розвитку правової системи українського народу, його правової традиції, пов'язана насамперед із неперервністю еволюції звичаєвого права, яке, у різні періоди свого розвитку, зберігало в своїй основі той стереотип правової поведінки (засади поведінки особи у сім'ї, громаді, суспільстві та державі), який, по суті, залишався незмінним упродовж другої половини ХVІІ та всього наступного періоду аж до кінця 20-х років ХХ ст.» [111, с. 167].

Ще раз наголосимо на тому, що *філософсько-правове осмислення звичаєво-правової культури українського селянства значно виходить за межі історико-правової науки і є необхідною умовою наукового пізнання правового менталітету українського народу незалежно від складу держав, на території яких проживали українці.*

Період в історії вітчизняної правової культури та літератури, яка цю культуру відображала, обраний нами як об'єкт дослідження не випадково. Як зазначає у своєму дослідженні О. Атоян, «в історико-правовій реальності кінця XIX – початку XX ст. відбувався процес глибинної трансформації кореневої, найчисленнішої спільноти, що супроводжувався трансформацією її правосвідомості. Здійснювався пороговий цивілізаційний перехід від безправосвідомого стану до відносно свідомого: від стану традиційно-інфантильного до спроби надособистого соціального визволення. Зі звичного стану селянство було виштовхнуте капіталізацією та розпадом станового суспільства. Капіталізм руйнував звичні для селян норми й цінності, закріплені на рівні колективного несвідомого...» [9, с. 28]. Криза звичаєво-правової культури, по суті ж – криза ціннісних стереотипів та орієнтацій в умовах капіталізації, а точніше – етнокультурного вторгнення в українське село Галичини, виявила всі слабкі та сильні сторони цього способу організації народного правового життя. Відтак постала гостра потреба адаптації усталених, традиційних моделей правової поведінки до нових умов урбанізації та повільної, але неминучої індустріалізації економіки цього далеко не самого високо розвиненого краю Австро-Угорської імперії. І так сталося, можливо й випадково, що з'явилася плеяда талановитих українських письменників (всього два покоління), які присвятили свою творчість розв'язанню гострих соціально-економічних, в тому числі і правових проблем, з якими зіткнулися українці у досліджуваний період. Твори цих письменників, незалежно від обсягу (повісті І. Франка, О. Кобилянської, Г. Хоткевича чи короткі новели «Покутської трійці») та не без впливу літературно-критичної концепції І. Франка перетворилися на своєрідну енциклопедію тогочасного народного життя, у якій описана і правова сфера буття українців Галичини. Ні до, ні після цього українська художня література з такою науковою точністю не описувала економічне та суспільно-політичне життя селянства (на теренах Російської імперії чи у радянський період письменники були в силу різних причин

тенденційними та ідеологічно заангажованими). Офіційна правова наука, як і судова статистика, цим життям цікавилася мало: зауважимо, що перші спроби на теоретичному рівні «відкрити» для правознавства реальне народне правове життя, здійснені Є. Ерліхом, мали місце на межі першого та другого десятиліть ХХ ст. У 1911 р. він ще тільки розробляв свій *квестіонар* – методичні рекомендації з вивчення права, за яким насправді живе народ, тобто подальші дослідження передбачалося здійснити ще пізніше. І. Ерліх, як один з основоположників соціологічної школи права, яка ще тільки оформлялася в самостійний напрямок пізнання права, висловлював погляди, далеко незагальновизнані тодішніми науковими авторитетами. Українські письменники, завдяки літературно-критичним працям І. Франка, М. Павлика, В. Щурата, В. Гнатюка, з такими проблемами теоретичного характеру не стикалися: вони просто описували дійсність, не в останню чергу і правову, у цілісності та єдності всіх її проявів, до чого в принципі І. Франко і закликав у програмній статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи».

Якщо ставити перед собою проблему не історико-правового, а філософсько-правового осмислення правової дійсності досліджуваного періоду, художня література виявиться методологічно привабливим джерелом, адже представляє ціннісні стереотипи та уявлення про право (сущє та належне, справедливість тощо) у вже «препарованому», рафінованому вигляді, тобто на тому рівні узагальнення філософсько-правових поглядів та ідей, який найбільше корелює з предметом сучасної філософії права: варто зробити лише один крок – зняти нашарування конкретно-предметного в образах та правових сюжетах, яке є певною мірою довільним, випадковим результатом роботи творчої уяви письменника, та розкрити їх філософсько-правовий зміст, який є вже *закономірним* проявом письменницької позиції і межує з рівнем правової ідеології як системного, раціонального різновиду правової свідомості, хоча на нього і не виходить.

Образами зі сфери правового пронизані майже всі твори західноукраїнських письменників розглядуваного періоду, що не випадково:

по-перше, вони спостерігали суспільство з достатньо розвиненою принаймні звичаєво-правовою культурою у її найбагатших формах; по-друге, у соціально-правових конфліктах з найбільшою повнотою розкриваються суспільні суперечності, при чому у конкретних долях цілком реальних, живих людей: у повісті О. Кобилянської «Земля» – конфлікт через землю, у повісті Г. Хоткевича «Довбуш» – конфлікт, зумовлений незадовільним національним, соціальним та правовим становищем українського селянства під владою польської держави, у повісті І. Франка «Перехресні стежки» – конфлікт між сучасним, модерним (звісно, на той час) типом молодого українського правника та консервативним середовищем цісарської бюрократії.

Розглянемо рубіжні етапи дослідження літературного процесу розглядуваного нами періоду.

Ученими народовського табору, зокрема О. Огоновським та О. Барвінським, були написані праці з історії літератури для потреб їхньої педагогічної діяльності, в яких вони розвинули традиції культурно-історичної школи [32, с. 89].

Цікавою для розкриття єдності літературного процесу на всьому просторі проживання українського народу у ХІХ ст. є стаття В. Щурата «Шевченко про Галичину в 1846 р.» (написана у 1914 р.). У цій статті із залученням фактичного біографічного матеріалу досліджено перебування Т. Шевченка на Волині. Для В. Щурата «питання, чи був Шевченко восени 1846 р. в Вишнівці (бо лише тоді був на Волині), менш важливе. Як з Камінця, так із з Почаєва він, певне, робив малі екскурсії. А з Почаєва до Вишнівця недалеко... За прикладом Костомарова він міг з Почаєва поглянути на поля Берестечка» [28, с. 202]. Тобто у 1914 р. для історика літератури та публіциста В. Щурата важливим було встановити сам факт того, що Т. Шевченко – виразник свідомості та національного духу Наддніпрянської України – хоча б *поглядом* з російської сторони кордону двох імперій доторкнувся до землі, на якій проживала інша частина українського народу, розділеного волею

історичних обставин. Очевидно, що в літературі в ту складну добу вбачалася одна з тих сил, котра здатна подолати таке роз'єднання.

У радянський період літературознавчі дослідження правової проблематики у художніх творах перебували під впливом *соціально-класового підходу*: «Герой української демократичної літератури – бунтівник, месник за кривди народні, виходець з трудових мас (Варнак і кріпаки-месники у творчості Шевченка, Кармелюк, Микола Джеря, Довбуш та ін.). Створені також образи революціонерів-народників... З розвитком пролетарського руху в українській літературі з'являється інший герой-революціонер (Жук, Бенедьо Синиця, Прокіп Кандзюба, Марко Гуща, Кирило і т.п.). Багато місця приділено зображенню людей з народу: це переважно селяни, але з'являється і передпролетаріат (заробітчани) та робітники. Представники панівних класів – майже поспіль негативні образи. Серед них чимало знаходимо й українських панів...» [12, с. 245]. У розрізі зазначеного підходу робився висновок про те, що український критичний реалізм відтворив національні особливості соціальної боротьби українського селянства і пролетаріату, що почав формуватися як клас у другий період розвитку революційного руху в Росії [12, с. 245].

Принципи науковості та об'єктивності дослідження передбачають певну наступність знань про літературний процес, тому теоретична характеристика тих художніх засобів, за допомогою яких українські письменники відображали гострі соціальні суперечності сучасної їм епохи, гадаємо, не втратили актуальності. Адже неспростовними історичними фактами є і боротьба українського селянства за свої національні та соціальні права (зображена, зокрема, у повісті Г. Хоткевича «Довбуш»), як і обстоювання своїх прав українськими робітниками (зрештою, тими ж вчорашніми селянами), зображене, зокрема, у повісті І. Франка «Борислав сміється». Однак більш прискіпливий, наблизений до власне правової сфери життя українського народу аналіз правового виміру та форм цієї боротьби не проводився, тобто поза увагою літературознавства залишився

цілий пласт художньо осмисленої правової реальності. Відтак не в останню чергу і цією прогалиною у загальній спрямованості літературознавчих досліджень радянського періоду ми обґрунтовуємо вибір досліджуваної нами проблеми та її наукову новизну. Дотримання принципу наступності наукового пізнання вітчизняної літератури, зв'язок нашого дослідження з попередніми етапами розвитку літературознавства вбачається нами у тому, що *соціально-класовий підхід* як елемент більш загального соціологічного методу повинен бути частково заперечений, частково змінений, частково – доповнений *правовим підходом*, який передбачає розкриття змісту відтвореної у художньому творі соціальної реальності крізь призму аналізу образів феноменів права у його найширшій інтерпретації (звичаї, традиції, норми, уявлення про належне у соціальній практиці, навіть міфи та легенди, дотичні до правових сюжетів).

Більшість тих соціальних протиріч та конфліктів, які непокоїли громадянське сумління західноукраїнських письменників досліджуваного періоду, сьогодні подолані, а тому буквальне співвіднесення відповідних сюжетів та художніх образів із сьогоденням є неактуальним. Однак ті особливості світогляду, ставлення до навколишньої соціальної реальності, установки свідомості наших не таких вже й далеких предків, які безпосередньо формували їхні мотиви та спрямованість волі у боротьбі за право та правові цінності (свободу, справедливість, рівність тощо), залишилися константою національного буття як нинішнього, так і, гадаємо, прийдешніх поколінь українців. Отже, конкретизуючи проблему нашого дослідження, зауважимо, що *правовий підхід* як елемент методу соціологічного аналізу художніх творів наділений значним евристичним потенціалом у пізнанні художнього світу літературних творів та здатний призвести до нових висновків та узагальнень, котрі мали б значення не тільки для розробки спеціальних проблем історії української літератури відповідного періоду, але й для розвитку суспільної свідомості сучасності

на основі кращих надбань духовної культури, створених західноукраїнськими письменниками кінця XIX – початку XX ст.

Цікавим, хоча й суперечливим з позицій сьогодення є літературознавчий аналіз у монографії Н. Калениченка «Народ в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.» [64, с. 115–187]. Цей вчений сформулював ряд положень, котрі зберігають актуальність і для нашого дослідження:

– однією з тенденцій змін у художніх методах відображення дійсності початку XX ст. був поступовий відхід від «присутності автора у творі» (що властиве для епічної розповіді) та перехід до моделювання незалежного від авторської волі персонажа: «Показом почуттів «зсередини», відтворенням самого психологічного процесу, душевної боротьби і різних її проявів створюється ілюзія незалежності персонажа від авторської волі» [64, с. 309];

– «підтекст», наявний у творах багатьох письменників початку XX ст., як в українській так і російській та західно-європейській літературах, з часом набирає все більшого значення... У зв'язку з наявністю «підтексту», «другого плану» в літературі початку XX ст. великого значення набирає художня деталь (побутова, портретна, пейзажна та ін.), за допомогою якої створюється і ціла картина, і своєрідний підтекст» [64, с. 317–318];

– «всі численні прикмети й ознаки, що характеризують людину, її соціальні та індивідуальні якості, стають предметом спеціальної уваги художників, які відбирають найзначиміші, найвиразніші з них. Щоб переконливо зобразити внутрішній світ людини, художник повинен спиратися на реальні факти дійсності; для цього він спостерігає поведінку, манери людей, їх звичаї і смаки, одяг і звички, погляд і посмішку» [64, с. 330];

– «у прозі початку XX ст. велике місце займають монологи, діалоги, полілоги, оскільки детально передана розмова дійових осіб створює ілюзію безпосередньої дійсності. І це не просто розмови, не просто розповідь про щось (тобто – епос), а розмови, в котрих виявляються характери, конфлікти, боротьба і

котрі характеризують розвиток дії (тобто – драма). Автори лише де-не-де включають в діалоги свої замітки про обставини, серед яких відбувається дія» [64, с. 387];

– «всіма цими особливостями прози – і її змістом, і зверненням до психологічного аналізу, і певним потягом до синтезу – пояснюється різноманітність жанрів на початку ХХ ст. наявність «змішаних» жанрів і, особливо, велике поширення «малих» форм» [64, с. 390].

У сучасній суспільствознавчій вітчизняній науці виразно присутня тенденція до критичного переосмислення концепцій, висунутих та обстоюваних у радянський період. Для цілей нашого дослідження важливо вказати на таку особливість літературного процесу на західноукраїнських землях у розглядуваний період, а саме на його *значній самостійності та автономності стосовно загальноросійського літературного процесу та, зокрема, творчості українських письменників, які перебували у суспільстві Російської імперії*. Безумовно, можна і потрібно говорити про єдиний літературний процес на всіх українських землях, під владою якої б держави вони на той час не перебували; у цьому, вочевидь, виявляється етнічна цілісність, єдність українського народу та висунутих ним із свого середовища письменників і створеної ними художньої літератури як необхідного та надзвичайно важливого елементу духовної культури. Показовими у цьому аспекті є постаті Лесі Українки та Г. Хоткевича, які, будучи вихованими у багатонаціональному суспільстві Російської імперії, ввійшли у літературний процес на західноукраїнських землях настільки органічно, що без них його сьогодні просто неможливо уявити.

Однак літературний процес на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. характерний власними особливостями, зумовленими входженням українських письменників у літературне середовище Австро-Угорської імперії, зокрема німецько- та польськомовне. Тому, це передбачало і свідоме чи несвідоме слідування певним традиціям, прийнятим у цьому середовищі.

Новим словом у сучасному вітчизняному літературознавстві стала монографія П.Іванишина «Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти)» (2005), у якій систематизовано та на високому рівні викладено концепцію національно-екзистенціальної інтерпретації як літературознавчої теорії та практики витлумачення [60, с. 267].

Аналіз повісті О. Кобилянської «Земля» показує, що українській правовій традиції властиві такі способи подолання, «пережиття» злочину, як замовчування, забуття, прощення, покута провини однієї особи іншими – всі ці правові феномени чомусь залишаються поза увагою істориків права, проте вони і сьогодні діють як духовний механізм подолання зла у тих його формах, що пов'язані так чи інакше з правом або підлягають правовій оцінці. Можна лише дивуватися проникливості західноукраїнських письменників тієї славної плеяди, до якої належала й О. Кобилянська, котрі змогли вловити і передати наступним поколінням саму суть правової духовності українського народу в її традиційних проявах у довершених естетично як образних, так і композиційних літературних формах.

Творчість письменників, яка в частині її правових сюжетів є об'єктом дослідження, достатньо повно схарактеризована у загальноісторичних та літературознавчих працях як сучасних появі творів, так і написаних у наступні десятиліття; домінуючим підходом у вивченні вказаних творів був метод соціологічного аналізу з акцентом на соціально-економічній природі відображуваних відносин; поряд з цим поза увагою дослідників залишалася власне правова сторона соціальної реальності, хоча відповідні пласти української національної соціонормативної культури знайшли своє відображення та осмислення у художній літературі досліджуваного періоду.

Оригінальний правовий світогляд українського народу, відтворений у художніх творах, як і власні погляди письменників на право потребують окремого дослідження із залученням концептуальних та методологічних положень філософсько- та історико-правової науки як для їх правильної

конкретно-історичної інтерпретації, так і для формулювання загальних висновків щодо перспектив подальшого використання цих творів у процесі навчання учнівської та студентської молоді, правового виховання.

Проблема селянського стану та «селянської цивілізації» є ідейною та сюжетною домінантою художніх творів досліджуваного періоду. Етнографічне дослідження українського народу – це насамперед дослідження селянської традиційної культури. Відтак художня реконструкція селянського життя, побуту, звичаїв та традицій стала основою написання багатьох класичних творів української літератури кінця XIX – початку XX століть. Українські письменники, зокрема Г. Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, І. Франко, Марко Вовчок та й багато інших були практикуючими етнографами, які засобами художньої літератури пізнавали та розкривали матеріальний та духовний світ українського селянина.

Тривалі періоди відсутності чи втрати національної державності призводили до того, що панівні, привілейовані верстви суспільства склалися переважно з чужинців або ж асимільованих чужинською елітою вихідців з українського середовища.

Сьогодні наявні фундаментальні розробки проблеми селянства в історичній та соціальній науці, зокрема у працях Е. Хобсбаума, Т. Шаніна, Р. Конквеста, О. Атоян та інших вчених. Однак феномен українського селянства все ще потребує свого осмислення у межах історичної науки та пов'язаних з нею чи дотичних до неї наукових дисциплінах (соціальна філософія, етнографія, політологія тощо). Селянський чи похідний від селянського характер вітчизняної правової традиції, практично повна відсутність у ній «елітарної» складової внаслідок переривів в історичному поступі, спричинених непростими історичними обставинами, в яких жив український народ, жодним чином не може розглядатися як доказ її неповноцінності у порівнянні з правовими культурами інших народів. Українське селянство виробило, пронесло крізь століття і зберегло до наших

днів кращі риси та форми правового життя – звичаї та традиції, правову свідомість, для яких характерними є високе значення людської особистості як основного носія (суб'єкта) прав, а також таких правових цінностей, як свобода (в українській інтерпретації – «воля»), незалежність, рівність, обов'язки перед родиною, громадою та своїм народом. Сьогодні непоодинокими є спроби принизити культурне надбання, самоцінність та самооцінку українського народу, зокрема за допомогою поширення міфів про такі риси українського національного характеру, як «замріяність», «покірність», «хуторянство», нездатність до організованої колективної боротьби за свої права і тому подібні псевдонаукові характеристики. На нашу думку, одним із завдань вітчизняної гуманітаристики є спростувати цю антинаукову течію в етнографії, адже навряд чи в якійсь іншій формі так виразно відображений «національний характер» народу, як це має місце в українській художній літературі. При першій нагоді українське селянство повставало проти державних режимів, які пригнічували його національну та соціальну свободу, про що свідчить історія боротьби з часів козаччини, Коліївщини, опришківського руху і аж до постання феномену Української повстанської армії вже у ХХ ст., а також Помаранчевої революції та Майдану у ХХІ ст., які виявили здатність народу відстоювати свої права та волю з високою політичною та правовою культурою. Більше того, українське селянство на відміну від цього ж стану в інших народів за потреби виділяло зі свого середовища ефективних лідерів, як духовних (феномен Т. Шевченка у цьому відношенні просто не має аналогів у жодного із сусідніх українському народів), так і військових чи політичних (І. Богун, І. Гонта, Н.І. Махно, а також діячі ОУН–УПА). Очевидною є і наша авторська упередженість, адже йдеться не про кого-небудь, а про наших предків, про їхню, а тому і про нашу правову свідомість і культуру.

Цю особливість української історії не можна оминати і при аналізі української художньої літератури, яка у різних своїх жанрах відтворювала життя та побут селянства в усій їх складності та повноті. Обрана нами

спрямованість філософсько-правового аналізу передбачає розкриття насамперед тих художніх образів, в яких відображено правову культуру українського селянства, його звичаї, уявлення про право та боротьбу за нього у той чи інший спосіб, поодинці чи громадою. Так, у повісті Г. Хоткевича «Довбуш» селяни захист свої прав пов'язували з діяльністю висуванців зі свого середовища – опришків, після смерті лідера яких, у сприйнятті селян *«погибла єдина наша оборона. До кого тепер вдатися і хто порятує?»* [245, с.448].

Як засвідчує аналіз історичного контексту та загальної спрямованості повісті, саме такому аспекту правового життя українського селянства і присвячений цей твір художньої літератури, адже у такий спосіб, гадаємо, *може бути визначено і правову сторону опришківського руху як боротьби проти польсько-шляхетської – тобто чужої і національно, і соціально держави.*

Образи селянської «боротьби за право» у повісті Гната Хоткевича «Довбуш». Постать Г. Хоткевича є цікавою тому, що він був діячем походженням зі Слобожанщини, етнографом, музикознавцем, а також активним учасником революційних подій 1905–1907 рр. у царській Росії, що і змусило його емігрувати у Галичину. Таким чином, він з власного досвіду знав та розумів селянську психологію, особливості світогляду та політичної боротьби українського селянства. Погляд Г. Хоткевича на опришківський рух – це погляд представника одного субетносу (термін сучасної етнографічної науки) українського народу, який проживав на Слобожанщині, на історію іншого, що проживав у Прикарпатті та українських Карпатах. Отже, це ніби й погляд зі сторони, однак, з іншого боку, – погляд представника того ж народу. Творчість Г. Хоткевича, присвячену життю та побуту Гуцульщини, високо оцінював І. Франко.

У розглядуваній повісті створено художні образи мотивів свідомої *«боротьби за право»*: *«Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в карності переносять. А Олекса не хоче – оце і є причина неспокоїв Єлени»* [245,

с. 65.]; *«Сміливість і буйність – то були ознаки характеру Олекси. Ця буйність переливалася у нього жилами разом із кров'ю і потребувала виходу. Коли можна – знаходила його у фізичнім чині; коли ні – показувалась у якимсь протесті, у якімось бунті. Він, дужий, мускулистий, немов світ увесь викликав на боротьбу з собою. Поразок він іще не знав – тому зазнавався»* [245, с. 178].

Природно-правова обґрунтованість як спосіб виправдання опришківського руху у сприйнятті гуцулів визначалася його антишляхетською спрямованістю: *«Довбуш ішов і творив розправу, багато шляхтичів мушили змінити свій режим»* [245, с. 233]. Натомість *«на гуцулів не нападав зовсім. Мало того, що не нападав, дуже часто він свою пайку віддавав бідності. Коли таких фактів народна пам'ять відмітила кілька – се одразу привернуло до нового отамана симпатії широких мас гуцульської бідності»* [245, с. 230]. Не маючи змоги спертися на власну традицію писаного, встановленого державою права, лідери селянської боротьби зверталися до природно-правових засад побудови суспільства, укорінених у неперервній традиції селянського світовідчуття. Значна питома вага природно-правових форм та засобів легітимації соціальної активності є однією з особливостей вітчизняної правової історії, зумовленою тривалими періодами втрати власної державності українського народу.

Правовий космос українського селянства у повісті О. Кобилянської «Земля». Серед праць дослідників літературної діяльності О. Кобилянської її епохи вирізняються статті О. Маковея, Лесі Українки, І. Франка, А. Кримського, Л. Турбацького, І. Труша, Г. Хоткевича, М. Мочульського, О. Назарієва [232, с. 4], а *«після опублікування «Землі» творчість О. Кобилянської стає предметом широкого обговорення в критиці»* [232, с. 117]. Зазначається, що *«велику допомогу в правильному осмисленні братовбивства як соціального явища подавали письменниці І. Франко, з яким на той час у неї склалися приязні відносини, В. Стефаник, який був ближче до життя селян,*

краще їх розумів» [232, с. 86], про що збереглася переписка. Ось як Н. Томашук характеризує вплив В. Стефаніка на задум письменниці та зміст повісті: «Особливе значення для кристалізації задуму повісті «Земля» у О. Кобилянської мали листи В. Стефаніка, де він розповідав про трагічні випадки з життя покутських селян, про тяжке поневіряння селян, що покидали рідну землю і виїздили шукати кращої долі за океан. Розповідь В. Стефаніка про подібні явища – це не просто інформація. Тут він подає і свій погляд на них, принагідно, хоч і делікатно, критикує О. Кобилянську за те, що вона у своїх творах про селян надто вже загладжує гострі моменти» [232, с. 86].

У радянський період творчість О. Кобилянської досліджувалася В. Коряком, В. Василенко, В. Чередниченко, П. Филиповичем, Є. Кирилюком, С. Тудором, І. Вільде, Є. Кротевичем та іншими вченими [232, с. 5]. Узагальнюючи цей період дослідження творчості письменниці, Н. Томашук у монографії (1969) вказував на дотримання окремими дослідниками «вульгарно-соціологічних доктрин» в аналізі творчості письменниці.

Як зазначається у праці професійного історика права О. Атоян, «природа селянського двору найбільш значима у цілісній характеристиці селянства як особливого соціального явища. Селянський двір характеризується зрощенням життя селянської сім'ї її господарською діяльністю» [10, с. 128]. Зазначена особливість побудови внутрішньосімейних взаємин мала своїм наслідком, поміж іншим, те, що єдиний альтернативний шлях до самореалізації зазвичай полягав тільки у повному виході із селянської общини.

Промовистою є сама назва повісті. Суть цієї назви може бути розкрита лише на основі аналізу всієї повісті, яка перенасичена як багатьма контекстами, так і багатьма смислами, що і зрозуміло, адже О. Кобилянська була прекрасно освіченою, ерудованою особистістю, спостережливою та уважною до того селянського життя, яке вирувало навкруги. Зрештою, і задумувалася повість як ґрунтовне соціально-філософське полотно. Сучасній людині важко зрозуміти все те значення, яке надавалося «землі» у традиційній селянській

культури. «Земля» – це не просто частина поверхні земної кулі, на якій селянин працює; це – навіть не частина, це – реально досяжний космос селянина, реальний, даний йому у щоденному досвіді образ його земного буття, поза яким селянин себе просто не може мислити.

Художнє відображення психологічних механізмів злочину у повісті О. Кобилянської «Земля». Коли заходить мова про психологічну спрямованість художньої літератури, зазвичай прийнято згадувати про творчість російських письменників, насамперед Ф. Достоєвського та Л. Толстого. Ми ж беремося продемонструвати, що й українська література дала зразки блискучого психологічного аналізу людської особистості, зокрема на основі драматичних сюжетів, пов'язаних із вчиненням злочину. У зазначеному аспекті видається перспективним дослідження повісті О. Кобилянської «Земля». Попри на перший погляд достатньо буденний, приземлений сюжет цю повість можна розглядати як *психологічну кримінальну драму*, адже основна сюжетна лінія розкривається не стільки через плин подій, як через внутрішні переживання героїв, розкриття мотивів їх вчинків.

Попри використання окремих фольклорно-міфологічних образів та метафор, повість «Земля» підставно відносять до реалістичного напрямку в українській художній літературі XIX ст. Як зазначає дослідниця феномену літературного жанру та його історії Н. Копистянська, «в епоху реалізму відбувається зміна у ставленні до часу і простору... Реалісти вводять нову просторово-часову організацію творів. Соціально-історичний час стає для них головним і зображується не стільки прямо, скільки через долі і характери окремих людей» [85, с. 281]. Показовим є жанр, в якому написана повість. У цьому зв'язку важливим є наступне методологічне положення: «зв'язок жанру і літературного напрямку – динамічний і двосторонній. Розвиток жанру не тільки залежить від напрямку, але й сприяє його становленню, визначає його розвиток» [85, с. 39]. Д. Наливайко зазначає, що «процес драматизації романної структури з особливою інтенсивністю протікає у реалістичному романі

середини ХІХ ст., коли звернення романістів до драми стає загальним явищем» [142, с. 243]. Цікаво, що, на думку вказаного вченого, «Процес драматизації роману інтенсивно відбувався тоді (ХІХ ст. – Н.П.) і в російській літературі, а своє повне й завершене втілення знайшов у творчості Достоевського» [142, с. 245]. На основі проведеного ним аналізу Д. Наливайко доходить наступного висновку: «в літературі ХІХ ст. з'являються романи зі значною мірою наближення до драматично-сценічної структури, зокрема на рівні композиції» [142, с. 252]. Гадаємо, це положення можна поширити і на повість О. Кобилянської «Земля». Драматично-сценічний елемент відіграє важливу, навіть визначальну роль у побудові повісті: кожен епізод без зусиль можна уявити в усій повноті обстановки, настроїв персонажів, їх інтонацій, поз, жестикуляції. Художня реконструкція наростання причин, а згодом – і скоєння самого злочину передбачає відтворення дійсності крізь переживання персонажів.

Феномен злочину в своїй основі несе соціальний конфлікт, боротьбу, протиріччя, яке розв'язується у трагічний спосіб. Відтак аналізована повість, ясна річ, є не детективом, а кримінально-психологічною драмою, що якраз і зближує її у жанровому аспекті з творчістю Ф. Достоевського. Підкріпимо наведене міркування аналізом того, як О. Кобилянська художніми засобами моделює назрівання та формування цілісного, складного мотиву злочину – братовбивства:

– *протистояння батьковому деспотизму: «Старий лиш один, що його я боюся! Він мені нічого не каже! Мовчить! І, власне, тому, що мовчить, я його боюся! По словах не так страшно!»* [76, с. 86]; *«Несказана ненависть заблисла в її очах, і звернулася в сторону, де між стемнілими тепер городами білілася сільська хата його старині»* [76, с. 88];

– *прагнення володіти землею як прояв потягу до самоствердження: «За землю підняв Сава руку на свого брата, лиш за землю! Що іншого не могло тут бути, а чужий не сповнив сього страшного злочину. Як одинак надіявся колись дістати всю землю»* [76, с. 219];

– ревність до старшого брата, що благополучно влаштувався у житті: *«Не журися тим! – відповів він глумливо, з похмурым поглядом у своїх сталевих очах, що ніколи не спочивали. – Се вже моя річ. Я почастую її, де подиблю, на полі або й на дорозі! Відтак нехай іде до суду й подає мене»* [76, с. 17]; *«Що мало далі бути-не знав. Нещастя його було таке велике, що він не був у силі далі думати»* [76, с. 219]; *«Тепер всадить собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю! І забирався їй з очей»* [85, с. 278].

Корелят: людина – зброя у повісті О. Кобилянської «Земля». На окрему увагу заслуговує і проблема людини та зброї в аналізованій повісті О. Кобилянської.

Проблема «людина – зброя» набула в повісті яскраво вираженого філософсько-правового забарвлення: адже все, що стосується людської особистості, висвітлює її цілісний характер. У ставленні до зброї, поводженні з нею опредмечується та чи інша сторона людської особистості. Зброя здатна компенсувати відсутність певних психологічних, фізичних чи соціальних можливостей людини, саме ця от «компенсуюча» сторона і виявлялася у ставленні Сави до зброї: *«Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій швидкості зростає, так упала одна пташка до землі. Він побіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив. Підняв і відніс його великій, на ланцюзі прив'язаній собаці. Відтак глядів хвильку, як вона то кидалася, то жахалася дрібною закривавленою пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав. Він усміхнувся»* [76, с. 31].

Не випадково ставлення до зброї Михайла як жертви злочину зображено у повісті інакше: *«Сього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до рук так, як її хіба бере жінка. Так невдачно»* [76, с. 32]; *«В суді довідався Івоніка також, що померлий не мав і при війську ворогів. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружжя, особливо ж до рушниці...»* [76, с. 251].

Соціально-правовий конфлікт з приводу землі на сімейно-побутовому підґрунті стає у повісті О. Кобилянської основою сюжету кримінальної драми,

який вибудовується за всіма законами жанру і є художнім образом правової ситуації – вбивства. Як наслідок – максимальна побутова та психологічна правдивість художніх образів: вчинок батька, який покрив свого сина – братовбивцю, має основою ті ж причини, які і призвели до вчинення злочину – феномен селянського сприйняття «землі» як мезокосму свого буття.

Цікавою є стаття професійного російського вченого-правознавця, доктора юридичних наук А. Наумова «Проблемы уголовного права и правосудия в творчестве Ф.М. Достоевского» [143, с. 55]. Характеризуючи роман «Преступление и наказание», цей автор, зокрема, виділяє ту його рису, яка, гадаємо, засвідчує явну перевагу методів художнього відтворення дійсності над суто науковими: «неминаюче кримінально-правове значення роману полягає у надзвичайно глибокому проникненні автора у мотиви скоєного Раскольниковим злочину» [143, с. 55]. Цікавим є і наступне спостереження А. Наумова, яке вказує на той рівень аналізу людської особистості, до якого може піднятися тільки художня література: «Вже багато років у кримінально-правовій та кримінологічній літературі сповідується погляд про виділення основного та супутнього мотивів і визнання кримінально-правового значення лише за основним, у дійсності ж все за Достоевським. Основними (однаково значущими для кримінальної відповідальності, наприклад, при вчиненні вмісного вбивства) можуть бути і неспівпадаючі мотиви (наприклад, користь і ревноість, хуліганські спонукання та ревноість і т.п.)» [143, с. 55].

У вказаній статті проаналізовано ряд творів («Записки из мертвого дома», «Преступление и наказание», «Идиот», «Братья Карамазовы») з точки зору кримінально-правового та кримінологічного розгляду їх сюжетів. Окремі прийоми аналізу правового компонента літературних сюжетів, застосовані А.В. Наумовим, могли б бути корисними і для нашого дослідження.

Ми ж маємо на меті проаналізувати кримінально-правові сюжети у повісті О. Кобилянської «Земля» на вищому рівні дискурсу – у площині

філософії права. При цьому, оскільки йдеться про злочин, його всебічне художнє відображення передбачало структурування викладу, визначення його логіки відповідно до природи самого злочину. Так, у повісті можна достатньо чітко прослідкувати дві лінії наростання конфлікту: перша – соціально-правовий конфлікт всередині селянської родини через землю, друга – психологічні зміни у свідомості молодшого сина, які й призвели до формування мотиву злочину.

Основним правовим наслідком подій, змальованих у повісті, ми схильні вважати позицію батька вбитого: очевидно, у ній трагічно поєдналися як визнання власної провини у тому, що сталося, так і бажання зупинити розгортання причинно-наслідкового ланцюга наслідків шляхом приховування правди про злочин як від держави, так і від своєї ж родини.

Важливо відзначити, що авторка утримується від власної оцінки подій: з однієї сторони, вона залишається за читачем, з іншої – подана кризь сприйняття ситуації батьком вбитого: адже він один і знав всю правду про злочин молодшого сина, лише він один і міг оцінити те, що відбулося, в усій повноті, єдності причин та наслідків злочину.

Якщо А. Наумов розглядає вплив особистого кримінального досвіду Ф. Достоєвського на його творчість [143, с. 54], то психологічну глибину повісті «Земля» ми схильні приписати особливій життєвій спостережливості, проникливості О. Кобилянської та її жіночій інтуїції.

Повість О. Кобилянської «Земля» є художньою реконструкцією найбільш глибинних пластів правової культури, традицій та соціальних відносин у селянському середовищі Буковини другої половини XIX ст.; моделювання образів головних персонажів повісті, зародження, перебігу та трагічного розв'язання конфліктів між ними передбачало, поміж іншим, відображення правосвідомості селянства та його правових звичаїв; належність повісті до реалістичної течії в українській класичній літературі визначила форми та способи відтворення правової культури українського селянства на

основі художньо правдивого сюжету; подальшими напрямками дослідження порушеної наукової проблеми можуть бути такі: з'ясування впливу творчості О. Кобилянської на українську літературу наступних періодів, присвячену селянству, зокрема його правовим звичаям та культурі; виявлення впливу глибинних стереотипів поведінки українського селянина, вибудовування ним соціальних відносин на сучасні постмодерні соціокультурні типи сучасного українського народу; літературознавче узагальнення форм, способів та прийомів відтворення правового життя українського селянства у художній літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

«Покутська трійця» як літературно-правове явище. В історії світової літератури відомо багато письменників, на чію творчість вплинула їхня приналежність до юридичної професії. Згадаймо лише імена О. де Бальзака та Т. Драйзера. Серед українських письменників безпосередній стосунок до юриспруденції мали Л. Мартович, М. Черемшина, А. Чайківський. Декілька років вивченню права присвятив М. Старицький. І. Франко, хоча і не був фаховим правником, також у своїх публіцистичних та художніх творах значну увагу приділяв юридичній проблематиці, зокрема правові погляди Каменяря знайшли своє втілення у шедеврї вітчизняної соціально-політичної художньої прози – повісті «Перехресні стежки».

Отже, як за професійною приналежністю та колом життєвих інтересів, так і за тематичною спрямованістю творів українську літературу, зокрема досліджуваного нами періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст., можна вважати однією з найбільш «юридичних».

У цьому славному ряду особливе місце належить письменникам «Покутської трійці» – В. Стефанику, Л. Мартовичу, М. Черемшині. В. Стефанік, хоча й не був юристом за фахом, однак був практичним політиком, «мужицьким послом до сейму», де обстоював права українських селян. Л. Мартович був «мужицьким адвокатом», практикував по селах, надаючи поради та правову допомогу простому люду. М. Черемшина, теж

адвокат, навіть був у В. Стефаніка кимось, на кшталт сьгоднішнього «помічника народного депутата», здійснював прийом виборців, надавав їм посильну допомогу – працював у «громадській приймальні».

Очевидно, що такий досвід громадсько-політичної та професійної правової роботи не міг не вплинути на художню творчість цих письменників. Як зазначають дослідники, «у Стефаніка не було народницького «жалю» до селянства, він пристрасно вірив, що то є сила ще не урівноважена, яка ще «не дійшла до енергічних чинів», але обов'язково дійде» [6, с. 143]; «В. Стефанік, підкреслюючи, що сам він «не хлопоман», з великим гнівом виступав проти народницької інтелігенції 90-х років, називаючи її зграсю комедіантів, старих, сентиментальних акторів, що грають роль селянолюбців» [6, с. 143–144].

Нижче ми спробуємо з'ясувати, яким чином особливості роду та характеру діяльності письменників «Покутської трійці» на ниві юриспруденції вплинули на ідейну, сюжетну, композиційну та естетичну сторони їх творчості.

Попри спрямованість нашого дослідження на виявлення закономірностей образного відображення правової реальності у творах художньої літератури було б неправильним обмежувати його методику виключно соціологічним методом. Для розв'язання зазначеної наукової проблеми необхідно використовувати весь комплекс методів, вироблених теорією та методологією літератури, оскільки правова реальність, як і будь-який інший вимір (сторона) соціальної реальності, життя по-своєму прекрасні, тобто їм притаманні естетичні властивості.

Переважає більшість творів письменників «Покутської трійці» написана у жанрі модного та поширеного у той час у Західній Європі короткого оповідання – *новели*. Стислість та лаконічність цієї літературної форми диктує свої обмеження та зумовлює певні переваги. Серед останніх варто згадати чіткий зв'язок між ідеєю, змістом та формою художнього твору. По суті своїй новела – це коротке звернення автора до читача, якому надається можливість самому «додумати», «дотворити» світ художнього твору. У такій

короткій літературній формі для автора важко «кривити душею» чи залишати недоказаним те, що за логікою сюжету слід «доказати». Відтак і правові погляди автора, особливо внаслідок «правової» спрямованості сюжету, також, зазвичай, виражені достатньо чітко, що засвідчує наведений нижче аналіз.

В історії та теорії літератури достатньо розробленою є проблема вибору сюжету. Серед чинників, які на такий вибір впливають, зазвичай згадують: загальні проблеми, які хвилюють суспільство у певну епоху; традицію певного літературного напрямку чи течії (наприклад, середньовічний рицарський роман); моралізаторські, ідейно-пропагандистські чи дидактичні міркування автора (наприклад, полемічні твори І. Вишенського чи Вольтера); соціальне замовлення на розробку певних сюжетів у художній літературі; здатність обраного письменником сюжету сприяти демонстрації та втіленню естетичних переваг певного письменницького художнього методу чи стилю тощо.

В аспекті нашого дослідження проблема вибору сюжету звужується до пошуку та узагальнення впливів приналежності авторів до світу юриспруденції на сюжети та їх елементи (окремі сюжетні лінії, конфлікти, розв'язки тощо).

Привертає до себе увагу й та обставина, що ніхто з членів «Покутської трійці» не був пересічним правником: той рівень світогляду та загальної культури, котрий вони виявили у своїй художній творчості, свідчить про особливу життєву спостережливість та вміння робити масштабні узагальнення, втілювані у формі художніх образів правових явищ. Відтак в образах правових явищ у творах письменників «Покутської трійці» відображено авторські оцінки та пропоновані читачеві висновки, а також погляди письменників на те, якою ця дійсність *повинна* бути.

У реальному житті, як і в окремій особистості, всі складові компоненти нерозривно поєднані між собою. Тому естетичне світовідчуття письменника є водночас фоном та механізмом вироблення його ставлення до оточуючої правової дійсності. Ось, наприклад, як оцінка ситуації передана з точки зору адвоката в оповіданні М. Черемшини «Ласка»: *«Адвокат, неначе картаючи*

себе за те, що на хвильку забувся і сам собі відмовляв та знеохочував клієнтів, змінив швидко свій погляд і, плескаючи по плечу низенького бадіку, безпечив, що він з директором Ржондзіцьким добре собі заходить і хоть справа бадіків є тяжка, він її поведе так, аби було добре» [259, с. 220]. Очевидно, що створити такий динамічний образ міг тільки письменник з власним досвідом адвокатської діяльності, який щодня спостерігав подібні ситуації як зі своєю участю, так і з участю своїх колег.

Л. Мартович, як «мужицький адвокат», передає ставлення судді до простих людей у наступному образі, у якому виражене власне ставлення письменника до судової системи: *«Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони випадком не взяли йому за зле ту ласкавість, або чи не сміються з нього. Кривдунський, усупереч усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоби на неї насварити, накричати й казати їй за двері викинути»* [138, с. 165]. В оповіданні «Мужицька смерть» письменник зі знанням справи описує, як батько родини розподіляє майно на випадок своєї смерті для запобігання можливих конфліктів при поділі спадщини: *«Аби відтак діти після моєї голови не сварилися, щоби по судах не тягалися, щоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василюні. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищі відказую моїй другій доньці, Єрині. Там буде лиш морг, але зато ліпше поле. Решта здаю на сина, на Николу: і хату, і город, і помірок під сіножатями»* [134, с. 84]. Будь-якому практикуючому адвокату і сьогодні доводиться надавати подібні консультації та брати участь у судовому вирішенні внутрішньосімейних суперечок з приводу поділу спадщини. Шкода лише, що серед сучасних адвокатів не знайшлося письменників, здатних на такому високому рівні відтворити свій життєвий та професійний досвід у творах художньої літератури, як це зробили Л. Мартович та М. Черемшина.

2.2. Право у художньому світі творів Івана Франка: філософсько-правова інтерпретація

І. Франко – найяскравіший представник української літератури досліджуваного періоду, у художній літературній творчості якого гармонійно поєдналися раціональні підходи науковця та емоційно-образна проникливість світосприйняття поета та письменника. Інтерпретація образів права у творах Івана Франка передбачає урахування наступних аспектів: по-перше, Іван Франко був одним з визначних вчених-філософів свого часу, доктором філософії. Зазначене дає підстави стверджувати про притаманну йому науково-теоретичну правосвідомість, обумовлену тривалим та системним вивченням філософії, економіки, правознавства, історії; по-друге, Іван Франко був теоретиком літератури, одним з основоположників наукової традиції літературної критики, який свої теоретичні погляди на сутність та завдання літератури втілював і у написанні власних творів; по-третє, Іван Франко володів довершеним художнім методом, який свідомо та послідовно вдосконалював упродовж всієї літературної діяльності.

Тісні дружні зв'язки та спілкування з українськими правниками – вченими та практикуючими адвокатами, загальна обізнаність з тогочасним правовим життям українського народу та Австро-Угорської імперії, власний досвід спілкування з юридичними установами та цісарською бюрократією, участь у виборах – все це стало факторами формування художнього світу творів Івана Франка, пов'язаних з правовою проблематикою.

Філософські та політико-правові погляди Івана Франка. І. Франко у 1893 р. у Відні захистив докторську дисертацію. Дослідники наукової спадщини І. Франка виділяють такі його праці, як «Формальний і реальний націоналізм», «Що таке поступ», «Про соціалізм», «Наука та її взаємини з працюючими класами», в яких викладено основні погляди на філософію, політику і право, державу та особу [267, с. 199]. Відзначають, що І. Франко «був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право

впливають з економічних відносин, які панують у суспільстві. Відносно цього він зауважував, що цивільне право, а деякою мірою і кримінальне, базуються на існуючому соціальному устрої» [267, с. 199]. Українська гуманітаристика багата на доробки та розвідки стосовно творчості І. Франка.

Сучасний дослідник творчості Каменяра О. Семків у своїй праці «Іван Франко: немарксистські погляди» критикує попередню традицію дослідження наукової спадщини мислителя, яка переважала у радянські часи, вказуючи, зокрема, що не про примарну революцію у майбутньому, про яку мріяли і яку готували марксистки, веде мову І. Франко, а про реальну щоденну працю, яка потроху, але невпинно змінює суспільні відносини. Поступовість еволюційної «всесвітньої революції» – це наріжний постулат Франкової соціально-політичної концепції, про який жодним словом не обмовилися марксистські дослідники його творчості, оскільки у цій частині своїх міркувань І. Франко повністю розходився з Марксом та його послідовниками... Зasadничою ідеєю ідеологічної програми І. Франка було визнання ролі та значення освіти і науки у здійсненні «всесвітньої» соціальної революції і всього суспільного розвитку [192, с. 21–22]. Ранній період творчості І. Франка вирізняється цільністю його світогляду, однозгідністю тих ідеологічних установок, що визначали характер інтелектуальних пошуків І. Франка і в ранній період його літературної діяльності, і у роки зрілості [192, с. 23].

Науковий аналіз філософського світогляду І. Франка здійснено у праці Н. Горбача «Філософські переконання Івана Франка» (Львів, 2006). У вказаному дослідженні його мета визначена як з'ясування того факту, наскільки в поглядах І. Франка знайшла своє вираження специфіка українського національного філософствування. Як зазначає дослідник, І. Франкові насправді не бракувало ні політичної, ні теоретичної послідовності у з'ясуванні проблем розвитку української нації [33, с. 73].

В. Здоровега наголошує на енциклопедичній ерудованості та різнобічності інтелектуальних інтересів І. Франка: «І. Франко все життя

цікавився не тільки літературою й мистецтвом, але й політикою, економікою, історією, соціологією, психологією, етнографією у їх всесвітньому вимірі»; «І. Франко володів різнобічною інформацією стосовно тих чи інших питань суспільного життя» [58, с. 175]. Як влучно відзначає В. Здоровега, «у його творчій особі, у публіцистиці насамперед, поєднувались могутні два крила – сила скрупульозного наукового аналізу і сила образного бачення і передбачення, вгадування і здогадування. Йдеться про складний феномен – творчу інтуїцію» [58, с. 178].

Стосовно *праворозуміння*, якого притримувався І. Франко, у спеціальних дослідженнях наводять наступні положення:

– закони повинні відображати справедливість у всіх сферах суспільного життя;

– поняття «право» і «закон» він розглядав як генетично пов'язані, але не тотожні інститути: до законів відносив укази уряду Австрії, а також нормативно-правові акти парламенту і Галицького сейму;

– чинне в Австрії законодавство, як і Конституцію Австрії 1867 р. він вважав спрямованим на захист інтересів приватних власників, а не простої людини;

– право розглядалося ним як щит, яким прикривається безправ'я, оскільки в реальності немає прав і свободи, що проголошені законами;

– правову систему Австрії мислитель розглядав як таку, що не відповідає принципам справедливості, бо в її практиці мали місце арешти, обшуки та інші дії слідства без санкції прокурора, а також утримання під арештом без вироку суду або заочне засудження;

– мислитель вважав за можливе використати чинне на той час право для підвищення політико-правової свідомості людей, що сприяло б розумінню необхідності демократичних змін у суспільстві;

– погоджувався з тим, що кожна нація має природне право на політичну самостійність, яка можлива також через утворення автономій країв і народностей;

– на його думку, у реформованому суспільстві держава змінить свою форму, на перший план вийде громадська думка, а інститути держави буде наділено здебільшого виконавчими функціями, що дало б змогу гарантувати особисті права і свободи громадян [267, с. 200–201].

О. Сербенська дослідила політичні метафори в наукових текстах І. Франка, результати якої розвідки з підставністю можна використовувати як елемент методики нашого власного дослідження. Узагальнивши використання метафор у наукових працях І. Франка, О. Сербенська сформулювала наступні положення: «Здатність мислити метафорами, творити нові асоціативні комплекси – це важлива риса творчої потенції людини, що ґрунтується на її здатності порушувати межі звичного, відходити від усталених штампів, знімати певні обмеження щодо трактування суті того чи іншого об'єкту. *Це один із способів, можливо, до кінця ще не усвідомлений, висувати гіпотези* (виділено нами. – Н.П.). Політична метафора І. Франка, базуючись на глибокому знанні національної культури, психології народу, відбиваючи тонке мовне чуття автора, стала важливим засобом номінації і цим збагатила українську літературну мову. Асоціативні комплекси, у світлі яких автор показав політичні події, тогочасні суспільні відносини, змагання, були тими каналами, через які українська культура впливала на хід пізнання політичних явищ, сприяла вихованню народу, що свідомо йшов до свого політичного визволення» [193, с. 651].

Літературно-критична діяльність Івана Франка. Українське літературознавство має багату традицію наукової критики. Одним з основоположників цієї традиції у новий час був І. Франко. Дослідженню цього періоду історії українського літературознавства присвячена монографія М. Гнатюка «Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ сторіч» (Львів, 2002). Так, цей вчений зазначає: «Літературознавча діяльність Івана Франка – цілісне і динамічне явище, яке є важливим чинником літературного процесу в Україні, починаючи від 70-х років ХІХ ст. і до перших

двох десятиріч ХХ ст. Діяльність Івана Франка – літературознавця активно вплинула на формування літературознавчої парадигми того часу. Поява його теоретичних та критичних праць зумовлена не тільки попереднім, а й сучасним розвитком української та світової філософської, естетичної як літературознавчої, так і літературної традиції» [32, с. 4].

При аналізі літературно-критичних творів І. Франка звертає на себе увагу його принциповість, непоступливість у питаннях відстоювання соціальних та естетичних ідеалів. Однією з програмних праць раннього періоду творчості І. Франка є стаття «Література, її завдання і найважливіші ціхи» в якій викладено погляди на суть та призначення літератури. У зазначеній статті, зокрема, висловлено погляди на зв'язок літератури із суспільним життям. Наслідком такого підходу є формулювання мети літератури: «А яка ціль такої роботи? Ціль її, очевидячки, така: вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всією силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, – значить, зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру» [241, с. 12].

Для нас цікавим є розмежування наукового пізнання та літературного відображення дійсності, оскільки пропонована нами концепція відображення у художній літературі правових явищ передбачає здатність літератури проникати у ті сфери правової реальності, які в силу ряду об'єктивних та суб'єктивних причин залишалися поза увагою правової науки. Так, І. Франко зазначав: «Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила, а zarazом аналізує їх і робить з них виводи, – се її науковий реалізм. Вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічним страстей та нам'єтностей людських), і старається будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб – се її поступова тенденція» [241, с. 13].

Отже, І. Франко розглядав пізнавальні можливості художньої літератури як самостійного методу дослідження суспільного життя, пізнання реальності у нерозривному зв'язку з її художнім осмисленням.

І. Франко був практикуючим етнографом, про що свідчать, зокрема, «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу» (1882). Для нас цікавою є, зокрема, частина четверта цієї праці «Суд громадський в селі Добрівлянах» [240, с. 198–204], в якій автор на високому рівні здійснив історико-правове та етнографічне дослідження правових звичаїв та судової практики на основі карної книги громадського уряду – «Впис кар грошевих засуджених от радних в року 1867 до 1873 в Добрівлянах».

Методологічне значення має праця І. Франка «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних», в якій він сформулював ряд положень, котрі можуть слугувати основою для дослідження традиційної народної культури: «Посеред многих пам'ятників творчості народної, перехованих і досі ще в пам'яті простого люду і становлячих почасти ще певний рід культу, т.є. входячих в зміст, життя народного, як, приміром, всякі обряди, вірування, чари і т.д., дуже цікаве поле для студій з вищенаведеного погляду представляють особливо загадки людові. Поперед всього того, що уложені в дуже вузлуватій, стереотипній формі і менше, ніж всякі інші твори народні, підлягають змінам, а затим докладніше переховують сліди далекої старини...» [242, с. 334]. Гадаємо, що далеко не випадково В. Охрімович, не без впливу І. Франка, звернувся до українських народних прислів'їв як однієї з форм традиційного звичаєвого права. Адже фольклорні форми культури, будучи генетично пов'язаними із життям та побутом народу, зберігають ті сталі, консервативні елементи, які виражають внутрішню серцевину, єство світогляду та соціонормативної культури народу.

Характеризуючи творчу роботу І. Франка над фольклорним матеріалом, М. Нечитайлюк за тогочасною традицією відзначав, що письменник «вибирав не будь-який пісенний твір чи крилату фразу, а найвиразніші щодо ідейного

звучання і художньої краси зразки, в яких відверто або в прихованому вигляді висловлювалися передові погляди народних мас на суспільне життя» [147, с. 156].

Творчість І. Франка у радянський період досліджень було прийнято відносити до критичного реалізму як літературного напрямку: «Величезний вклад у справу розв'язання багатьох теоретичних питань критичного реалізму, зокрема його поетики, зробив І. Франко» [12, с. 244]. Естетичним ідеалом літератури критичного реалізму вважалася гуманна людина-громадянин, борець за щастя народу, соціально справедливий суспільний устрій [12, с. 245].

Ґрунтовний і системний аналіз літературознавчих поглядів І. Франка був здійснений А. Войтюком у монографії «Літературознавчі концепції Івана Франка» (Львів, 1981). У розрізі нашого власного дослідження важливими видаються ті положення зазначеної монографії, які стосуються проблем літературного образу, зокрема *художніх типів*, оскільки у результаті нашого дослідження очікуються узагальнення типових образів правових явищ у творчості західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.: «Як відзначив Франко, в «простонародних» типах детальному аналізу і змалюванню підлягають етнографічно-побутові риси, сформовані традицією і, за рідкими винятками, не виступаючі поза її межі. Ці риси, звичайно, теж «психологія», але, так би мовити, елементарна, хоч і вона передбачає в своїх межах значну різноманітність характерів, темпераментів, різних ступенів розумового і морального розвитку, а «народне життя, сучасне і минуле, цікавило І. Франка і як письменника, і як вченого-етнографа» [25, с. 55]. Таким чином, творчий метод Франка був спрямований на вирішення тих пізнавальних завдань, які у площині дослідження народного правового життя розглядаються сьогодні спеціальною юридичною науковою дисципліною – соціонормативною етнографією. Підкреслюється, що в основі історико-літературної концепції І. Франка була теза про «зв'язок літератури писаної з усною народною, оскільки нова українська література починає виростати «прямо з живого джерела традицій народних» [25, с. 167].

Так, М. Гнатюк зазначає: «Місце І. Франка у літературно-естетичних дискусіях його часу можемо визначити, аналізуючи найважливіші концепції, якими жило українське літературознавство другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У радянські часи літературознавчі концепції цього періоду не були (зрештою, не могли бути) належно осмислені, їх якщо й аналізували, то у зв'язку з розвитком російського політичного та літературного життя» [32, с. 5]. Останнє зауваження М. Гнатюка цілком стосується аналізованого вище посібника для вчителів з теорії літератури О. Бандури, де багато прикладів наводяться саме з російського літературного середовища та творчості російських письменників.

Характеризуючи спрямованість літературознавчих досліджень у радянські часи, М. Гнатюк вказує, що у цей період «літературознавчі концепції в Україні були залежні від літературознавчих концепцій в Росії, а їхня періодизація мусила ілюструвати ленінську періодизацію визвольного руху в Росії» [32, с. 5].

Культурно-історична школа. Належність Івана Франка, особливо у пізній період, до культурно-історичної школи у літературознавстві примітна й тим, що вона була «тісно пов'язана із загальним піднесенням національної свідомості і суспільної думки того часу. Спостереження за цим процесом становило основний зміст і пафос праць ученого. Він виходив з думки, що стосувалася глибокого зв'язку літератури і життя, розуміння твору як пам'ятки певної епохи і факту культурно-історичного розвитку, в якому обов'язково відображений час» [32, с. 112]. Суть же культурно-історичної школи у її інтерпретації І. Франком визначена у дослідженні М. Гнатюка наступним чином: «Іван Франко толерує конкретно-історичне вивчення літератури, яку відстоювала культурно-історична школа, в тому, що література, як і мистецтво взагалі, – це один із різновидів суспільної свідомості, яка має свої специфічні особливості, яка відрізняє її від усіх інших, що специфіка мистецтва, зокрема словесного, полягає не тільки в його образній формі, а передусім у його

ідейно-художньому змісті. Традиції культурно-історичної школи в тому, що література, мистецтво, розвиваючись, здійснює різні епохальні, спеціальні національні особливості, зумовлені ступенем суспільного розвитку українського суспільства» [32, с. 144–145].

Для цілей нашого дослідження важливими видаються тези, запропоновані М. Гнатюком:

– «самосвідомість українського народу сягає глибокої давнини. У письменстві, як і в усній традиції, вона витворювалася протягом віків» [32, с. 151];

– завдяки наполегливим шуканням теоретико-літературної думки українське літературознавство у 80–90-х роках XIX ст. виробило об'єктивні, наукові критерії оцінки літературних творів. Традиції культурно-історичної школи, що виявилися у цей час панівними у літературознавстві, вели до осмислення літературного твору як структури, де принципи соціологічного, естетичного та психологічного аналізу поєднувалися, набуваючи цілісності та історичної реальності» [32, с. 193];

– «Іван Франко протягом усієї літературознавчої діяльності утверджував національну ідентичність української літератури. Якщо до появи на літературній арені І. Франка виявилася фрагментарність української культури, то саме І. Франко своєю літературознавчою діяльністю утвердив українську літературну цивілізацію... пройшовши значну еволюцію від 70-х років XIX ст. до виступів на початку XX ст., від вивищування соціального моменту у літературі до глибокого розуміння естетичних та психологічних проблем літературознавства і критики» [32, с. 194].

Конструювання образів правового у повісті І. Франка «Перехресні стежки». Наше дослідження спрямоване на розкриття особливостей відтворення художніми засобами саме правових реалій суспільства Галичини кінця XIX ст., яка проблема дотепер саме у площині правової парадигми не розроблялася.

Досліджувати вказану повість можна відповідно до таких методологічних принципів:

– за жанровою приналежністю повість відноситься до реалізму, який прийнято характеризувати тим, що «він інтенційований на емпіричну дійсність і йде шляхом спостережень, вивчень та аналізів її феноменів; творчість реаліста базується на цих спостереженнях та вивченнях, на досвідному знанні й мислиться як їх художнє узагальнення» [142, с. 267]. За цією ознакою метод художньої реконструкції правових феноменів, використаний І. Франком, наближається до соціологічного їх пізнання, однак особливими засобами, властивими художній літературі, парадигма застосування яких і становить безпосередній предмет нашого дослідження. Як зазначає Ц. Тодоров, розглядаючи природу жанрів та їх походження, «через інституціоналізацію жанри пов'язані з суспільством, в якому вони існують. Саме цим аспектом вони найбільше цікавлять етнологів та істориків» [229, с. 29]. Таким чином, звернення І. Франка до проблем професії українського правника не було випадковим, а засвідчує певну жанрову спрямованість літературного процесу на відображення цієї сфери суспільного життя;

– аналіз досліджуваного твору як складової частини історико-літературного процесу: «літературний твір становить діалектичну значеннєву цілість, яка змінює сенс залежно від контексту. Сам контекст також має структуральний характер: його творять вищі літературні цілості, такі як течія, епоха, жанр, а також нерозривно пов'язані з ними норми та очікування реципієнта» [110, с. 209]. Відтак мета написання повісті невіддільна від громадсько-політичної позиції І. Франка, котра, своєю чергою, визначалася домінуючими на той час настроями та очікуваннями передової української інтелігенції.

Правові проблеми ґрунтовно розкриті засобами художньої реконструкції у багатьох творах І. Франка, зокрема таких як «Борислав сміється», «Украдене щастя». Проте найбільш «правовою» є повість «Перехресні стежки».

Історія написання повісті «Перехресні стежки» достатньо досліджена у літературознавчих джерелах, тому *предметом нашого дослідження є безпосередній змістовний філософсько-правовий аналіз методів художньої реконструкції правової дійсності.*

Характер відображення життя та побуту провінційного українського адвоката засвідчує обізнаність І. Франка з предметом в усій його повноті (правова освіта, кар'єрні перспективи, адвокатська практика, взаємовідносини з клієнтами, судом тощо), настільки ґрунтовну, що можна вважати її наслідком близького знайомства з тогочасним середовищем українських правників у Галичині. Вказані правові явища знайшли своє відображення у досліджуваній повісті у відповідних образах.

І. Франко, який багато уваги приділив проблемам педагогіки та освіти однією з першопричин незадовільного стану правової системи вбачав недоліки у підготовці майбутніх юристів. У метафорі «тісної» та «невисокої» освіти знайшло своє втілення несприйняття письменником сучасної йому системи підготовки юридичних кадрів: *«тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів... що не дає такому функціонерів нічогісінько, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини»* [239, с. 285].

У метафоричному образі «острого судді» І. Франко із неприхованим сарказмом викриває антигуманну сутність сучасної йому судової системи, виступаючи водночас проти традиційної риторики бюрократів про «повагу до закону», «суворість закону», за якою риторикою, як правило, приховується звичайна сваволя та зневага до права, посиленнями на яке легітимується судова влада: *«Суддя був «острий» ... і Бог приказав, щоб усі судді були «острі», щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вирокі, наскільки відповідали законові, про се селяни здавен-давна не знали й не думали; вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на лотерію»* [239, с. 277].

У метафорі «мастити» відображено ідею та функціональне значення хабара як соціолого-правового елемента судового процесу: *«Адже в кожній*

справі, яка є в суді, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вмiє боронитися, хто не має чим мастити» [239, с. 292].

Із документальною точністю у публіцистичному стилі ця проблема відображена І. Франком у наступному образі: *«Погляди селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони ходять до судового будинку, се ж усе око в око те саме, що було перед 1848 роком. Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за «ліниство» і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди» [239, с. 286].* Образ соціальних протиріч між носіями судової влади та народом зберігає свою актуальність і в українській правовій системі, оскільки судді зазвичай належать до соціально облаштованих, благополучних верств суспільства, в той час як люди, спори між якими чи кримінальні справи за звинуваченнями яких їм доводиться вирішувати, як правило, є представниками суспільних низів. Внаслідок цього правосвідомість суддів значно відрізняється від правосвідомості більшості суспільства, оскільки вони у своєму побуті просто не стикаються з тими соціальними проблемами, які є породжені бідністю, невіглаством та безправ'ям і тому їх елементарно не розуміють. У країнах з усталеними традиціями демократії ця проблема розв'язується шляхом допуску народу до відправлення правосуддя – створення суду присяжних, до складу якого, наприклад, за законодавством ряду штатів США, не можуть входити професійні юристи.

У часи І. Франка *«закони, патенти та інтимати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу» [239, с. 286].* І сьогодні законодавство та судова система чимраз більше ускладнюються (варто лише згадати наслідки створення системи спеціалізованих адміністративних судів в областях Західної України), що, однак, навряд чи здійснює позитивний вплив на стан захищеності прав і свобод громадян. Яке ж значення насправді мали оці всі продукти правотворчості у часи І.Франка, як це відображено в образах повісті «Перехресні стежки»: *«але й суддям вони були здалі тільки на те, щоб їх*

параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдження і визискування народа» [239, с. 286]. І сьогодні зберігає свою актуальність метафоричний образ «завдати когось до суду»: «Завдати когось до суду», – се в народному поняттю була страшна погроза, більша як коли би хтось похвалявся: «Ось я розіб'ю тобі каменем голову»... Хто йшов до суду, хоч би правда була сто раз по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не певен» [239, с. 286]. Вихолощення змісту, знуцання над самою ідеєю верховенства права та правосуддя як діяльності по забезпеченню такого верховенства у житті перетворило суд та судочинство з контрольованого суспільством та передбачуваного способу врегулювання соціально-правових конфліктів на незрозумілу діяльність групи привілейованих юристів з важко прогнозованими наслідками: «Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трафити на лотерію; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нікому і в голову не приходило» [239, с. 286].

Адвокати як представники громадянського суспільства завжди були опозиційно налаштовані до існуючої судової системи, як це відображено в образі Євгена Рафаловича у повісті «Перехресні стежки»: «Якою ж іронією супроти сього бриніли в Євгенієвих вухах тишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність суддів, про строгу легальність їх поступування і про високе почуття справедливості різних пресвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликатися адвокати... Адже важніші слідства робляться скрізь по Галичині по вказівках прокурора, а через нього звичайно по вказівках політичної власті. Адже ж кождий трибунал у Галичині має суддів, – вони не раз становлять більшість, – що, так само як Страхоцький, ховають сумління у жменю, а зате наострюють ухо як найпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією – перша основа справді независлого судівництва – у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко» [239, с. 285–286].

Висновки до другого розділу

1. Письменники досліджуваного періоду, з одного боку, «законсервували», зберегли сучасні чи попередні сучасним (для них) образи правової реальності (статичний аспект), з іншого – змоделивали, намітили, окреслили, спроектували образи тієї правової дійсності, за яку і заради якої, на їх думку, варто і потрібно було боротися (динамічний аспект).

2. Повість О. Кобилянської «Земля» в аспекті порушеної проблеми образного відтворення правової дійсності є художньою реконструкцією найбільш глибинних пластів правової культури, традицій та соціальних відносин у селянському середовищі Буковини другої половини XIX ст. Моделювання образів головних персонажів повісті, зародження, перебігу та трагічного розв'язання конфліктів між ними передбачало, поміж іншим, розкриття правосвідомості селянства та його правових звичаїв. Належність повісті до реалістичної течії в українській класичній літературі визначила форми та способи відтворення правової культури українського селянства на основі художньо правдивого сюжету.

3. Композиція художнього твору, поряд із сюжетом, відіграє значну роль у досягненні тієї мети, котру ставить перед собою письменник, задумуючи та втілюючи такий твір. Те, як сприймає дійсність професійний юрист, значною мірою відрізняється від світосприйняття представників інших професій. Адже для юриста найбільш важливим є виявити ті обставини, які мають значення для правового регулювання суспільних відносин, тобто визначення змісту та обсягу прав та обов'язків людей, моделювання та прогнозування юридичних наслідків їхніх вчинків. Такі навички та вміння спеціально виробляються у процесі навчання, що мало місце і в ті часи, коли право студіювали Л. Мартович та М. Черемшина. Далі такі навички закріплюються упродовж всієї професійної діяльності. Позбутися такого світобачення неможливо, оскільки юридична професія змінює саму особистість письменника. Свідомо

чи несвідомо, однак юрист, беручись за перо для написання художнього твору, у художніх образах відтворюватиме дану йому реальність під кутом зору насамперед своєї професії.

4. Методологічна складність інтерпретації образів права у творах Івана Франка зумовлена наявністю в них авторської саморефлексії, котра розгортається відповідно на трьох рівнях: автор прагнув свої наукові погляди на право перенести у площину художніх образів; формуючи образи, автор свідомо намагався досягти сформульованої ним мети літератури та художньої досконалості; нарешті, своє унікальне, неповторне емоційно-образне сприйняття поета та письменника Іван Франко не відділяв від своєї наукової та публіцистичної діяльності.

5. Конструюючи образи правових явищ, І. Франко створив цілу низку правових метафор, завдяки яким філософсько-правові ідеї стали доступними широкому читацькому загалу. За предметною спрямованістю відображення правової дійсності у творах І. Франка охоплювало найрізноманітніші прояви правового життя: правову освіту, суд, процес, професійну діяльність правників тощо.

РОЗДІЛ 3

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДНОГО ТА ПОЗИТИВНОГО ПРАВА У ТВОРАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

3.1. Образи людини як правової особистості

Тут системно аналізуються образи права відповідно до раніше виділених за соціально-змістовним критерієм їх груп. Методологічною підставою подальшого розмежування та групування образів правових явищ є наявність у художніх образах філософсько-правових ідей. Оскільки зміст правових явищ у найбільш концентрованому вигляді відображається у поняттях про них, вироблених правовою наукою, нашим завданням буде співставити правове явище, змодельоване правовою наукою у понятті про нього, та модель цього ж явища, але вже як елемент ідеального світу художнього твору – художньо-правової реальності, протиставити та поєднати ці дві форми пізнання права, у чому і полягатиме філософсько-правовий аналіз художньої літератури у цій частині нашої роботи. *Іншими словами, немає іншого способу з'ясувати, чи є той або інший художній образ «правовим», тобто образом правового явища, і якого саме правового явища, ніж виявити у його змісті відображення тих сторін правової реальності, які охоплюється науковим (філософсько-правовим, теоретико-правовим чи якоїсь юридичної галузевої наукової дисципліни) поняттям про таке явище чи групу явищ.* І лише ідентифікувавши художній образ як образ правового явища, можна розглядати особливості художнього відтворення та осмислення цього явища у творі літератури.

Першою групою образів права, яку ми розглядаємо, є образи людини як учасника правового життя. Дослідження цієї проблематики істотним чином

актуалізувалися у зв'язку зі становленням та утвердженням антропології права як самостійної наукової дисципліни в межах філософії права. Питання взаємозв'язку і кореляції права та людини у праві досліджувалися у працях Б. Кістяківського, П. Рабіновича, М. Орзіха, М. Козюбри, С. Максимова, В. Бігуна, Д. Гудими та інших вчених.

Б. Кістяківський пояснював підставність морально-правової оцінки соціальних явищ їх обумовленістю природою людини: «Соціальні явища – це явища групування і боротьби між людьми; всі вони розігруються завжди і виключно між людьми. А про все, що стосується людей і вчиняється з-поміж них, можна і треба судити з моральної точки зору, встановлюючи справедливість чи несправедливість того чи іншого явища» [73, с.109].

Побудова образів людини як носія моральної та правової свідомості, учасника суспільного життя здійснюється на основі відображення окремих сторін, у кожній з яких розкривається сутність людської особистості. Наслідуючи вироблені вже сучасною філософсько-правовою наукою підходи, ми виділяємо наступні блоки проблем, в розрізі яких здійснюватиметься подальший аналіз образів людини у праві: людина як природно-правова особистість; ознаки людини як природно-правової особистості: *персональні (есенціальні)*, в яких відображена сутність феномену людської особистості як такої (свідомість, воля, моральність, гідність) та *соціальні*, в яких розкривається нерозривний та природний зв'язок людини з певним соціальним середовищем (індивідуалізм та солідарність, сім'я, громада, Батьківщина); свобода як природно-правова властивість людини і засаднича правова цінність; правосприйняття як світоглядна спрямованість особистості; образи людини у праві залежно від її професійної приналежності (образи професійних правників та звичайних людей).

Вихідною філософсько-правовою характеристикою людини є її *природно-правова особистість*. Ідея пропритаманність людині *природно-правової правоздатності* (Д. Гудима), тобто що людина є суб'єктом, носієм невід'ємних прав, як виявляється, давно і ґрунтовно побутувала в українському

народі, що не могло не знайти свого відображення і в художній літературі: *«Хіба ж я не чоловік і не маю права на життя, як і вони? Вони пошкодували мені світла й науки, і я мусив у криміналі навчатися того, чого був би навчився у школі між дітьми. О, я там багато дечого навчився! Знаю читати та писати, рахувати, навчився столярської роботи. Для нас, злодіїв, кримінал – то так, як для хлібороба градобиття. Щороку град не б'є»* [256, с. 62].

Простежується і рефлексія індивідуальної свідомості. Так, свідоме прагнення до пізнання розглядалося як одна з конституюючих людську особистість ознак: *«У мене є завжди вільна, незалежна думка й невтишене бажання пізнати причину всього, із чим стрічаюся в житті»* [153, с. 176]. В оповіданні В. Стефаніка «Новина» на основі трагічного сюжету продемонстровано, що сприйняття людини як особистості загалом пов'язане з її здатністю до спілкування (ступенем соціалізації): *«У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити старшу, але випросилася»*[208, с. 38]. Зрозуміло, що перевагою старшої дитини була її здатність до спілкування, тобто її інтуїтивно сприймали вже як особистість.

У сучасній філософсько-правовій науці багато уваги приділяється співвідношенню моралі і права. Однак над цією проблемою люди задумувалися досить давно. Так, у гуцулів, як вони зображені у повісті Г. Хоткевича «Довбуш», наявна нерозділеність моральної та правової свідомості у ставленні людини до себе як до правової особистості: *«Там існує й така молитва, де просить чоловік устереги його... від людської ненависті, від устиду й сорому».* *У культурних людей немає такої молитви. Стиду й сорому їм нічого боятися, бо вони їх не знають; що ж до людської ненависті, то культурні люди, як отой середньовічний рицар, пишуть на своєму прапорі: «Нехай ненавидять – аби боялися»* [245, с. 146]. Така особлива форма правової свідомості, нерозділеної з моральною, є архаїчною формою соціонормативної культури, яка, проте, ще зустрічається у багатьох так званих «традиційних» суспільствах. В образах селян передане органічне і водночас високе за рівнем усвідомлення

людиною своєї суб'єктності та суб'єктивності, котрі ми схильні вбачати домінантними проявами природно-правової самосвідомості: *«Дивне вражіння робив храм серед ночі при світлі оцієї одним-єдиної свічечки...Свічечка виривала з тьми тільки невеликий шматочок простороні, а зверху і з боків, і знизу навіть насувалася холодна непрозора тьма... Зухвалий начальник опришків щез, зостався тільки маленький смертний чоловічок перед безсмертною великою вічністю»*[245, с. 264]. Натомість в оповіданні Б. Лепкого «Дивак» створено й інший образ самосвідомості особистості: *«Той сад, огород і хата – то весь мій світ, великий світ. Кілько у ньому явищ! Здаєся, жий вдвоє більше і часу не трать, а всего не спізнаєш»* [106, с. 314].

Людська гідність як природно-правова цінність. Переважно у проаналізованих нами творах в образі людини важлива роль відводиться її гідності. Так, в оповіданні Б. Лепкого «Починок» така самоповага людини до себе передана в наступному промовистому образі, характерному для української літератури, в якому відображено ситуацію з життя та побуту українського селянства: *«Соромно було старому, що н'є, коли люди ставлять, а сам поставити не годен»* [108, с. 335]. В одній з історичних повістей Ю. Опільського в образі «кар, гірших смерті» передані уявлення про вихід особистості за межі свого фізичного існування: *«Правда, Марк Аврелій нерадо карав смертю людей, та є на світі кари, гірші смерті»* [153, с. 179]. Взагалі найбільш гострим, а тому і найбільш концентрованим проявом людської гідності є екзистенціальний вибір між збереженням гідності чи фізичного існування.

Із приниженням людської гідності, навіть її запереченням, нерозривно пов'язана соціальна нерівність, що знайшло своє втілення у протестному образі, створеному Л. Мартовичем: *«Рай не для хлопа. Кручка ж не казав, що мужик не має душі? Мужик, каже, при смерті, та випускає так пару з себе, як худобина. Пан або злий у бога, або добрий. Добрий пан наймає служби, роздає на бідних, ховають його з десять попів тощо. Бо має звідки. Такого зараз по смерті до раю. А злого в пекло. А з мужиком же що зробите?»* [134, с. 76].

У повісті Г. Хоткевича «Довбуш» внутрішній імператив ватажка опришків, породжений нездоланим прагненням захистити власну гідність, переданий у такому образі: *«Лице Олекси було наче спокійне, але то був спокій, здобутий ціною шаленого напруження волі... Олекса весь тремтів внутрішньо. Одне знав – що знущатися з себе не дасть»* [245, с.185]. Уявлення про власну та своїх земляків людську гідність, любов до своєї сім'ї та рідного краю спонукали О. Довбуша до рішучих дій у практичній площині, відтак ця органічна суперечність «любов-ненависть» стала формуючим чинником мотивів його вчинків: *«Велика любов буває здібною часом до великої жорстокості»* [245, с.225]; *«Охопить відчай душу, ненависть розтирає усього тебе, що пішов би й бив би кого попало»* [245, с.227]; *«Не рвав і не метав від злоби Олекса, але глухо засіла велика ненависть у цьому свobodному серці»* [245, с. 181].

Свобода як природно правова властивість людини і засаднича правова цінність. Попри поширювані сьогодні подекуди міфи стосовно нібито конформістського менталітету українського народу у літературних образах акцентовано увагу саме на *свободолюбстві* як характеристиці персонажів: *«Краще смерть, як неволя... Ото ж бо і є, що нема в мене волі, і хочу її здобути хоч би ціною мого життя. Я хочу тікати»* [252, с. 39]; *«все ж свобода – велике слово»* [252, с. 13]. Спосіб життя гуцулів у єдності з природою Г. Хоткевич розглядав як об'єктивну передумову внутрішньої – суб'єктивної – свободи: *«Полонина полонила Олексу. ...перше слово було – просьба відпустити на полонину. Але трапилася перешкода – не пустив пан... Якби знав, якого ворога тим набуває собі в лиці оцього Олекси, може б, і пустив. Бо дійсно Олекса по-особливому відчув ту заборону»* [245, с. 166]; *«І звик до тої полонинської свободи Олекса кожним атомом свого дужого тіла. Свобода з кров'ю разом ходила по жилочках, із диханням вилітала з уст, чулася в ході, в голосі, в погляді очей. Та й не могло бути інакше там, де все було свobodне: звір, слово, вогонь, вода»* [245, с. 180].

Якого б значення не надавалося есенціальній характеристиці людини, жодна антропологічна модель не може проігнорувати соціальну сторону людського ества. Як вище вже зазначалося, цю проблему ми розглядатимемо в розрізі *індивідуалізму та солідаризму як двох сторін соціальної природи людини*. Життя людини у суспільстві пов'язане з двома діалектично суперечливими напрямками її поведінки: з одного боку, утвердження особистості передбачає дистанціювання від колективу (до крайніх форм: або як лідера, або ж як правопорушника), з іншого – соціальна природа людини обумовлює її прагнення та необхідність координації своїх зусиль з іншими людьми (крайньою формою чого є принесення себе в жертву заради дійсного чи уявного спільного блага).

В. Стефанік в оповіданні «Камінний хрест» за допомогою метафори створив образ *відчуження* людини від суспільства: *«То як часом якась долішня хвиля викарбує великий камінь із води і покладе його на берег, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний... Блимає той камінь мертвими блисками... Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду»* [207, с. 48]. Ю. Опільським ця думка передана в наступному образі: *«Тож хто надто цінить себе, цей хай ніколи не посвячує себе на службу державі, яка має право, й може деколи зажадати від своїх слуг навіть життя»* [153, с. 191]. Соціальна природа людини відображена цим письменником в образі: *«Що людина є в першій мірі людиною, – се брехня. Перш усього вона – дитиною краю, народу, суспільної верстви, членом рідні й аж геть наостанку вона – людиною сеї або тої вдачі, з такими чи сякими бажаннями, стремліннями, почуваннями, гадками. А й то все те, чим вона жива, виростає зі сього, що було до її появи у світі. Традиція... іменно традиція...»* [154, с. 419].

Герой повісті Г. Хоткевича «Довбуш» з усвідомленням власної сили та правоти лідера протиставляє себе суспільству: *«Повів очима по громаді – і загорілися ті очі останнім блиском, мов кажучи: «Не боюся я вас, а от ви мене боїтеся»*[245, с. 444].

З іншого боку, втрата почуття солідарності призводить до дезінтеграції соціуму та деморалізації індивіда: «...чоловік чоловікові мусить бути вовком, а інакше люди не вміють жити; мужик такий страшенно здеморалізований, що без криміналу й ланцюгів жити не може» [252, с. 7]; «Коли б сьогодні були опришки, ти би пішов до них. А тепер такі часи настали, що перший-ліпший твій земляк-гуцул виляпає перед стрічним жандармом, де ти ховаєшся» [252, с. 20].

Діалектика індивідуального та колективного в естві людині та її поведінці виявляється у художніх образах. Так, О. Кобилянська у повісті «Земля» реконструює моральну сторону назрівання мотиву злочину через зображення протиставлення себе Савою сім'ї та громаді з обмеженнями, які ними накладалися на людську індивідуальність. Батьківська опіка сприймалася Савою як надмірна, така, що обмежувала його особисту свободу, можливість будувати власне життя на свій розсуд: «Ото якби його відібрали; не надзирає би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чогось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов забагато ходить йому по селу, там знов забагато на танець і між дівчата втручається... Що се такого? Що се має його обходити? Він уже знає, чого ходить стільки в село й на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він – молодший – має його зараз у всім слухати! Від того часу пішло пекло. А по-друге, казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мамі рідної сестри донька, – гріх! Та се йому дуже в голові! Хай хто инший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними...» [76, с. 29].

Людська солідарність, колективістське начало буття індивіда у соціумі знайшли своє відображення в образах «громади» та «Батьківщини». В історичній повісті Ю. Опільського створено такий образ родової солідарності: «Та хоч би правда й була по твоюму боці, то син завсіди має йти за батьком у правді і неправді і навіть у злочині. Це право роду, який тебе видав на світ і заступається за тебе словом і мечем та після твоєї смерти оплакувати тебе буде, а то й пімститься на її винувних до останнього

віддиху, до останньої краплини крові!» [153, с. 216]. Проте для українського народу упродовж останнього тисячоліття основної формою соціалізації особистості були сім'я та громада (зробимо застереження щодо викладу, оскільки образи сім'ї як форми соціалізації людини будуть проаналізовані нами в розрізі її характеристики як інституту звичаєвого права в одному з наступних підрозділів).

Навіть думка про те, що людина може опинитися поза громадою, для селянської правової свідомості видавалася неприродною та аморальною: сільська громада була тим соціальним середовищем, в якому селянин відчував свою завершеність як індивід: *«А я таки громади не кину, куди люди, туди і я. Який мені тут буде заробіток, як ті, що мені роботу дають, помандрують... Таке почуття громадського обов'язку всім сподобалося. – А твоя стара досвідчена голова, батьку, стане нам за двадцять робочих рук»* [253, с. 325–326]; *«Громада складе, та й сиди собі, як у бога за дверми, лиш май на людей, як той каже, май обачіння!»* [135, с.26].

Відповідальність та обов'язок перед громадою, своїми побратимами обмежували та скеровували діяльність ватажків опришківського руху у повісті Г. Хоткевича *«Довбуш»*: *«Пішов Тодор, стояв за громаду Тодор ...А громада за Тодором як? Ведуть Тодора на смерть – а громада врозтіч. Ніхто не став за свого депутата, ніхто не кинувся на посіпак панських, ніхто не відбив свого заступника, що за вас аж до короля ходив і життям за вас наложив. Отака ви громада, будьте ви прокляті»* [245, с.285]; *«Але впасти саме тепер, коли з усіх боків насувається небезпека, коли покутські пани почали заводити міліції, теж впускати в погоню за опришками – звинувати діяльність саме тепер було би ганьбою. І Олекса рішає додержатися до кінця, щоб там не було...»* [245, с.382].

В оповіданнях письменників *«Покутської трійці»* передані і процеси розпаду традиційної сільської громади, чому сприяла капіталізація села, сучасниками та свідками якої вони були, як-от в оповіданні Л. Мартовича *«Мужицька смерть»*: *«як мені нема права в громаді, то я йду деінде»* [134, с. 67].

Якщо протиставити себе громаді вважалося немислимим моральним проступком (гріхом), то життя поза Батьківщиною (вимушена трудова еміграція з Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття) була справжньою трагедією, оскільки призводила до втрати органічного зв'язку з тим природним середовищем, в якому формувалася особистість селянина: *«Але ти спокутуєш ось як свої гріхи і будеш мати у людей заслугу: старайся якнайскоріше з того пекла вирватись та вернутися на батьківщину, а там ходи від села до села та розкажуй людям, які то бразилійські гаразди»* [250, с. 310]; *«Та хоч їм того ніхто не казав, кожне бере грудку землиці святої, зав'язує в шматинку і ховає немов дорогоцінності. ... це для того, аби не втратити зв'язку з рідною країною, з батьківською землицею...»* [250, с. 275]; *«На сміх цілому світові, на сором своїм опікунам, доведені до розпуки якраз тою опікою, в жебрацькیم лахмітті кидають рідну землю, що колись молоком і медом спливала, а нині зубожілу, порізану на дрібні шматочки, яку обсіли лихварі, податки»* [250, с. 277]. У сатиричному оповіданні Л. Мартовича «Винайдений рукопис про руський край» створено інший образ Батьківщини, в якому гірко поєднані патріотизм та прагнення реформувати суспільство: *«є країна для своїх же жителів ворожа»* [131, с. 50].

З іншого боку, сприйняття себе як члена громади було і джерелом слабкості у соціальній боротьбі, адже громада, позбавлена лідера, стає пасивною і нездатна себе боронити: *«А довкола стоїть космацька громада. Не всі, ой, не всі раді, що Довбуш вмирає, – а мовчать усі»* [245, с.443].

Правосприйняття як світоглядна спрямованість особистості. У першому розділі нашої роботи ми розглянули особливості художньо-образного відтворення правової дійсності та співвідношення соціально-правової та художньо-правової реальності. Зараз же ми вважаємо за необхідне наголосити, що ті проблеми, які у сучасній філософсько-правовій науці охоплюються проблематикою праворозуміння, у досліджуваних творах художньої літератури розкриваються на чуттєво-образному рівні відображення феноменів права –

правосприйняття. І пояснюється це двома причинами: по-перше, образною формою відображення дійсності, загалом притаманною художній літературі, і, по-друге, світоглядним рівнем селянства як основного соціального середовища, життя якого здебільшого зображене у досліджених творах. Вочевидь, можна розглядати проблему праворозуміння у двох значеннях: широкому – будь-яке узагальнення світу права, правової реальності чи правового життя як в індивідуальній, так і колективній свідомості, та у вузькому – як логічно обґрунтоване та оформлене у теоретичних формах мислення знання про сутність та природу права. Тому у цій частині нашої роботи і надалі ми послуговуватимемося терміном «праворозуміння» у першому, широкому значенні цього слова.

Ознайомлення з традиційним світоглядом українського селянства засвідчує високу питому вагу природно-правових уявлень у сприйнятті та поясненні світу, що, як вже зазначалося, пояснюється нерозділеністю моральної та правової свідомості у цьому середовищі. Так, персонаж повісті О. Кобилянської «Земля» *«понад усе любив справедливість і правду й тим-то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу»* [76, с. 52].

Праворозуміння як джерело права. Космічний світогляд українського селянства, його відчуженість від позитивного («писаного», «державного» права) та пов'язаної з цим правом правової культури перетворювали суб'єктивне праворозуміння на дієве джерело права, оскільки саме праворозуміння і формувало поведінку особи у правовій реальності, особливо ж в умовах розгортання соціальних конфліктів: *«Треба себе боронити, а коли ніде нам права шукати, так зробимо самі собі право. Я надумав батька підпалити. Я лиш вагався, щоб на тім інші невинні люди не потерпіли»* [256, с. 53]; *«Думаєте, що мене тоді моє сумління остерігало, щоб цього не робити? Ні, мене перло не до того, на що я рішився. Я мусив зробити собі сам право, коли у людей не міг його знайти. Навіть тепер я за тим не жалкую. Йшов запалити батька, бо на ньому треба було мені помститися в першу чергу»* [256, с. 54]; *«Правда, не так думав*

осе те обставити Олекса, інакше думав усе те проробити, але що ж...нужда закон міняє (виділено нами. – Н.П.). Тепер ніколи зупинятися над дрібницями. Тепер треба якнайскоріше сформувавши ватагу, хоч яку-небудь – і вдарити на сонне царство» [245, с. 220].

Взаємодія особи і права передбачає два різноспрямовані процеси: з одного боку, людина позиціонує, реалізує себе у світі права, з іншого – право стає частиною, змістовним елементом людської особистості. Отже, самосвідомість людини як правової особистості пов'язана з усвідомленням нею і своєї приналежності до певного етнічного та соціального середовища, яка тягне за собою і сприйняття чи, навпаки, несприйняття, пасивний чи активний опір (боротьбу) з нав'язуваними стереотипами поведінки (правовими цінностями), котрі сприймаються як «чужі». Так, поступово змінювалося ставлення до козацького стану у персонажа одного з творів А. Чайковського: *«крапля за краплею, змінювався в хлопця світогляд. Він переконався, що козаки – не такі люди, що їх усіх треба б вішати та на кіл садити» [251, с. 646]; «Бачиш, пане, як гарно я твого сина виховав! Він козак душею й тілом. Він у таборі твоїх ворогів»[251, с. 627].*

«Праця» у селянській правосвідомості розглядалася як критерій (міра) та основа правопорядку – збірного образу «належного» в об'єктивній соціальній реальності – та принцип правової соціалізації особи: «Чого доробиться чоловік із лінивою жінкою? Шкода, аби святу землю топтала! Він сам з часом те зміркує. Як візьметься порядно до праці, а з весною буде її доста, то переконається, що чоловік без праці нічого не варт» [76, с. 112]; «Вірив твердо, що при добрій волі і витривалій праці можна в Бразилії далеко більше заробити і багачем стати» [250, с. 260]; «Усі йшли веселі, кожний мав тверду віру, що йде до кращого, що заживе так, як досі йому не снилося. Таж там, куди вони йшли, була гарна земелька і всього доволі, а решту треба було здобути працею. А до того ж вони там житимуть на волі, і жоден староста не буде їм наказувати» [253, с. 331].

Центральною категорією правового світогляду селянина була «земля». Правовий мезокосм селянина – «земля» – сприймався ним як неодмінна, невід’ємна від нього умова реалізації індивідуальності, основа моралі та правового становища особи: «Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродував, і жив чесно і свobodно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо ж, як хто його бджолам придивлявся» [76, с. 27].

У сприйнятті «землі» персонажем повісті О. Кобилянської «Земля» Івонікою знімалося протиріччя між суб’єктом та об’єктом, в одухотворенні «землі» виявлялися давні міфологічні пласти традиційної культури: *«Неначе чув і бачив, як земля з задоволенням розходилась, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами»* [76, с. 28]. Ставлення Івоніки до «землі» за змістом тяжіло скоріше до «міжсуб’єктного», ніж просто до здійснення володіння якоюсь частинкою матеріального світу; очевидно, що на «землю» проектувалася власна особистість селянина, нерозривно пов’язана з його способом життя та працею на землі: *«Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жаждала жертви. Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли недармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями недармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки»* [76, с. 28].

«Земля» і «праця» – ось дві фундаментальні засади стихійної селянської філософії, за допомогою яких селянство позиціонує себе у матеріальному світі: *«Воно зле розпочалося – та най уже на тім скінчиться. Кожне хоче свою часть мати. Десь щось підсунулося і пожерло мою криваву працю, але най уже на сім скінчиться»* [76, с. 41]. Натомість для шляхти були характерними дещо інші правові цінності: *«...жмикрутиста, скупа, недалекоглядна й обмежена людина. Пан Кишивокольський дійсно був доробкевич. ...не зовсім*

прямолінійним способом роздобув суму грошей. Гріш у нього – то було все»[245, с.94].

Проблема «людина і земля» у повісті О. Кобилянської набуває того ж синтетичного значення, що і класична проблема «людина і зброя», що ми схильні розглядати як більш загальну філософсько-правову проблему єдності у суб'єкті його ідеальної та предметно-речової сторони; остання розкривається, зокрема, у тих речах, якими людина володіє, при цьому внутрішнє відчуження особистості виявляється у домінуванні зовнішнього, речового начала – «землі»: *«В тих грубих мурах полишив своє все. Чув. Ніс додому двоє старих рук і хору душу, що квилла... Він, стара мати й земля – осиротіли...»* [76, с. 100]; *«Там на пустім полі, в бурдею, що запався до половини в землю, без свідків і суддів, в найглибшій тишині й на самоті, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волоссям і вогкими очима передумувала кожний поступок і вчинок свого одинака... йому землі хотілося...Землі не стане!»* – так умовляла себе» [76, с. 278]. І ось запізніле розв'язання протиріччя: *«Все, чого він надіявся, чим дихав, чим жив день і ніч, – все пропало, минулося, пішло під грудю, у глибінь пішло... Вп'яливши здичілий погляд у гріб, заговорив: – Не для тебе, сину, була вона, а ти для неї...вона отворила пащу й забрала тебе!»* [76, с. 244]; *«– Землі ? – шепотіла Марійка з ненависті викривленими устами і розсмівалася страшним сміхом. – Хіба на те, щоб ліг із нею в роті, щоб вона його навіки здавила, як здавив мене через нього жаль на сім світі? – А відтак розсипувалися прокльони з уст нещасної матері на голову сина, що волосся дубом ставало й тілом мороз пробігав. Вона ненавиділа Саву»* [76, с. 275].

В. Стефаник давав О. Кобилянській поради з приводу відображення селянського життя у її творах. У власній збірці «Земля» в оповіданні «Вона – земля» В. Стефаник так відобразив світосприйняття селянина: «Наше діло з землею; пустиш її, то пропадеш, тримаєш її, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбишси, вона з тебе

жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітей і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина...» [206, с. 161].

«Боротьба за право» (Р. Ієрінг) була поведінковою домінантою особистості. Так, саме вона стала основним мотивом діяльності Олекси Довбуша та його побратимів – боротьба вимушена, внутрішньо суперечлива, як нерозв'язане дотепер протиріччя деонтологічної реальності права та його онтологічного статусу у цьому світі: «Олекса з природи був добродушним, м'якої вдачі; особливого задоволення людські, та й не лиш людські страждання йому не давали. Жорстокостей він не переносив не тільки в кому іншому, а й у собі в першу голову». А тут – доводилося бути жорстоким, доводилося дивитися на людські страждання, на людську кров. Олекса проти себе йшов» [245, с. 242]. Г. Хоткевич у своїй повісті з філософсько-правовою вичерпністю розкриває саме такий – правовий – мотив боротьби. Так, зовсім не матеріальні блага були поштовхом до боротьби учасників опришківського руху, а природно-правове почуття справедливості: «Страшне вбивство Злотницького підняло всю шляхту. Тільки й розмов було що про Довбуша, про можливі акції рятунку, про потребу щось робити, про деталі кривавої розправи. ...Окупу, грошей, срібла і не хотів узяти. Ця остання деталь найбільше лякала» [245, с. 315].

Образи професійних правників. В оповіданні Б. Лепкого «Починок» створено негативний образ адвоката: «Продав бики, продав корову, продав остатній лах, а свого не дарую... А той адукат так колотить, а гроші все став; з коліна вилути, а став. Або то йому спішно! Каже, що до другої «станції» пішло – побачимо» [108, с. 334]. Те, звідки беруться такі «адукати», пояснюється в одному з оповідань О. Маковея, у якому досвідчений адвокат так повчає молодшого колегу: «Не будьте ви такі занадто загонисті і не забувайте, що першим обов'язком адвоката сповняти волю «сторони» і з того жити. Пам'ятайте о тім, молодий чоловіче, – інакше не доробитесь самотійної канцелярії, не будете

мати ні маєтку, ні родини, ні спокою, ні поважання у «сторін», товаришів і суспільності... Я вже не одну просьбу писав до цісаря і жоден хлоп не нарікав на мене, хоч справу програв і у Відні» [116, с. 444].

На противагу таким типам правників, центральною постаттю повісті І. Франка «Перехресні стежки» є Євген Рафалович – український (за тогочасним слововжитком – «русинський») правник. Образ цього персонажу розкривається у двох аспектах: по-перше, через його *людську долю*, і, по-друге, через його *професійну діяльність*. Отже, особистість Євгена Рафаловича розкривається в органічній цілісності його життя та професії. Національна належність цього персонажу до українського народу істотним чином вплинула на його професійні погляди. Зауважимо, що для етнічного українця за тогочасних умов практично єдиною кар'єрою у сфері права була адвокатура, оскільки за національним цензом доступ до посад в органах влади, управління та правоохоронних органах (суді, прокуратурі, керівних посад у поліції та жандармерії) був суттєво обмеженим. Загалом, в образі цього правника можна вбачати той «збірний» образ славної плеяди українських правників – сучасників та колег І. Франка, які брали активну участь у процесах національного розвитку, зокрема К. Левицького, Є. Петрушевича, К. Трильовського, які віддавали всю свою професійну майстерність громадській справі.

Виділимо основні риси, якими І. Франко наділяє образ Євгена Рафаловича, який є узагальненим позитивним образом українського адвоката кінця XIX – початку XX ст.:

– *особиста зацікавленість життям інших людей, здатність до співчуття: «Дрібниця ...мучила і боліла, мов тернина, вбита в живе м'ясо» [239, с. 157]; «а вже таке дурне серце в чоловіка, тішиться чужим щастям, сумує чужим смутком так, як своїм власним» [239, с. 159];*

– *життєлюбність, внутрішня сила: «Молодий адвокат, здавна привичний до міського шуму ... вся ся музика многолюдного рухливого міста настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чуття*

якоїсь повноти буття» [239, с. 162]; «видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духовні сили» [239, с. 207];

– професійна майстерність, впевненість у своїх силах як складова частина професіоналізму: «Слава Богу, я знаю закони настільки, скільки мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нічого мені не вдіють. Вони знають один закон, а я знаю десять способів, щоб обійти той закон... Я знаю їх слабкі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорадність, негосподарність, лінивість і все те – мої помічники» [239, с. 198];

– орієнтація на життєвий досвід, життєва спостережливість: «Ні, книжкова освіта ще не дає життєвої освіти. Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченішим чоловіком від доктора філософії... Почуття солідарності між людьми – це мета тої школи... Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо» [239, с. 225];

– прагнення до досягнення високих цілей, ідеалів: «І скажіть по правді, чи сама та праця чимдалі не робилась вам дорожчою, не набирала ідеальнішої подоби, не робилася вам метою життя, вищою, святішою, ніж усе те, що ви могли би були знайти зо мною? Адже ж у своїй праці ви знайшли собі мету життя... Ви русин, а русини вперті на своєму. Ви чоловік з чуттям, значить – ідеаліст. Я певна, що ви маєте вищі цілі перед собою, силкуєтесь іти вгору і вести інших за собою...» (Регіна про Рафаловича. – Н.П.) [239, с. 246]; «Ти ж адвокат. Ти оборонець покривджених» (239, с. 363); «адвокат і лікар не вибирають собі клієнтів» [239, с. 173].

Протистоять Євгену Рафаловичу постаті двох інших персонажів: основний – Стальського, та другого плану – образ судді. Вказані образи відображають найгірші риси тодішнього чиновництва, судової бюрократії: пристосуванство, безпринципність, зверхність у ставленні до потреб простих українських селян, особиста непорядність. Так, ось як схарактеризовано Стальського: «Стальський

мучив kota найрізнішими способами: бив його в мішку наосліп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, виривав пазури, випікав очі, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла... Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будці, що стояла... далеко від людських хат»; «Що воно значить, що на вступі в нове життя мені перебігає дорогу оця скотина в людській подобі (про Стальського. – Н.П.)» [239, с. 159].

Проведений аналіз засвідчує, що низка образів та метафор, за допомогою яких І. Франко відтворив правове життя сучасного йому суспільства, зберігають актуальність і сьогодні. Так, цікаво було б відтворити особистість сучасного українського адвоката на основі офіційного документа – Правил адвокатської етики (щоправда, цей документ носить рекомендаційний характер, проте порушення вимог викладених у ньому етичних норм є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності – аж до позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю включно). Адже на основі систематизації вимог до особи адвоката та його відносин з клієнтами та судом можна спробувати відшукати певний «збірний» образ. Відповідно до п. 5 Правил, адвокат повинен бути «мужнім і принциповим у виконанні своїх професійних обов'язків»; відповідно до п. 11 – чесним і порядним, до п. 13 – поводити себе гідно, стримано, тактовно. У п. 51 Правил прямо визначено, що «у своїй професійній діяльності адвокат повинен завжди враховувати, що професія адвоката є не тільки джерелом заробітку для нього, а й має важливе соціальне значення, є однією з головних гарантій належного рівня захисту прав та свобод громадян і вимагає від своїх представників *відданості* цьому призначенню *професії, благородства та людяності*» [170, с. 11].

Якщо зіставити той образ українського адвоката, який впливає з Правил адвокатської етики, та образ Євгена Рафаловича, то виявиться, що він є конкретизацією у творі художньої літературі того образу правника, до якого продовжує прагнути українське суспільство. Судження, вкладені в уста різних персонажів повісті, про недоліки юридичної освіти, судової системи, її

зневажливого ставлення до болей, потреб та страждань пересічних громадян ніби взяті зі сторінок сучасної громадсько-політичної чи фахової юридичної преси. У цьому ми схильні вбачати черговий доказ сили невмирущого слова Великого Каменяра.

Образи «неюристів» – учасників правових відносин. Селяни у повісті І. Франка «Перехресні стежки», як і у творах письменників «Покутської трійці», з пересторогою ставилися до адвокатів, суддів та прокурорів: *«але рад би своїм секретним говоренням з адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовір'я до адвоката, а се в усякім разі можна буде потім використати»* [239, с. 280]. Для української літератури характерним є відображення сваволі чиновників та їх безкарності, яка проблема залишається актуальною і для сучасного суспільства: *«самовільно, не порозумівши свою інструкцію, заковували в кайдани селян, визваних до суду в характері свідків. ...сього пана, за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на інші поля публічного життя в Галичині»* [239, с. 295]; *«Він в супроводі своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і, заставши його на подвір'ю, велів простягти його і власноручно вліпив йому двадцять і п'ять канчуків. Може, й се було б увійшло графові насухо, бо селяни в його селі були загукані і знеохочені до судової правди, та трафілося так, що в ту саму пору нагодився в селі Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи «можна щось зробити», написав іменем побитого донесення...»* [239, с. 302].

Правова інтуїція українського інтелігента (о. Кралевич). Українські священики поряд з вчителями становили основну і найбільш впливову частину української інтелігенції на західноукраїнських землях у XVIII – на початку ХХ ст.ст. Ось як змальовує правові погляди у середовищі священства Г. Хоткевич у повісті «Довбуш»: *«сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських потиків, знав латину, був очитаний, вів переписку з якимись вищепоставленими людьми – словом, був якоюсь загадкою»* [245, с. 72.]; *«Правда, логічно мислячи, й трудно було сподіватися протесту від убогих*

сільських батюшок, але, на біду чи на щастя, люди типу отця Кралеви́ча не мислять логічно в певних окресах людської діяльності. Або, вірніше сказати, у них логіка своя, що ходить цілком іншими шляхами, ніж звичайна людська, і ті шляхи рідко знаходяться з тими, що їх нормують будні» [245, с. 78]. Тут необхідно зробити застереження історичного характеру. Як вже зазначалося, у селянському середовищі домінувало саме *правосприйняття*, а не теоретично оформлена правова ідеологія, зокрема в обстоюванні своїх національних та соціальних прав. У соціальній філософії переважає точка зору, згідно якої розробка такої ідеології є завданням та функцією інтелігенції. Відтак, зображаючи феномени нерозділеної моральної та правової свідомості, письменники досліджуваного періоду описували звичасво-правову культуру українського селянства. Для розкриття та художнього осмислення раціональних форм пізнання права їм доводилося звертатися до сюжетів та образів із життя інтелігенції – насамперед священства та вчителів. Так, як виняток, яскраві, бунтівні особистості з'являлися і у загалом консервативному середовищі священства: *«Але отець Кралеви́ч не смирився, не упокорювався... Дві людини, з яких одна чула в собі колосальні засоби чину, але не чула під нею жодної ідейної обґрунтованості, і друга, що вміла все теоретично обґрунтувати, але ніколи не бачила реальних сил для здійснення своїх мрійних постулатів, – таких дві людини зійшлися, тягнені незримою силою одна до одної з різних точок земної кулі, аби доповнити одна одну й аби слова сталося чином»* [245, с. 79]. Трагедією ж ініціативного інтелігента була відсутність розуміння та зв'язку з народом: *«Серед високих я був – і викинули вони мене з-поміж себе. Попав до середніх – не хочуть мене і середні. Йду до найнижчих, до осих простих людей, несучи їм своє серце розкрите, ум, готовий служити, – а вони не хочуть моїх послуг... Се ж Я!... Ніби ви не пізнали мене? Се той, хто несе вам любов, зцілення від ваших страждань, спокій ваших сердець, осушення сліз – а ви перелякалися, не пізнавши...»* [245, с. 86]. Відтворена в останньому образі сторона правосвідомості української інтелігенції стала на заваді утвердженню української державності на початку ХХ ст.

3.2. Образи права, звичаю та закону як об'єктивно даної, нормативно упорядкованої правової реальності

Уявлення про певну унормованість, впорядкованість буття сягають своїм корінням у прадавню міфологію всіх історичних народів. В усі часи в усіх народів найстрашнішим проступком проти природно-правового, морального порядку вважалися обман та зрада того, хто тобі довіряє, вважає тебе своїм другом чи союзником. Цей принцип можна вважати квінтесенцією тих природно-правових засад, на яких тільки і стають можливими співробітництво та координація зусиль між людьми та людськими спільнотами, яка думка передана Ю. Опільським: *«Лукавство у переговорах – це підступ, зрада союзника – це злочин, якого не подарують нам наші діти й онуки та кинуть болотом на наші щити, а неславою на нашу пам'ять!»* [153, с. 215]. Вказаному принципу світоустрою протистоїть інший принцип – цинічного маніпулювання людьми та народами, як це передано в образі «Римського миру» – імперського правопорядку, який утверджувався Римом за допомогою створення керованих конфліктів між різними варварськими племенами: *«Римський мир – це чудова річ, а ще краще, якщо творять її самі варвари між собою»*[153, с. 167].

Надалі тут аналіз образів права здійснюватиметься у наступній послідовності: образи явищ звичаєво-правової культури українського селянства; образи явищ встановленого державою об'єктивного юридичного права; образи селянської сім'ї як інституту звичаєво-правової культури; образи соціального та правового становища особи та соціально-правових конфліктів; образи «долі» як єдності та співвідношення есенціального, екзистенціального та соціально-детермінованого у бутті людини.

Образи права як правопорядку (нормативно упорядкованої соціальної реальності). Українські письменники досліджуваного періоду відображали у творах правову систему, від якої була відчужена основна частина народу, що

пояснювалося причинами як національного, так і соціального характеру. Відтак конструювання образів правових явищ здійснювалося, як правило, з усвідомленим чи інтуїтивним використанням природно-правового підходу. Так, О. Маковей в одному з образів відобразив протиставлення позитивного та природного права на основі їх різної соціальної природи: *«Неволя, кажу вам. Люде жили би як люде, коли б не ті, що взяли собі право приказувати їм. Вони нібито найрозумніші, але, по правді, найгірші люде, без серця»* [114, с. 253].

Породжене державою об'єктивне право сприймалося селянами як чуже їм: *«Він усяди піде, він із кожним поговорить, він уміє з панами говорити, розуміє право. А ми?.. Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панами, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все-таки «мужицьке». Не послухає нас ніхто»* [76, с. 24]. На противагу зазначеному висувалася природно-правова ідея про єдність засад права для всіх людей, незалежно від їхнього соціального та матеріального становища: *«Світ для всіх. Для багатих і убогих»* [76, с. 61]. Усталеність, унормованість буття передбачає певну повторюваність, одноманітність форм, що знаходить своє вираження у консерватизмі, органічно притаманному праву: *«– А хіба ви маєте право хотіти? Хіба ви маєте право порушувати чистоту і правильність обряду? Таж ми мусимо стояти на незбитій основі приписів соборів, отців святих і брев папських – і тільки! Перемін жодних! Можемо – і мусимо – узгляднити лише переміни, заведені провінціальним собором руським Замойським і потверджені конгрегаціями римськими та папою. Тільки вони! Тільки ці зміни ще суть і понині для нас нічим не обезсиленою нормою. Всякі ж інші, пізніше зроблені й постановам собору протиставлені, – то є злоупотреблення законодавчої власті!»* [245, с. 81].

Одним з основних протиріч, які виявляють себе у праві, є діалектична суперечність між суб'єктивним світосприйняттям людини та об'єктивним характером врегульованих правом суспільних відносин. Так, у сприйнятті

Івоніки (повість О. Кобилянської «Земля») суб'єктивне переживання суперечило об'єктивному правопорядку: *«Перший раз у житті заграло обурення з невимовною силою в ньому, майже відібрало йому можливість гамувати себе. Все знялося в його душі до помсти. Його дитину, над якою дрижав так, тіло і кров його, суть життя його, – над ним так збиткуватися? Хто мав право до того? Хто мав таке право? Був би тут вже в голос регнув, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною. Він говорив про честь, а дрижав ще перед хвилиною за тяжку зневагу сина. Йому краялося серце за сина»* [76, с. 110].

З огляду на домінування у селянському середовищі звичаєво-правової культури, відповідна сфера суспільного життя відображалася письменниками досліджуваного періоду шляхом створення образів звичаю.

Образи звичаю. Виконання «закону» і «звичаїв» розглядалося як критерій морального обов'язку, при цьому «закон» у розумінні селянина скоріше тяжів до звичаю, ніж до писаного права: *«Ніщо не було для нього коштовне, ніщо закрасне, чого б не був пожертував із цілого серця. Се ж уже він в останній раз давав йому... Все, що велів закон і престарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі»* [76, с. 242]. Відтак моральна оцінка слугувала основним способом легітимації норми.

Феномени біюридизму, плюралізму правопорядків досліджуються соціологією права, зокрема у класичних роботах французького правознавця Ж. Карбоньє. Соціальні групи, як привілейовані, так і ті, що перебувають на маргінесі правового життя суспільства, здатні виробляти власні норми регуляції поведінки та забезпечувати їх дотримання. Так, адвокатський досвід А. Чайковського, його обізнаність із життям людей, які опинилися у конфлікті із позитивним правом дозволили йому створити вдалі образи солідарності, етики, моралі та узвичаєних принципів і правил поведінки у цьому середовищі: *«Є такий кримінальний закон, що товариш товариша не сміє*

зрадити і один одному мусить в біді помагати. Коли б котрому з нас трапилася нагода втекти, то не лиш мовчи, але й помагай, як можеш» [252, с. 11]; «Порядний злодій не скривдить та не ошукає свого товариша, додержить слова без присяги, в біді йому pomoже, не псує йому зарібку, не зрадить... і межі йому не переоре. У нас, злодіїв, є свій закон і своя честь...» [256, с. 45]. Для того, щоб створити такі образи, необхідно було, крім знайомства з таким соціальним прошарком та його побутом, вміти аналізувати соціальну дійсність з точки зору досвіду та ціннісних пріоритетів соціальних груп та прошарків, до яких не належав сам письменник. У цьому ми схильні вбачати вплив професії письменника на особливості створених ним образів права.

На противагу звичаєвим нормам, які були загальною органічними людині та суспільству, позитивне право відтворене у зовсім інших образах.

Образи позитивного права. «Закон» сприймався як зовнішня, об'єктивна щодо людини сила, здатна обмежувати та скеровувати людські вчинки: «Се ж не було можливо. Було цілком неможливо. Не сміло бути. Закон не дозволяв... І враз із відповіддю зсунено чорні, працею затверділи руки, що, мов живі окови, уклалися ціпко довкола колін» [76, с. 233]. Як вже зазначалося, атрибутом звичаю було його забезпечення авторитетом суспільної моралі. На відміну від звичаю, сила закону сприймалася через його державно-вольове походження: «Пан Потоцький відірвав шматочок газети, надряпав кілька слів і передав послам. – Що то значить великий пан. На якомусь шматочку паперу рішає долю тисяч людей» [245, с. 328].

Зустрічається й образне вираження ідеї про обмеженість держави породженим нею правом, яка обмеженість була мінімальною гарантією проти адміністративної та судової сваволі. Ця думка, зокрема, втілена в образі, створеному О. Маковеєм: «Слухайте, газдо, ви вже справи не виграєте. Се пропало навіки і шкода кожного сотика на дальший процес. Тут і цісар не pomoже, бо таке вже право і сам цісар то право підписав. Я вам раджу по-

доброму: *ідіть додому і працюйте далі, аби надолужити те, що втрапили*» [116, с. 443].

Однією з переважаючих категорій образів є образи, в яких передана філософсько-правова ідея відчуження людини від позитивного права. Високий рівень філософсько-правового осмислення та соціологічного дискурсу за стриманості та лаконічності, показної безоціночності формулювань притаманний образам відчуження людини від позитивного права, створеним Б. Лепким, як-от в оповіданні «Починок»: *«Цілими годинами він жде при дверях суду, годинами вистоює в передпокою адвоката, на коридорах староства і в сінях ради повітової. До штайрамту принесе гроші за податок і жде. До склепу прийде купувати солі або нафти і жде. Працює гірко, жиє як худоба, тягне покірно ярмо і жде. Чого?»* [108, с. 354]; *«А було в його голосі тільки болю, тільки якоїсь страшної розпуки, що адвокат схилив голову і відповів несміло: «Як маєте нові докази, то збирайте, а тим часом не вступайтеся з хати. ...Добре тобі так! Було не вганятися в право, було не міряться з паном, ти ж не дитина»* [108, с. 362]. М. Черемшина в оповіданні «Святий Николай у гарті» створив образ відчуження від позитивного права на основі художнього відтворення процедури звернення стягнення за борги на єдине цінне майно, що було у селянина – ікону: *«Екзекутор перейшовся скорим ходом по хаті і стукнув палицею в один, другий і третій кут. Він бачив, що йому нема що звідси взяти... Бачив се добре, але з привички «шукав». По хвилині зупинив він свій погляд на стіні, що під нею стояв «стіл». Там висів образ. Тло його чорне, закурене, тільки темно-жовтаві пасмужки нагадували лице, голову і ясність над головою якогось святого... – Але рами ладні... Присяжний! Здойми той образ!»* [262, с. 55–56].

Селянська сім'я як первинне соціально-правове утворення та становище жінки у звичаєво-правовій культурі. У творчості письменників досліджуваного періоду значна увага приділялася проблемам сім'ї та внутрішньосімейних взаємин, які перебували переважно у сфері звичаєво-правового регулювання.

Період 80-х – 90-х років ХХ століття позначений відродженням інтересу до традиційної, а простіше – селянської культури, зокрема, внаслідок глобалізації та інтенсифікації економічного обміну і культурної взаємодії між постіндустріальними та аграрними суспільствами. Відтак у соціальному аспекті знову актуалізувалося дослідження традиційної селянської сім'ї як основи суспільної структури, образи якої так вдало відтворили О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, А. Чайковський.

Сім'я у звичаєво-правовій культурі українського селянства. Сімейні відносини домінували над соціальними: *«Слухай, Карпе, пам'ятай, що ти козацька дитина, що твого батька пан замучив... Пам'ятай, що тобі треба за батька-мученика помститися»* [251, с. 611]. Разом з тим соціальні протиріччя могли досягати такої сили та інтенсивності, що розривали сімейні зв'язки, призводячи і до внутрішньосімейних трагедій: *«Ти мені не батько, я тобі не син. Я козак, що заприсягся карати й нищити панів, до яких і ти належиш. Подякуй Богові, що я про те дізнався, а то тебе власною рукою зарізав би»* [251, с. 668]. Але і соціальні відносини проектувалися на цілу сім'ю: *«Обох забити киями до смерті, а коли в тих харцизів щенята є, то й тих потопити в ставу. Не можу в моїй маєтності терпіти ні вовків, ні вовченят... Наказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю й б'ють киями вже без розбору – куди попало. Пан під карою смерті заборонив їх ховати. Їхнє хрещене тіло мали жерти пси»* [251, с. 618].

Відносини батьків та дітей. Розглядувана група відносин ґрунтувалася на природно-правовому зв'язку між батьками та дітьми, який зберігався між ними упродовж всього життя. В одному з оповідань А. Чайковського обвинувачений у вчиненні злочину наступним чином характеризує себе з моральної сторони: *«Мама була покірна, нікого не зачіпала, не сварилася, нікого не проклинала, молилась Богу і мене цьому вчила. Я зносив терпеливо, кожному був радий послужити, кожному вступався з дороги... Ми з мамою дуже любилися. Таких приятелів других на*

світі не знайдеш» [256, с. 47]; «Тільки я не хотів пити, бо покійниця мама мене навчала, що горілка ніколи до доброго не доведе» [256, с. 58].

Зв'язок дорослих дітей, особливо – синів – з батьками як кровний був позначений рисами патріархальності і міг переважати за моральним значенням над подружнім, що знайшло своє втілення у нормі звичаєвого права, наведеній О. Кобилянською у повісті «Земля»: *«Дівчат ще з десять зможе мати в житті, а тата й маму лише раз бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали. Він був усьому горю причиною, всім кривавим сльозам, якими переплакувала ночі» [76, с. 277].* Втрата такого зв'язку – це страшна трагедія, приниження честі та достоїнства: *«Старий мав присегнути, що відрікаєтси від тебе, що він не знає тебе за сина. Темний як ніч стояв Олекса, слухаючи то» [245, с. 339].*

Конфлікти між батьками і дорослими дітьми виникали постійно, однак у гострій формі вони сприймалися як надзвичайна подія і потребували хоча й суперечливого, але достатньо вагомого морального виправдання: *«хай мій тато знає, що то я підпалив за мою кривду. Ніхто не намовив, хіба моя кривда. Він мені батьком, а він мене травив собакою і без причини бив» [256, с. 55].* У повісті О. Кобилянської «Земля» з моторошною силою всі можливі грані такого конфлікту відтворені у феномені братовбивства та його сприйнятті батьками загиблого та його вбивці: *«Що й заговорить, та заклене убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що ніби через нього молодшого втратила... Якби оце її прокльони сповнилися, не треба б йому карі божої. Та й щоб ви знали, людоньки добрі! Вона ніби не та стала. Губить душу свою в жалю» [76, с. 248]; «Але як тоді, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина. Щось страшного втиснулося в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркокого, неописаного» [76, с. 267].* Сімейний конфлікт через майно зображений М. Черемшиною в оповіданні «Дід»: *«Сварка так закінчилася, що старий Чюрей відокремився від дітей і від сьогоднішнього дня спить надворі, а діти в хаті. То вони до нього нічо не мають, а він до них ніц,*

хоть най зараз хата валиться... Хоч би всі хати в селі горіли, хоч би його діти у них пеклися, він не кинув би пальцем. То не його хата. Піт став на чолі виступати»[257, с. 40–41].

Становище заміжньої жінки у сім'ї. Для жінки її сімейне становище було головним чинником суспільного статусу, а відносини з чоловіком – важливою умовою внутрішньої психологічної рівноваги та самооцінки: «Настя мала на Петра тяжкий жаль і не могла йому простити. Вона відчувала, що між ними відкривається страшна якась прірва, що відвертається її серце від чоловіка» [250, с. 309]. Конфлікт між чоловіком і жінкою руйнував сім'ю, що тягнуло й наслідки як соціально-правового, так і економічного характеру, оскільки майно у селян було сімейною власністю, та й господарство велося сім'єю як самостійною соціально-виробничою одиницею: «Отже, за добу з такої любої хати, де досі мешкало благословення, любов між чоловіком і жінкою, любов до діточок, де стільки літ не чудилось поганого слова, – тепер плач, нарікання, суперечка, незгода» [250, с. 263].

О. Кобилянська в образі дружини Івоніки, персонажа повісті «Земля», відтворила типові риси заміжньої жінки селянина: «Була се слабосильна, ще доволі молода жінка з ніжними рисами обличчя, на яким за першими поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця й жура, що гнітили її, надали її п'ятно старості. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляла його в усіх його вчинках, говорила до нього «ви», і сповняла всі його накази й бажання без опору. Було би тяжко сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише коли про нього говорено, що він незвичайно доброго серця, її закидувано скупарство» [76, с. 32].

Становище незаміжньої дівчини. Незаміжня дівчина – потенційна дружина, мати, господиня у домі та працівниця у сімейному господарстві. Цій меті було підпорядковане її виховання, котре було обов'язком її батьків. Вади такого виховання унеможливлювали нормальну соціалізацію з огляду на

матеріальні умови селянського життя та праці: *«Краса без праці і чесності – то загибель для молодої дівчини!»* [250, с. 243].

Ініціатива у зав'язуванні відносин та створенні сім'ї не могла належати дівчині: *«Він говорив здержливо, а вона не мала цілковито права вказувати своєї любові»* [76, с. 253]. Дівчина, яка не вийшла заміж і не стала господинею у своєму газдівстві, опинялася у залежності від своїх родичів, була незахищеною від життєвих негараздів: *«Все грозила їй, що відбере її від пані й видасть заміж за якогось свого горбатого сусіда-вдівця, як не буде віддавати їй зароблених на службі у пані грошей. А бідна давала, що мала, лиш би могла даліше в пані лишитися і не вертати до дому, якого боялася, мов самого пекла. Вона взагалі була бідна з своєю матір'ю – відьмою і тим, що була без батьківської опіки. Її батько, чесний газда, як розказували люди, помер давно, а одинокий брат її, колишній вояк при кінноті, парубок зарозумілий і язикатий, хіба що бив її від часу до часу, як не пхала йому в руки гроша на тютюн або горівку»* [76, с. 55].

Обмеженість матеріальних засобів до існування у селян зумовлювала тісне переплетіння особистих та економічних чинників у створенні сім'ї, адже для успішного ведення господарства кожна із сторін повинна була надати необхідне майно. Внаслідок цього дівчина з бідної сім'ї, особливо ж – сирота, яка не могла розраховувати на підтримку батьків або ж дочка у багатодітній родині – мала небагато можливостей нормально влаштувати особисте життя: *«Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, та й тому не мала для них ніякої вартості. Не мала ні землі, ні грошей»* [76, с.60].

Найгіршим було становище незаміжньої жінки, яка мала дитину: на відміну від вдови, котра була спадкоємицею господарства свого померлого чоловіка і могла прийняти у свої господарство іншого, така жінка була приречена на злидні, оскільки її власні батьки просто з економічних причин не могли прогодувати дорослу дочку з онуком: *«Хто її візьме з дитиною?»*

Хто хоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг? От так казала та жінка. Тут Анна підняла голову. Була цілком біла. Її очі стемніли аж вчорне, і несказанна погорда і ненависть пробилися в них» [76, с. 174].

Соціальне та правове становище особи у позитивному праві та звичаєво-правовій культурі українського селянства. Соціально-правові конфлікти та їх розв'язання. Правове регулювання суспільних відносин у ХІХ столітті було позначене рисами полінормативності та біюридизму: якщо відносини між селянством та державою (поміщиками та фіскально-адміністративними органами) регулювалися державно-вольовим (писаним правом), то у самому селянському середовищі діяли норми звичаєвого права. Зображуючи життя селян, письменники досліджуваного періоду з етнографічною точністю відтворили основні засади та правові конструкції, що лежали в основі звичаєво-правової культури. Взагалі вирізняється нерозривний зв'язок способу життя селянства та виробленої ним правової культури. Праця на землі сприймалася селянами як єдино можлива і належна природно-правова форма соціалізації, відхід від неї (призов на військову службу) – як втрата самоідентичності: «Тижні минали, як Михайло покинув свою землю. Не міг звикнути до машинальності касарняного життя. Те, чого жадали він нього, сповняв так тяжко! Воно було жорстоке й деспотичне й не мало нічого спільного з вимогами землі, якій віддавав досі неподільно всі свої молоді сили. Строгість, що панувала тут і давила все, виблискувала проти нього щохвилі, мов гострий, блискучий ніж... Він не привикав. Він губив себе. Обставини, в які увійшов, гризли його, мов іржа, і вганяли в розпуку» [76, с. 101]. Інакше характеризує Б. Лепкий життя привілейованих верств: «Всі ті панове жили з собою. По бюрах перебалакували немилі урядові години, по клюбах пропивали або програвали до себе часто не свої, а позичені гроші, з жінками та дітьми ходили одні до других і одні других мастили язиками; все те називалося житєм» [106, с. 302].

Образ «газди» як основний тип соціально-правового статусу у селянській звичаєво-правовій культурі. «Газдою» вважався одружений працездатний чоловік, який разом із дружиною та дітьми вів самостійне господарство. Майнове становище було пов'язане насамперед із спроможністю чоловіка у такому господарстві забезпечувати просте відтворення для виживання разом із сім'єю: *«Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлом. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле»* [207, с. 45]. Зауважимо, що «газдівство» було водночас і соціальним, і правовим статусом особи: соціальним – оскільки від цього залежав авторитет та престиж глави сімейного господарства, правовим – оскільки наявність самостійного господарства означала цивільно-правову правосуб'єктність селянської сім'ї у відносинах з іншими сім'ями, громадою та державою. Не можна забувати, що власність у селян носила сімейний характер, як це зазначається, зокрема, у вже згаданих у попередніх розділах нашої роботи дослідженнях М. Гримич та О. Атоян.

За загальної бідності селянства навіть незначне погіршення майнового статку (неврожай, пожежа, війна тощо) могло призвести до втрати економічної можливості вести самостійне господарство і – як наслідок – до втрати статусу «газди»: *«Степан почервонів із сорому. Йому, газді, дають п'ятака, мов жебракові під церквою»* [252, с. 21]. В образі української селянки – «газдині», створеному Б. Лепким, передане розуміння особою своєї природно-правової правосуб'єктності, людської та національної гідності: *«А вас дуже прошу не забувати, що я українка, мати січового стрільця, і коли жінка, коли газдиня має ще нині у своїй хаті яке-будь право, так домагаюся від вас, аби ви мене подібними питаннями не обиджали – ви люди з освітою і товариською огладою»*[107, с. 384].

В оповіданні М. Черемшини «Основини» зображено заснування нового селянського господарства – «газдівства»: *«Вона ж під осінь, чей біг*

дасть, буде газдинею в своїй хатці. Сьогодні в неї вже основи нової хижі на пустому, дикому клину, на поконецьчю села, край Довбушевого звору» [260, с. 87].

Образи соціальної несправедливості та боротьби з нею. Реалістичний напрямок у літературі, до якого належали письменники досліджуваного періоду, передбачав аналіз та розкриття соціальних протиріч, які існували у сучасному їм суспільстві. Основні такі протиріччя виникали внаслідок майнового розшарування сільських громад, протистояння традиційної селянської та міської культур.

Нерівність людей у правовій сфері передана у таких образах: «Йому вільно все, а християнин, коли лише рота відкрив, то зараз мовчи, бо до арешту! А його вобронца то сидить, як намальований, бодай його малювало!..» [254, с. 73]. Стримване незадоволення своїм соціально-правовим становищем – «несправедливість» або ж «кривда» – періодично вибухали у конфліктах, у яких обидві сторони виявляли жорстокість та зневагу до права один одного: «Він (наставник Юмбо) мстив людям за зневагу до нього з ненавистю дикого звіра. Пан все ще не повертався, бо пошесть не згасала» [250, с. 310]; «Тоді я ще дитиною був, та й то ще не діждав його кончини, бо мусив тікати від панського гніву...Таке мале, а вже від мученицької смерті тікати мусить» [251, с. 609–610]; «Наш пан на запорожців, мов пес, лютий. Він боїться бунту, боїться втікачів на Запорозжя. А народ такий прибитий, що ні на що не спроможеться сам... – Небезпеки ми не боїмося, на те й ми запорожці. У нас ціле життя – одна небезпека. Ми звикли до неї, як до сонця, і на небезпеку не зважаємо» [251, с. 613–614]; «Які муки вигадував пан на непокірних, то хіба сам чорт у пеклі таке вигадас на грішників. Ми терпіли, мучились, втрачали людську подобу, топили своє горе в горілці» [251, с. 616]; «Ми ті майстри, що багачам животи стісуємо, щоб не потовстіли і щоб їх відтак шляк не трафив» [252, с. 10]. Соціальна спрямованість

кримінально-правової репресії як однієї з крайніх форм «несправедливості» – «кривди» – передана в образі селянина, який для того, щоб врятуватися від голоду, вбив оленя у панському лісі: *«А за що тебе посадили? – Я оленя застрілив... На кого ж опісля пани будуть полювати, як ти, хлопче, всі олені вистріляєш?»* [252, с. 9].

Загалом для досліджених творів характерним є відображення соціальної структури з аксіологічних позицій селянства. Таким є, наприклад, образ пана Кшивокольського у повісті Г. Хоткевича «Довбуш»: *«витягав соки пан Кшивокольський і з своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, не їли, а все робили, робили, робили... Кожний гість – це тільки об'їдало, кожна година робітничого супочинку – це крадіжка; кожний шматок хліба для працівника – це зайвий ущербок, зайвий камінчик перепони на шляху до отого будучого зверхблагополуччя»* [245, с. 95]. Соціальна спрямованість опришківської «боротьби за право» як чинник легітимації руху викликала позитивну правову оцінку в очах селян: *«Все селянство відразу записалося до нього в агентуру: і поведуть, і розкажуть, і покажуть куди пройти, коли безпечніше напасти»* [245, с. 237]. Аналогічним чином сутність боротьби вже «нових» опришків передана О. Маковеєм в однойменному оповіданні «Опришки»: *«Дійсно, як давніші опришки, так і сі новітні були страшні тільки для багатців, бідних вони не займали»* [121, с. 325]. Правосвідомість людини не була сталою, а могла змінюватися у зв'язку із зміною середовища: *«Остап ходив не раз з козаками в похід на Крим, на панів. Переймав усі хитрощі козацькі, а панів ненавидів усім серцем»* [251, с. 653].

«Доля» як співвідношення з об'єктивно необхідним ходом подій, реалізація особистості у праві. Уявлення селян про об'єктивований у соціальній реальності хід подій з життя окремої людини не можна зрозуміти поза категорію «долі», яка має, не в останню чергу, філософсько-правове навантаження: *«Такий тяжкий жаль нестимеш із собою тою стежкою. Межи бідних роздаватимеш своє добро і від людей будеш утікати, а те, що стоїть від тебе подалеку, стане тобі близько*

серця. Від бога все зависить. Як бог схоче, так і буде! Він може все підвернути. Михайло падає додолу» [76, с. 34].

Колізія цілісного, космічного світогляду селянства з проникливістю передана О. Кобилянською у міркуваннях прибитого горем Івоніки: *«Його велика побожність і глибока, щира віра у вищу силу попалися нараз у найглибшу муку й терпіння, і ніяк не могли з них висотатися, ніяк не могли собі розв'язати оцеї кривавої прояви»* [76, с. 257]; *«Та чому забрав його сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на сповнення сього нечуваного вчинку?»* [76, с. 257]. Притаманний ситуації алогізм видавався для Івоніки чимось неприродним: *«Один у землі, а другий у криміналі... Ось чого він діждався на п'ятдесяти роках життя!»* – *переходило жалем крізь його розболілу душу»* [76, с. 258].

Протиріччя, яке мучило Івоніку, носило світоглядний характер і полягало в недостатньому розмежуванні у селянській правосвідомості людини (особистості) та умов її існування (землі), а також свободи окремого індивіда та її об'єктивних меж: *«День і ніч квиліло в ньому питання: «Чому те все сталося, що сталося? Як його земля носить?»* [76, с. 256]; *«Михайликові заступила куля життя, – хто заступиться за мене та й за тата на старість у немочі? Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кігтів твоєї доленьки!»* [76, с.276].

Основною інтерпретацією «долі», яка є передумовою філософсько-правового осмислення відповідних образів в українській літературі, є її розуміння як глобального наслідку людських вчинків, що було характерним для релігійного світогляду: *«Кому життя миле, присягніть собі, що ніколи і не подумаєте покидати батьківщини задля заморського краю, бо так вас доля покарає, як мене, що захотілося мені панства»* [250, с. 318].

3.3. Образи справедливості як морального максимуму та належного суспільного правопорядку

Справедливість як природноправова категорія. Природноправова спрямованість відображення правових явищ у проаналізованих творах зумовила значне смислове навантаження образів, в яких передано категорію справедливості. Справедливість інтерпретується на різних рівнях та у багатьох значеннях, що, однак, не змінює її засадничої світоглядної сутності. У цьому підрозділі ми намагатимемося уникнути спокуси «привнести» наше власне розуміння справедливості у досліджені тексти, зосередивши увагу на конкретно-історичному контексті інтерпретації цієї філософсько-правової категорії. Зв'язок категорій права та справедливості обумовлений інтерпретацією права як міри добра і зла у світі: *«Ми ж не знаємо пропорції, в якій помішане в світі добро і зло, не знаємо взаємної їх сили. Що, як добра менше і воно взагалі слабше? Тоді, щоразу підставляючи щоку, добро мусить всі свої позиції програти і зло цілковито запанує на землі»* [245, с. 190]; *«Правду кажу вам, що коли б ви уживали стільки розуму, сили і заходів на те, щоби добро творити, стільки розуму, сили і заходів спотребовуєте на те, щоби зло творити, то був би рай на землі. А ви творите зло і ще молитесь богу, щоби вам помагав зло творити»* [124, с. 233].

Справедливість може розглядатися на двох рівнях дискурсу: філософському – як уявлення про спрямованість світового розвитку, абстрактна ідея про необхідне співвідношення суцього та належного; соціологічному – як *соціальна справедливість*.

Справедливість як принцип світобудови (абстрактна або метафізична справедливість). В основі уявлень про справедливість перебуває переконання у певній спрямованості процесів, що відбуваються у світі: *«в рішучій хвилі збилася з дороги, не знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоби піти за голосом серця. Невже ж це справедлива кара? Кара –*

нехай і так! Але вимір! Ні, против такого нелюдського виміру кари я рекурсию, рекурсию і протестую всіма силами душі» [239, с. 263]. У такій інтерпретації категорії справедливості вона є універсальною, неподільною: «якою мірою мірите, тою відміриться вам» [245, с. 315]; «хто проливає чужу кров, той мусять бути готовий до того, що проллється колісь і його» [245, с. 315].

Промовистий образ, в якому протиставлено справедливість як природно-правову засаду світобудови та весь суспільний устрій створив в одному із своїх оповідань Л. Мартович: *«Та й за що люди так ворогують на себе? Чого така ненависть? От божя худібка; які вони вразні: хрупають солімку, та й одно одного не зачіпає. А чоловік лиш за тим пазить, аби кого вкусити. Побираються на то, аби одно другого ціле життя гризло» [136, с. 151].* Подібне протиставлення відображене і в образі, створеному Ю. Опільським в історичній повісті «Тінь велетня»: *«Правду казав старий, досвідчений побережник: свобода, моральність, терпимість – се пустомельство або свідомо чи несвідомо лож! Земля та хліб, влада і гріш – ось що криється за оливними чи лавровими листочками вінця слави. «Сила» – звучить основний закон міжнародної справедливості, оружна перемога, нахабність, брутальність, безоглядність – се орудники законодавців» [154, с. 527–528].*

Абсолютний характер категорії справедливості у такій абстрактній, метафізичній інтерпретації, її надприродний характер переданий у метафорі, в якій у селянській культурі мислився вихід за межі природи, в тому числі і людської природи: *«Моя помста буде... от побачиш – не людська, а диявольська» [251, с. 619].*

Оскільки справедливість сприймалася як ідеальний принцип устрою світу та суспільства, цілком логічним було розглядати її і як одну із засад держави. В образах кризи Римської імперії Ю. Опільський відобразив природно-правові засади, на яких базується держава, однією з яких якраз і є *справедливість*: *«Щезла правда, справедливість, чеснота, на яких колісь*

будували державу, – залила нас гниль зіпсуття» [153, с. 184]. Відтак один з персонажів повісті стверджує: *«Я волю стати творцем держави хороброго люду, який крок за кроком іде відбирати свою землю, освячену кров'ю предків, загарбану злодієм, який, мимоходом кажучи, скривдив і мене! Творчий труд, месть і любов! Чи ж є що більш гідне чоловіка на всій землі!»* [153, с. 189].

Розв'язання протиріччя між суцим та належним можливе як діалектика абстрактної та конкретної, соціальної справедливості: в разі конфлікту між ними людська свідомість вдається до захисту – віри у трансцендентну, надприродну справедливість, яка єдина справжня. Така переконаність в конечності добра дає душевні сили жити: *«Якби не віра в Бога та якусь прецінь справедливість людську, то хто знає, чи був би не вискочив з вікна і не втікав назад»* [108, с. 346]; *«Нема вже правди на землі! Й о. Савишин став дожидати чуда. Воно може, воно навіть повинно статися, щоби зневіра не заволоділа над серцями народу»* [105, с. 374]; *«Бог справедливійший від людей, він покличе його колись перед свій суд»* [79, с. 100]. І, навпаки, несправедливість у реальному світі ставить під сумнів все світосприйняття: *«Але що робити старцеві німичному, у котрого нараз відберуть все: кришу над головою, нивку родючу, ба й віру і справедливість на світі? Що...»* [108, с. 358].

Справедливість як форма розв'язання життєвої ситуації (конкретна або соціальна справедливість). У цьому значенні справедливості уявлення про належний соціальний устрій нерозривно пов'язані з практичними (хоча б у вигляді ідеальної моделі) діями по його утвердженню у соціальній дійсності, як це відображено в образах студентів-правників з оповідання Н. Кобринської «Судія»: *«Вони вірили, що добрі наміри щирих людей, коли мають проявити свій відроджуючий та благодатний вплив на загал, мусять бути і так само гарні в ділі, і в засаді, і в їх ідеальних поняттях. Добро мусить бути так само абсолютне в практиці, як і в теорії. Де не було рівноваги між теорією і практикою, там не було для них моральної правди, сильного переконання про*

те, що зле, а що добре» [78, с. 80]. У такій інтерпретації справедливість завжди протиставляється образам несправедливого світоустрою: «Замість Довбуша – он пан Колендовський сидить на коні, замість свободи – панську косовицю, замість опришків – панських гайдуків із нагаями» [245, с. 446]; «Своїм гнобителям хотів помститися за всі свої злидні, за всі муки, за всіх, що разом з ним терпіли. Він кинувся на другого наставника, але цей став щосили тікати» [250, с. 312]. В одному з оповідань Б. Лепкого сприйняття справедливості як належного, деонтологічної реальності та оцінка існуючого суспільного порядку передані в емоційно забарвленому, динамічному образі селянського гніву: «Дісталось тут і дякові за треби, і учителеві за кару, і вйтові за громадські гроші. Кождий викидав з свого серця те, що його найгірше давило і гризло. Починок мовчав. Його занадто привалило горе, занадто дошкулила йому біда, щоби виїздити з нею перед людьми. Аж численні допити зневолили його до того. – Нема правди на світі, та й нема, – почав сумно. – Може, для кого і є, а для мене нема. Вчепилася мене біда, як реп'ях кожуха, а позбутися – ані суди Боже. І батько мій сидів на тій хаті, і дід, а я маю вступатись. О! Не дочекають вони! Ніби тому, що мовляв, хата в лісі, а ліс панський, то і хата панська. А хто його знає, чий ліс? Куди не піди, всюди брехня та брехня, а правди не зіскати. Чекай, хлопе, та чекай і гроші давай – а що буде, як грошей не стане?»[108, с. 337].

Таким розумінням справедливості керувався Олекса Довбуш у повісті Г. Хоткевича: «Але сам Олекса убивав рідко, видно, при якихось особливих умовах. Такими особливими умовами було насамперед погане поводження пана з селянами. Лихих панів Олекса не милував ніяк. Другою причиною смертовбивства могла бути участь в організації походу на опришків» [245, с. 231].

Справедливість мислилась інтуїтивно, тобто певний принцип побудови суспільних відносин сприймався носіями відповідної природної правосвідомості як сам собою зрозумілий і не потребував якогось

додаткового обґрунтування (легітимації): *«Там мусить бути все наше, а що здобудемо, тим і поділимося по-братньому... У нас там мусить стати одне гасло: усі для одного, один для всіх... Так воно повинно бути, бо лише на такому станемо певною ногою»* [253, с. 327]. Однак справедливість як конкретний вираз свідомої, цілеспрямованої життєвої позиції чітко протиставлялася сваволі, власне моральне почуття справедливості необхідно було формувати на основі тривалих роздумів, внутрішньої духовної роботи: *«Перш чотири рази язиком поверни, поки скажеш слово, хоч би й правдиве»* [252, с. 11].

У селянській правосвідомості, котра базувалася на космічному, цілісному, нерозділеному світогляді конкретні інтерпретації справедливості (образ *правди*) не мислилися окремо від її метафізичного, всесвітньоісторичного смислу: *«Але правда повинна бути для всіх однакова, як для багатців, так і для бідних, бо правди за гроші не продають, як буханець хліба»* [256, с. 52]. Відтак справедливість як уявлення про належне домінувала над логікою матеріальних відносин: *«За червінці я тобі нічого не зроблю, а зроблю все за добре слово»* [251, с. 641].

Такий же світогляд передбачав і еквівалентність прав та обов'язків як принцип конкретизації категорії справедливості, що відображене у наступному образі: *«Виходить так, що чим тяжче нам на уходах, тим менше староста зі своїм замком нам допоможе, а тим більше йому треба платити»* [253, с. 324]; *«Злих грошей вона не хотіла. Кажуть, що крадене вдесятеро відпаде, а злий гріх міг би звести на нінащо і ціле газдівство»* [77, с. 124]. Характерно, що такі уявлення про еквівалентність як «винагороду» за добрі вчинки та «покарання» за гріхи поширювалися і на потомство: *«Як ви чужим дітям, так бог вашим. Та не шкода дітей? Що вони мають покутувати за ваші гріхи?»* [134, с. 70].

Зустрічаються образи справедливості, пов'язані з національними стосунками, як це передано в оповіданні Н. Кобринської «Виборець»: *«Нігде*

нема руської правди, руського слова: у школі по-польськи, у суді по-польськи, нігде русинів не допускають...» [77, с. 104].

Конкретність інтерпретації справедливості означає, поміж іншим, і її певну соціальну сутність, адже за наявності у суспільстві суперечливих інтересів уявлення про належне відрізнятимуться у різних верств: *«Припав до душі народові новий отаман. Рядом із жорстокістю, з якою він розправлявся з ворогами народу, відмічалоя ласкаве, лагідне ставлення до жінок і особливо до дітей» [245, с. 236].*

Метафізична, надприродна справедливість завжди є проявом любові, оскільки світ як творіння є благом, які б трагедії та життєві негаразди не траплялися з людьми, але, згідно невідворотних законів діалектики, втілення ідеї справедливості вже у матеріальному світі пов'язане з *ненавистю*, яка сама по собі ще не є злом, оскільки може спрямовуватися на «зняття», подолання «неправа», як це буває у випадках справедливої війни чи справедливого кримінального покарання – *відплати*. Як все матеріальне, діяльність по відстоюванню справедливості у цьому світі («боротьба за право») не є абсолютним благом, але ж йдеться, зрештою, про реальний світ, а не метафізичні ідеї чи трансцендентне. Без урахування зазначених засад традиційного, космічного світогляду при аналізі ряду образів з творів художньої літератури можна скотитися до звичайнісінького моралізаторства, засуджуючи думки та вчинки людей, які діяли за інших історичних та соціальних умов.

Чинна судова система перетворилася з інституту, який покликаний здійснювати правосуддя, на інститут знуцання з самої ідеї правосуддя та справедливості. Як зазначив у 2006 році Президент України В.А. Ющенко у посланні до Верховної Ради України, діяльність судової гілки влади становить загрозу національній безпеці України. З тих пір мало що змінилося: у судах процвітають хамське ставлення до простих людей, зневага до закону, невігластво суддів, корупція, торгівля суддівськими посадами. Наяву можна

спостерігати ніби інсценовані образи з творів В. Стефаніка, Л. Мартовича, М. Черемшини, А. Чайковського. Як видається, таких суддів, як «суддя Зварич», в Україні декілька тисяч, розсіяних по судах всіх рівнів та спеціалізацій, від місцевих до Верховного Суду України, а те, що вони до сих пір не викриті та не покарані, пояснюється відсутністю політичної волі та низькою ефективністю спецслужб.

Суспільство в тому стані, до якого його сьогодні довели, само себе, без сильної держави, захистити не зможе. З огляду на зазначене, висуваємо гіпотезу, що український народ потребує докорінних змін, а точніше – створення нової політичної системи на цілком інших засадах замість тієї, яка існує сьогодні. Відтак новостворена політична система організує ефективний та – найголовніше – легітимний державний механізм, який включатиме і дієві карально-репресивні органи, реально здатні своєчасно викривати та знешкоджувати ворогів українського народу, а також захищати права і свободи людини, закріплені у міжнародних актах, зокрема у ратифікованій Україною Європейській Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Рим, 1950). У цьому ми схильні вбачати не декларативну, а запроваджену у дійсність ідею справедливості та практичну реалізацію висновків, здійснених на підставі філософсько-правового аналізу вітчизняної літератури досліджуваного періоду.

Взагалі конкретизація категорії справедливості, особливо ж – з переведенням її у площину практичних дій – пов'язана із жорстокістю. Відтак у реальному житті гармонія досягається завдяки певному балансу «справедливості» та «жорстокості». Оцей-от «баланс» і є практичним засобом легітимації соціальної «боротьби за право»: *«Ні одної краплиночки жалю не було видно в тім погляді. Це був не був гуцул Олекса Довбуш, а втілення народної помсти. На одну шалю ваги його душі склалися сотні літ важких терпінь синів і дочок його народу»* [245, с.303].

У повісті Г. Хоткевича образу Олекси протистоїть образ іншого опришка – його брата Івана, який виявляв недоцільну, тобто *несправедливу* жорстокість: *«Не раз спостерігав Олекса, як Іван, ударивши балтою, з цікавістю дивиться, як витікає кров із живої ще людини... Пробиував Олекса вказувати братові на безцільність безцільної жорстокості, але Іван відповідав зухвало... Трапиться колись і невдача, а може й не одна – а тут такий Іван виступить із своєю критикою. Іншому то розвалив би голову за непослух, а рідному братові як...»* [245, с. 243].

В об'єктивній реальності справедливості у «чистому», метафізичному вигляді не існує. У кожному випадку висловлення ідеї справедливості передбачається втілення та конкретизація цієї ідеї у визначених правах та обов'язках учасників суспільного життя, формах соціальної комунікації. Проголошення абстрактних гасел свободи та справедливості, як свідчить історія, у дійсності зазвичай обертається кровопролиттям, оскільки уявлення про соціальну справедливість у різних груп соціально неоднорідного суспільства можуть суттєво відрізнятись.

Справедливість як критерій оцінювання позитивного права. Однією з основних – якщо не основною – світоглядною функцією ідеї природного права є критика недоліків реально існуючого позитивного права. Як вже вище зазначалося, ідея природного права знайшла своє відображення в образах справедливості, відтак протиріччя між позитивним та природним правом отримало своє відображення в оціночних судженнях про позитивне право з точки зору його відповідності критеріям «справедливості». Наведемо діалог з одного з оповідань А. Чайковського, персонаж якого, підсудний, дає свою оцінку застосовуваним до нього юридичним заходам: *«Отже, маєш три місяці криміналу за побиття Варвари. – Чуєш, Грицю, ти міг дістати більше як рік, бо за таке побиття цісарська кара від року до п'яти, – розумієш? Та ми мали над тобою змилювання, що ти ... дурний, – розумієш? Ну, що ж, приймаєш кару? – Як я можу прийняти, коли я її ні разу не вдарив, – я подам*

на рекурс. – Нема рекурсу, бо ми тобі дали менше, ніж є найменша кара... зрозумів? – От дивіться, і той, що повинен за нього постояти, і той каже, що рекурсу нема. – Ото справедливість! Та й ще й аби її був хоч раз ударив, то не було б мені жалю!» [258, с. 75–76].

Законність не тотожна справедливості, тобто позитивне право може санкціонувати і «не-належне», яка думка відображена у наступному образі: *«Демагогічні юдження, підбурювання, чорнення підкопування всякої поваги і власти – все те, що досі шириться у нас тільки по краплині, по закутках, потаємно, тепер вилізе на трибуну, зареве, як дзвін, одержить, так сказати, санкцію законності» [239, с. 337].* З іншого боку, і сам закон, яким би хорошим він не був, ще не означає усунення несправедливості у соціальній дійсності: *«Ми то знаємо, що по закону не належиться. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набратися на такім зібранню» [239, с. 357].*

Взагалі ж позитивне право не містить у самому собі джерела власної легітимності – ця природно-правова ідея знайшла своє втілення у наступному образі, де авторитет закону нерозривно пов'язаний з діяльністю влади щодо його запровадження у життя: *«тут багато залежати буде від того, чи самі власти незаконними поступками і навмисною провокацією не зіпхнуть людей із законної дороги» [239, с. 341]; «Занадто вони були вже лояльні, оці борцівські селяни, занадто вірили в право, закон. Казали, що за убивство Бог скарає, рішили вдатися до найбільш радикального, в їх думці, средства – поскаржитися королеві» [245, с. 281].* Діяльність правоохоронних органів, судової гілки влади у сучасній Україні практично делегітимізує всю систему позитивного права, оскільки закон, не підкріплений дієвим авторитетом державної влади, перетворюється на безглузде нагромадження текстів, які ніхто не читає. Нами висувається гіпотеза про те, що причиною такого становища є невідповідність існуючої в Україні політичної системи національним традиціям та об'єктивним

обставинам проживання українського народу упродовж останніх двох десятиліть. Пояснимо цю думку детальніше. За останній період, особливо в областях Західної України, різко знизився рівень соціально-економічного розвитку, погіршилася демографічна ситуація. Іншими словами, знову актуалізувалися ті образи правових явищ, які створили письменники кінця XIX – початку XX ст. Промовистим фактом є наростання трудової еміграції, що призводить до відтоку за кордон кваліфікованої робочої сили, особливо жінок працездатного віку, розпаду родин, появі так званих «соціальних сиріт» – дітей, чії батьки, один або обидвоє, перебувають на заробітках за кордоном, проживають окремо від дітей, обмежуючись лише переказами грошей на їх утримання та навчання. Така, м'яко кажучи, ганебна ситуація призводить до того стану суспільства, коли воно нездатне адекватно реагувати на політичні події, брати участь у політичному житті, прямим наслідком чого є вакуум влади та відчуття соціальної відчуженості, незахищеності, що тягне за собою ще більшу апатію та деградацію суспільної основи – сім'ї.

Як і сьогодні, для селянства характерним було скептичне ставлення до позитивного права, забезпечуваного державою, яке вони вважали загалом несправедливим: *«Ось я злодій, кримінальник, усі мене бояться, ніхто в хату не впустить, а в мене сумління таке чисте, як у малої дитини. Бо я ніколи бідного не скривдив. Навпаки, я не одному бідоласі поміг»* [256, с. 46].

Отже, правовий досвід українського народу, втілений в образах справедливості у творах художньої літератури досліджуваного періоду, засвідчує, що єдиним способом приведення стану сучасного суспільства у відповідність до ідеї справедливості є побудова нової політичної системи, здатної забезпечити елементарні потреби народу в ефективному державному управлінні, зокрема у сфері правоохоронної діяльності та судочинства. Такий висновок видається підставним з огляду на здійснений нами у цьому підрозділі філософсько-правовий аналіз художніх образів справедливості.

3.4. Образи «неправа», форм його прояву та подолання: «злочин», «покарання», «вина», «покута», «прощення», «примирення», «замирення», «забуття»

У даному підрозділі ми здійснимо узагальнення форм, методів та прийомів художнього відтворення причин, обставин та наслідків злочину в українській художній літературі; філософсько-правове дослідження художнього відображення психології злочинця; філософсько-правова характеристика «покути» та «пожертви» як форм подолання наслідків злочину в українській правовій традиції.

Образ «кривди» як заперечення права. Зрозуміти природно-правову інтерпретацію права у творчості письменників досліджуваного періоду можна на основі діалектичної пари «правда» та «кривда». Першу ми ототожнюємо з «правом» як «ідеєю права», другу – із запереченням права – «неправом» (термін і поняття, обґрунтовані у «Філософії права» Г.В.Ф. Гегеля): *«Степан зустрів тут кількох земляків, розповів їм своє горе, і всі вирішили, що його покарали і несправедливо, і дуже гостро, що йому зробили велику кривду, та давали всілякі ради, наче на біль зубів»* [252, с. 17]; *«Та кожна сльоза пекла мене, мов розтоплене олово... і я плакав теж. Мене палила та кривда, та несправедливість, яку нам багачі заподіяли»* [256, с. 52]. Зауважимо, що у цій діалектичній парі присутня соціально-змістовна інтерпретація категорії права: *«Ані у пана, ані у попа, ані у старости, ані в суді нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда»* [239, с. 292];

Однією з найновіших спроб формулювання всезагального поняття права у вітчизняній правовій науці є його аксіологізація на найвищому рівні абстрагування оціночних суджень: право саме як критерій оцінювання дійсності. Тому кваліфікація, оцінка того чи іншого явища як правового, тобто наділеного атрибутом *правовості* означає визначення його позитивної

значущості для носія відповідної правосвідомості. І навпаки, оцінка явища як «неправа» вказує на його шкідливість для фізичної та соціальної діяльності суб'єкта такого оцінювання.

Природно-правовий детермінізм, поміж іншим, полягав і в тому, що «кривда» як форма неправда повинна бути заперечена – «знята», при цьому прояв жорстокості при її «знятті» неправом не є. Такий діалектичний перехід «неправа» у «право» відображений в образі «помсти» («помста» як «покарання»): *«От коли б так установилося: сталося комусь кривда, і зараз же треба було помсти як чинника рівноваги. Тоді була б інша річ, тоді було би легко»* [245, с. 243]; *«У його серці відізвалися страшна лють, біль від заподіяної кривди, тим більше, що сам не почував у собі сили, щоб за неї помститись»* [252, с. 13]; *«несправедливість, яку мені заподіяли, це мене мов вогнем пече»* [252, с. 25]; *«Підпалив я, бо мені зробили кривду, але чужого я не рушу, бо мама все мене навчала, що це гріх»* [256, с. 56]; *«– То нас обдурили! – кричали емігранти. – Ми нашої кривди не подаруємо»* [250, с. 292]. У наступному образі з великою виразністю розкрито природно-правову, морально-етичну сутність образу «кривди» як відображення неправда: *«Твої гроші людською кривдою набуті, і я їх не хочу. А шкода, що ти собі скоріше не нагадав, що гріх людей убивати, бо був би-сь не убив стільки людей, що в твою петлю засилились. Тебе не гріх убити! А чому убивають скаженого пса? Аби людям не шкодив!»* [250, с. 320]; *« Його дуже гнітило і гнівило те, що взяли з нього більше, ніж мали право взяти. – Обдерли мене гівш татар... і треба мені було ціле літо так тяжко працювати та виставляти своє життя на небезпеку, щоб староста зі своїми посіпаками моєю працею поживився!... мені серце кривиться від такої кривди»* [253, с. 322].

Принагідно зробимо декілька застережень концептуально-методологічного характеру, без урахування яких, як видається, буде неможливо з належною глибиною інтерпретувати художні образи відповідних правових феноменів.

По-перше, надзвичайно складною філософсько-правовою проблемою є діалектика трансформації природно-правової категорії «неправа» у формально визначене поняття «злочину». Адже позитивне право, образи якого проаналізовані нами в одному з попередніх підрозділів, може бути *несправедливим*, тобто саме позбавлене атрибуту правості. Відтак криміналізація діяння, яка передбачає і визначення відповідного покарання, замість слугувати меті подолання, «зняття» неправа, сама перетворюється на феномен «неправа» – «кривду», як це відображено в ряді проаналізованих нижче образів.

По-друге, як категорія «неправа», так і поняття злочину як конструкції позитивного права є похідними від праворозуміння, яке, як відомо, відрізняється у представників різних соціальних прошарків, насамперед у пригноблених та у привілейованих.

Образи злочину та злочинця. Наведеними положеннями, як видається, можна пояснити, чому народна правосвідомість у переважній більшості випадків з симпатією ставилася до осіб, які з точки зору позитивного права вважалися злочинцями: «– *Ти, Юро, коли згадаєш, що ти батька відвідував у криміналі, то пам'ятай, що я ні злодій, ні палій, ні розбишака, а терпів з панської ласки за те, що пильнував своєї праці...*» [252, с. 23]; «*Казали пани, що це крадіжка, хоч я, бігме, чужої стеблинки не рушив*» [252, с. 10]; «*Бійтесь Бога та сумління майте. Та то чоловік, а не собака. Навіть не злодій, бо сидить за оленя. Велике діло – камеральний олень*» [252, с. 37]; «*Суд окружний признає Степана Припоня винним у крадіжці і засуджує його на важку в'язницю протягом одного року... Очі чорні та розумні. Дивився ними на світ, начеб у нього на сумлінні не було ніякого гріха. Вдивляюся в те обличчя і не помічаю ніякого збочення, як це у злочинців помітити можна, ні одної рисочки, котра б указувала на те, що то небезпечний чоловік для людства*» [256, с. 44]. М. Черемшина в оповіданні «Злодія зловили» створив образ злочинця, який викликає жалість у читача:

«Сиротою зустрічався він тільки з холодом та глухом. От уже третій день не мав нічого у роті» [258, с. 71].

Від випадків несправедливого засудження особи відрізнялися випадки, коли особа дійсно вчинила діяння, яке визнавалося народною правосвідомістю злочином: *«Я видів власними очима, як якийсь чоловік у Пишнівцях жінку втопив у Дністрі... Я це видів, та мені волосся ще нині дибом стає, коли згадаю, як то страшно» [259, с. 239]; «Не раз чоловік здається таким богобоязливим, що хоч межі образи його постав, а нарешті виходить, що він давно заслужив на шибеницю...» [259, с. 240].*

Люди були достатньо розсудливими, щоб рефлексувати зміну своєї правосвідомості під впливом соціального середовища, яке диктувало інші ціннісні та регулятивні імперативи, ніж ті, що їх було привито вихованням: *«Чого я у тій моїй мандрівці навчився – то брехати. До того часу я говорив усе правду. Мама мені твердила, що все треба правду казати. Тепер я мусив брехати» [256, с. 58].*

З точки зору соціології засудження до позбавлення волі є зміною соціального становища людини, тобто «злочинець» є і різновидом соціального статусу: *«Степана записали в арештантський список важких злочинців, поставили під міру й описали цілу його особу, начеб йому паспорт давали. ...Тепер знову повели в канцелярію, і директор в'язниці наказав завести до камери № 5. На відході сказав йому директор таку рацію: «Ти тепер арештант. Забудь, ким ти був досі. Поводься добре, то й тобі буде добре, а коли ні, то дивись: у нас на неспокійних духів ось що! – він показав рукою на грубі залізні кайдани із здоровими вертгаймівськими колодками, що висіли рядком на кілочках. – Крім того, у нас ще темниця, тверде ложе, піст... Рушай!» [252, с. 6]; «Замість гуцула-газди побачив себе арештантом, і страх як йому стало соромно. Тепер боявся людського ока» [252, с. 21].* У середовищі осіб, які з позицій позитивного права були злочинцями, а з точки зору соціології права становили окрему соціальну групу, діяли свої соціальні норми,

а відтак їм була притаманна і групова моральна та правова свідомість: *«Щоб ти знав, що я ввійтом у цій камері і що мене в усьому треба слухати, бо є такий кримінальний закон. У нас ще є такий закон, що про що ми тут говоримо, невільно нікому говорити ні словечка, хоч би і тельбухи з тебе сотали...»* [252, с. 11]; *«Тут почувєш ти людське терпіння, якого ти перше не знав, не чув. Тут навчишся хитрості, а це тобі здасться знати»* [252, с. 26].

В образі замовного вбивства в одному з оповідань Б. Лепкого передана моральна атмосфера відчуження людини, зневаги до людської гідності як умови вчинення злочину: *«убійники в Білгороді були заплачені як звичайні різники? Коштувала тая різнина щось триста тисяч... – Боже милий! Чого то нині не зробить чоловік для гроша!»* [104, с. 326].

Нижче ми розглянемо декілька образів з повісті О. Кобилянської «Земля», в яких відображена оцінка злочину різними особами. Так, розкаяння, хоча й неповне, стало власною правовою самооцінкою Сави, запізнілим усвідомленням свободи та наслідків її здійснення у конкретній ситуації: *«Лише одна-одніська вона. Вона (Анна. – Н.П.) була карою он тут для нього на землі. Все інше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви»* [76, с. 268]. Оцінка злочину та особи злочинця у вказаній повісті передана через ненависть Анни, нареченої потерпілого: *«Її ніздрі задрижали, а очі спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути»* [76, с. 253]; *«Здавалося, що при звуку його імені (Сави. – Н.П.) прокидалося в ній життя і нерви напружувалися до крайності»* [76, с. 252]; *«Блискавкою оглянувся, однак було уже запізно. Вона закинула йому обі руки за шию і почала давити. Він ревнув, а відтак почалася боротьба. Страшна боротьба двох противників. Вона (Анна. – Н.П.) змінилася до непізнання»* [76, с. 269]. У правосвідомості матері злочинця материнська любов переважила соціально-правову оцінку того, що сталося: *«Інстинктивно відчула мати, що Анна вгадала якусь правду. Страшну правду, котра, що лише не поколибала землею, але zarazом*

прокинулася ціла її материнська любов. Сава був тепер її одинока, остання дитина. Її все. Вона не сміла його втратити. Ні за що в світі. Лучче сповнила би оцими своїми руками десять убивств, чим його втратити» [76, с. 217]; «Її син був убивцею» [76, с. 217]. У душі матері Сави боролися два почуття – материнська любов та материнська ненависть: у першій-втілене її егоїстично-материнське ставлення до Сави, в другій – зумовлена суспільними цінностями оцінка.

Довершеною з точки зору застосування психологічного підходу є реконструкція мотиву злочину О.Кобилянською на основі протиставлення егоїстичних інтересів Сави та Рахіри, які протистояли моралі традиційної селянської сім'ї: *«Мабуть, ні одна дівчина на світі не вмiла так любити, як вона! В її обіймах він неначе змінився» [76, с. 30]; «Його душа мов без внутрішнього, постійного життя, мов без ладу стала. Чи, може, вже з дитинства така була?» [76, с. 281]; «Вона (Рахіра. – Н.П.) випила з нього душевну благородність до останньої краплі, а стративши се – стратив і себе самого» [76, с. 281].*

Як вже зазначалося у першому розділі нашої роботи, художня література здатна доповнювати філософсько-правову науку даними про правову реальність, одержаними завдяки особливостям літературного методу, його спроможності проникати у глибини людської душі, а також всебічно, комплексно реконструювати правові явища у нерозривній єдності з життєвою ситуацією, у якій вони виникають та функціонують. У даному ж підрозділі значення цього положення найбільш виразно виявляє себе при аналізі образів вини, наслідків злочину як для злочинця, так і його родини, а також форм подолання таких наслідків, які зазвичай залишаються поза увагою галузевих юридичних дисциплін, зокрема кримінології. До речі, остання наукова дисципліна, як видається, буде збагачена деякими новими науковими положеннями, одержаними як результат здійсненого нами дослідження. Так, поряд зі спрямованими на особу злочинця формами подолання соціальних

наслідків злочину (*розкаянням та покутою*, які застосовуються ним самим до себе, та *покаранням* як заходом соціального примусу), вітчизняній правовій традиції властиві такі форми подолання наслідків злочину, як *примирення, прощення, забуття*.

Образи вини, покарання та покути. Вина у досліджених творах відображає моральну оцінку діяння та його зв'язок з наслідками. Оскільки у теорії права сьогодні все ще переважає позитивно-правовий підхід до оцінки діяння, в тому числі і його суб'єктивної сторони, ми акцентуємо увагу саме на морально-правовій характеристиці діяння. Таке розуміння вини відображене у наступному образі: *«Кров пролита тобою в обороні своїй, в обороні товаришів твоїх, в обороні всіх бідних і нещасних, – не захищається тобі й не тяжітиме на твоїй совісті. Стережися пролити кров невинну, кров жінки і дитини, бо за неї будеш відповідати гірше всіх, бо тобі багато простилося і багато дозволено. Тож іди в свою Богом указану тобі путь – і будь чистим серед крові...»* [245, с. 266].

Залежно від того, хто оцінює діяння, слід розмежувати два випадки: а) коли діяння оцінюється самою особою, яка його вчинила (вина у зв'язку із сумлінням) і б) коли оцінка дається іншими особами (потерпілим, сторонніми людьми, посадовими особами правоохоронних органів, суду тощо).

Вина як самооцінка вчиненого. Сутність вини як когнітивного вияву сумління передана у наступних образах: *«Страшний біль оповив їй серце, коли освідомила собі, що це, властиво вона всьому виною»* [245, с. 216]; *«коли сумління обтяжилось рядом убивств, а на руках незриму печаль вкрила людська кров, – о, цей піп не дурно затіяв сповідь»* [245, с. 265]. Очевидно, що основною формою подолання вини у цьому значенні є моральне засудження особою самої себе, зокрема у формі сповіді: *«але покиньте думку мене зрадити, якби конче захотілося за це дістати похвалу, то перше висповідайтеся на смерть»* [252, с. 20]. Близькою до цієї форми подолання вини є внутрішній діалог з моральним авторитетом – в одному з творів

А. Чайковського – душею померлої мами: *«Мене гризло сумління, що душа моєї мами на мене сердиться, але годі було інакше робити»* [256, с. 58]. Якщо ж діяння не оцінювалося особою, яка його вчинила, як суспільно небезпечне, то не могло йтися і про вину: *«Боже, мій боже, за що на мене така тяжка кара? Хіба ж це крадіжка, що я у своєму вівсі диявольського оленя вбив? Коли ж бо я не міг інакше своєї праці впилювати»* [252, с. 13]. Жорстокість стає можливою лише внаслідок втрати почуття сумління і здатності до співчуття, які пригнічуються пережитими особистими стражданнями – внутрішнє розчарування трансформується у ненависть до зовнішнього світу: *«Щодня вигадував нові муки. Щодня виводив їх на подвір'я. Їм відрубали руки і ноги, пекли гарячим залізом. Дехто не видержував і гинув. Двом, які zostалися, звелів повідкручувати голови. За жінкою він ні разу не пожалкував, і ніхто при ньому не смів за доброю панею заплакати»* [251, с. 628]; *«Після кожного такого походу Овруцький вертався до свого замка із здобиччю. Привозив кожного разу по кільканадцять пов'язаних «харцизів», щоб погратися, потішитися їх страшними муками»* [251, с. 629]; *«Олекса в жару помсти за смерть Василя рішив піти на Мікуличин і спалити»* [245, с. 344].

Звертає на себе увагу і усвідомлення соціальної сутності діянь та наслідків як передумова їх моральної та правової оцінки: *«І ту всю громаду дармоїдів треба було оплатити, нагодувати, і все те мусив утримувати поневолений український хлоп своєю працею, кривавим потом... Народ пух з голоду при тяжкій праці, а пани їли, аж животи тріщали»* [251, с. 622]; *«Не бачили в тім нічого злого, бо ж хлопа не вважали за людину, а за хама, котрого Бог на те й сотворив, щоб працювати на обранців божих, за яких себе вважали пани»* [251, с. 623]; *«Це нещастя вважала вона карою за злочинства, які вчинив її чоловік над бідним людом. Вона те бачила, вона те осуджувала, та не мала сили спинити. Тому-то благала вона своїх селян, щоб не проклинали її сина. Своє нещастя сприймала покійно, молячись за здоров'я своєї дитини та за щасливе її повернення»* [251, с. 627].

Покарання – це форма подолання, «зняття» неправа: «Моє сумління не спить, я бідних не кривджу. Повірте мені, що я раз одному конокрадові ребро зломив за те, що в бідного мужика вкрав пару конят. Мусив їх другої ночі сам відвести, бо погрозив, що скличу наш злодійський трибунал, а він страшніший, як той цісарський. У нас немає іншої карі, як смерть або каліцтво» [256, с. 62]. Відтак природно-правова сутність покарання як соціального діяння, ким би воно не вчинялося і незалежно від його позитивно-правової оцінки – це «зняття» неправа: «Не по гроші ми там ідемо і не по здобич. А йдемо ми туди на покарання» [245, с. 298]; «От коли б так тепер жив покійний Олекса Довбуш зі своїми легіниками, він би його, певно, визволив, відбив би і відплатив би поганим донощикам за нього, що йому своїми поганими язиками такого лиха наробили» [252, с. 7]. Одним із можливих смислів покарання є самозахист громадою, якоюсь соціальною верствою чи групою (наприклад, селянством) своїх прав: «– Та вони тільки й на те є, щоб інших кривдили, а самі панували, – без людської кривди їм і панування не було б. – Подожди, прийде і на них кара, а поки що, то ми самі караймо їх, де трапиться нагода» [252, с. 14].

Несправедливе покарання – це форма неправа: «От-то правда на світі! Взяв вобронца вісім срібних, та коби хоч словечко сказав, обіззався... Недарма він казав, що Грицька мусять засудити, а коби хоч не дали великої карі. За те він і вісім срібних узяв. За що ж кара, коли він нічого не винен, бо не вдарив ні разу?» [254, с. 64]; «Я розумію: кара за побиття, – ну, то розумію; а я би й малої дитини не вдарив... Та я й її ні разу не вдарив, скарай мене, боже, але пострашити – то й того не можна?» [254, с. 74]; «Сьогодні раненько прийшов за ним у хату жандарм з письмом із суду, що має його привести «на кару». Зразу налякався, хотів утекти, та не було куди. Жаль йому було розставатися з жінкою та діточками... Але годі було вператися, бо проти сили нічого не вдієш. Він пам'ятав, що його тягали по судах то в Кутах, то в Коломиї, відтак був над ним суд, і присудили йому

шість місяців криміналу. А це, за що його судили, була така марниця, що справді не знати, за що треба аж шість місяців у в'язниці сидіти» [252, с. 6–7]. Ніщо так повільно, але неухильно не підриває довіру до позитивного права та авторитет влади, як непродумана, несправедлива та неефективна кримінально-правова репресія. І сьогодні, гортаючи матеріали щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, можна зустрітися з численними фактами кричущих порушень прав людини у цій сфері, безглуздими обвинувальними вироками, випадками бездумного призначення покарання у вигляді позбавлення волі за злочини, які об'єктивно не становлять якоїсь значної суспільної небезпеки. Люди, чия вина не доведена, роками перебувають у нестерпних умовах слідчих ізоляторів. Побої та мордування, знущання над затриманими по підозрі у вчиненні злочинів та обвинуваченими стали звичною практикою у діяльності органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Умови утримання засуджених до позбавлення волі у місцях відбування покарання порушують вимоги міжнародних актів у сфері прав людини. Заходи, котрі вживаються владою, носять здебільшого пропагандистський характер, оскільки відсутня продумана системна державна політика у цій важливій сфері суспільної життєдіяльності, як, до речі, відсутні і політики та адміністратори, здатні її проводити у життя. Аналіз соціального складу засуджених осіб, як і в часи письменників «Покутської трійці», засвідчує їх належність до суспільних низів, які є жертвами безробіття, наслідків трудової еміграції (особлива гострою ця проблема, як і у часи А. Чайковського, О. Маковея та Б. Лепкого, є для Західної України), безвідповідальної внутрішньої та зовнішньої політики недосформованої, як і у часи І. Франка та Г. Хоткевича, української еліти. Поряд з цим неприягнутими до кримінальної відповідальності та непокараними до сих пір залишаються десятки тисяч корумпованих чиновників Секретаріату Президента України, Уряду, міністерств і відомств, державних монополій,

судової системи, прокуратури, міліції, органів виконавчої влади на місцях, органів місцевого самоврядування, які щодня, на очах у звичайних громадян вчиняють тяжкі злочини проти народу та держави, які довірили їм владу, утримують їх, забезпечують різноманітними пільгами, привілеями, незаслуженими пенсіями державних службовців, розміри яких викликають гнів і обурення у людини праці. І оці-от, перефразовуючи О.В. Стовбу – «неправові ситуації», – щодня повторюються у мільйонах варіантів. У практичній же площині проблема ще більше ускладнюється тим, що втрата легітимності (тобто владного повноваження за згодою суспільства застосовувати державний примус) законами та органами, які інституціоналізують кримінально-правову репресію, призводить до їх неспроможності адекватно застосовувати кримінально-правову репресію і у тих випадках, коли суспільство цього потребує, вимагає і визнає абсолютно підставним та виправданим.

Відтак нами, на основі аналізу за матеріалами творів художньої літератури досліджуваного періоду образів права та конкретно-історичних характеристик правосвідомості в українській правовій традиції, висувається гіпотеза про те, що політика рішучого, різкого, жорсткого і послідовного наведення порядку у цій сфері, демонстративного притягнення до кримінальної відповідальності та швидкого і справедливого покарання високопоставлених корупціонерів призведе до різкого підвищення легітимності та авторитету влади без значних витрат бюджетних коштів, чого досягти іншими засобами та в інший спосіб (наприклад, шляхом популістської роздачі пільг соціально незахищеним верствам народу) у такий короткий строк та без великих фінансових витрат видається неможливим.

Таким чином, діяльність всієї правоохоронної та судової системи є ще одним з чинників невідвортної ерозії влади, аж до втрати реальної керованості суспільством з боку держави. Гірко і сумно про це писати, але

промовисті образи несправедливого судочинства та такого ж несправедливого покарання, створені українськими письменниками досліджуваного періоду, зберігають свою ідейну, у тому числі і філософсько-правову, значущість, у чому ми схильні вбачати, на жаль, але невмирущу цінність художньої літератури, нами опрацьованої.

Вивчення національної літератури, зокрема викладених у ній у формі образів права філософсько-правових ідей, – це не просто забавка чи інтелектуальна розвага, а одне з основних джерел отримання знань про найбільш глибокі, потаємні соціально-психологічні механізми, які формують реакцію суспільства на ті чи інші події та явища у його житті. І зовсім не випадково, що у багатьох країнах, за традицією, на грошових знаках розміщують портрети визначних письменників та поетів, на їх честь називають вулиці та університети. Сфера цінностей, виразником якої є художня література, формує неповторний образ народу, стереотип його поведінки, забезпечує наступність поколінь. Найбільш видатні твори літератури та постаті письменників і поетів позначають цілі історичні епохи, як, наприклад, Данте, Петрарка, Сервантес, Гете, Пушкін, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Василь Стефаник. Тому і практична політологія не може ігнорувати цей ідеологічний елемент соціальної системи.

Ми цілком усвідомлюємо, що філософсько-правове узагальнення образів права в українській літературі досліджуваного періоду призвело до ряду несподіваних висновків, однак розуміємо і те, що *непередбаченість* результатів наукового дослідження зазвичай вказує на їх евристичну природу, здатність збагачувати науку новим знанням. Не було в українського народу іншої історії, а тому і немає іншої літератури ніж та, один з періодів якої ми дослідили. Зрештою, й іншого українського народу, ніж той, який є, яким би вже він там не був, також немає, подобається він таким комусь чи ні. Однак показово й те, що народ, чи не вся реальна історія якого позначена безправ'ям та несправедливістю, зберіг правове почуття, віру у конечну перемогу справедливості та права, а також

здатність до жорстокої та безкомпромісної, як на іконі Юрія Змієборця, але вже *соціальної* боротьби за це право. Загальна спрямованість образного відтворення правової дійсності у літературному творі, яка постає як художньо-правова дійсність – елемент художнього світу цього твору, вказує в узагальненому вигляді на основні тенденції правового розвитку, що обумовлює зв'язок порушеної нами у пропонованій роботі проблеми з більш загальними проблемами правового менталітету та правових традицій українського народу.

Художня література як вираження «народної душі» свідчить про деякі характерні особливості історично обумовленої правової свідомості українського народу. По-перше, український народ, як мало який інший, переконаний, вірить в існування справедливості та можливість її реального досягнення. По-друге, він переконаний у тому, що існуючий соціальний порядок побудований на «неправі». По-третє, робиться висновок, що, оскільки земний, матеріальний, соціальний світ заснований на «неправі», то утвердження в ньому справедливості пов'язане з подоланням «неправа». По-четверте, подолання «неправа» завжди пов'язане із жорстокістю (помста, справедливе кримінальне покарання), яка жорстокість визнається правовою та справедливою. По-п'яте, чим більше у світі «неправа» («кривди»), а його, переконаний народ, завжди багато, тим більша жорстокість потрібна для його подолання. По-шосте, правова легітимність влади визначається її «справедливістю», тобто здатністю застосовувати достатньо жорсткі та виправдані заходи у боротьбі з «неправом». І тільки така влада користуватиметься авторитетом у народі.

Крім розглянутого вище кримінального покарання, яке зазвичай є повноваженням державної влади, одним з негативних наслідків для особи, яка вчинила злочин, є моральний осуд (*«прокляття»*). У повісті О. Кобилянської *«Земля»* така реакція на злочин стосується особи, чия поведінка, на думку суб'єкта оцінювання, стала однією з причин його вчинення: *«Марійка гонила її, як собаку, – вона була найтяжчим ворогом її Сави. Обвиняючи його прилюдно*

в убійстві брата, грозила ще й сама, що заподіє йому зло. Так не міг він її нічим рятувати» [76, с. 255].

«Прощення», «примирення», «замирення» і «забуття» як форми подолання наслідків злочину. Своєрідна інтерпретація амністії засудженими передана А. Чайковським у наступному образі: «Хіба б щось велике в державі сталось, щоб над тобою цісар змилювався та зняв кару. Таке змилювання називається амністією... – Буває, як у цісаря, наприклад, народиться дитина, то зараз амністія. А вже як цісар здохне, то той, що на його місце став, такий радий, що півкриміналу додому пускає» [252, с. 17]. Ми схильні розуміти цей образ так, що звільнення від покарання («прощення») сприймалося як подароване благо, яким держава (образ «цісаря») «ділиться» із засудженими.

Батьківська жертва Івоніки (повість О. Кобилянської «Земля») як покута за злочин сина. Для вітчизняної правової традиції характерним є такий спосіб подолання наслідків злочину, як «покута» вини однієї особи іншою (батьком злочинця): «Я мав стати перед комісією та й сказати? Я, одніський свідок, і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здибав? Мав би я оце татові зробити? Чи у мене нема душі? Хто б се татові зробив, хто б зрабував йому одніську дитину! Я не знаю! Ніхто не на свою душу брати каменя! Се ж прецінь, адіть, таке брат забив брата; а тато – обом тато» [76, с. 236]; «Івоніка збив п'ястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів вищих, але хто його добре знав, що він був у тій хвилі обиджений і обурений до глибини душі. Його очі впилися ножем у домовину, а відтак пішли блудом між люди» [76, с. 242]; «Ні одної спокійної хвили не мав він, відколи горе загніздилося в них. Страх і любов, любов і страх так і напереміну мучили його душу. Плакав духовними, невидними сльозами, згадуючи Саву. Плакав і за померлим. Здавалося, ніколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його гірше як смертю, як якась страшна кара мала його навіки вирвати від нього» [76, с. 249].

Взагалі у селянській правосвідомості, зумовленій космічним характером світогляду визнавалася необхідність та неминучість покарання як наслідку злочину, але допускалося жертвне прийняття такого наслідку («вини») однієї особи іншою особою (метафора та образ «викуплення»): *«Нехай вже її покарають, як се неправда, запруть на цілий рік; хоче митутися в криміналі, лише нехай її сина пустять на волю...»* [76, с. 250].

«Забуття» теж було однією з форм переживання злочину та його наслідків: *«Се вже останеться навіки загребане лише в його груді!»* [76, с. 250]; *«Мовчанка, завзята, рішуча, глуха мовчанка, була самотнім способом рятуку. В ньому одному могло все навіки потонути. Могло все загубитися безповоротно»* [76, с.251]; *«А той самотній його син був братоубійник. Він, батько, знав про се... А як і про се ніхто не знав, він знав про се. І воно так буде до кінця життя його, до останнього віддиху його»* [76, с. 267]; *«Івоніка боявся поглянути на когось-небудь із присутніх. Се горе було затяжке... Ціла любов до вмерлого знялася, але заразом, як здавалося, з остраху перейшла вона на самотнього живого... Відчував безвиразний страх і безвиразну любов. Страх і любов до живого, любов і жаль за вмерлим»* [76, с. 226]. *Забуття* злочину могло набувати трансцендентного значення: *«Лиш комин розвалений стирчав, лиш соломі зі стріхи розвіяв вітер, лиш глина, вапно і дерево валялися безладно. А небо, як би затерти хотіло той гидкий злочин, пустило вночі сніг і припорошило то все, зарівняло білою, холодною мукою»* [108, с. 364].

Одним з проявів переживання наслідків злочину є **оплакування жертви**: *«Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його... і жалів над ним. Його любов була для обох однакова, велика, і не знала ні чим границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами»* [76 с.279].

3.5. Образи суспільних інституцій, пов'язаних з правом, та їхньої діяльності: «суд», «судочинство», «процес», «процедура», «вирок», «присуд», «вибори»

Образи суду. У досліджених творах художньої літератури відображена діяльність державних органів та їх посадових осіб, пов'язана із застосуванням законів. Характер такого відображення відрізняється від методології історико-правової науки, оскільки воно стосується насамперед відтворення оцінного ставлення учасників правового життя до такої діяльності. І ще раз можна переконатися у художній правдивості, тобто *істинності* вказаних образів, оскільки з тих пір нічого у діяльності правоохоронної та судової системи на території Західної України принципово не змінилося.

В образах «суду» передане відображення як судової системи, так і її представників. Так, *«пан Карпінський якось непомітно зробився повітовим арбітром усяких заплутаних процесів, спорів та інших неполадок межі шляхтою околиці. А випадків до того було багато. Заплутаний спір спадковий, невміння братів поділитися по доброму, погранична межа двох сусідів о межі й грушу на межі. Якась така справа, що сторони чомусь не хотять удаватися до трибуналу, або знов цілковите затонення в трибунальських позовах, паперах, одписках, безнадійне заблукання в процесових лабіринтах... ряд процесів, де вже забувалося і право, і людськість, а хотілося одного – доказати. І в таких випадках уміння пана Андрія то все залагодити, не допустити до дальшої ненависті, насильства, помсти. Це такий був дорогоцінний дар»*[245, с. 305]. І дійсно, такий тип судді – суддя-арбітр або суддя-посередник (медіатор), як їх виділяє В.С. Бігун, присутній у вітчизняній судовій владі. Проте недоліком такої моделі судді є його небажання чи неспроможність своєю владою застосовувати закон у тих випадках, коли судові рішення покликане бути не формою компромісу, а навпаки – формою нав'язування певної поведінки засобами державного примусу. Небажання суддів застосовувати закон по справах, де присутній соціальний конфлікт,

негативно впливає на довіру громадян до судової системи, а по суті – делегітимізує її в очах суспільства. У наступному образі якраз відображено отакий-от наслідок (делегітимація в очах суспільства) зовні спрямованої на примирення, а насправді – безпринципної позиції судді, яка відкриває шлях до незаконних тіньових домовленостей поза межами судового процесу: *«Так, як би ніколи не був у суді і не знав, як в таких разях робляться слідства.... Але коли маршалок тут і там конфіденційно шепне слово – ...то все може робитися так, що нам і волос з голови не злетить»* [239, с. 325].

У досліджених творах залежно від типу праворозуміння персонажів чітко простежується протиставлення *судочинства* та *правосуддя*: *«О...Ідуть...Наступає судилище. Останнім судом людським будуть судити зараз Довбуша Олексу. Ну що ж ...Судіть. Але ні стогону, ні скарги ви від мене не почуєте»* [245, с.442]; *«То все ті пани понавигадували: і тих вобронців, і ті суди, нібито цісарські, бодай так! Та аби хоч сказати вмів до ладу, а то балакає все, лише не те, що треба»* [254, с. 74]; *«– Ну як то може бути, щоби правди не знайти, хіба ж тут судів нема? Суди? Правда? А як до них добратися і як розмовитися в суді? Не пускають та й годі! Дивись! Довкола ліси, а тут – море. Куди зайдеш до суду? Заки зайдеш, то тебе три рази посіпаки зловлять»* [250, с. 298]. Сьогодні в Україні В. Бігуном та іншими вченими здійснюється монографічне дослідження проблематики філософії правосуддя, одним з вихідним положень якого є якраз чітке розмежування правосуддя та судочинства та з'ясування співвідношення між вказаними поняттями. Як видається, у цій частині здійснений нами філософсько-правовий аналіз образів суду та його діяльності виявляє ставлення до цієї проблеми в українській правовій традиції.

Соціальна сутність судочинства, його здатність по-різному захищати права та інтереси тих чи інших осіб – представників різних соціальних верств отримала своє відображення у наступних образах: *«Він не лише сам незадоволений, а ще й інших бунтує. Якби ми тепер йому пробачили, то ніхто суду нашого не буде боятися. Дотепер не було потреби нікого судити, бо всі*

слухали з доброї волі. Всі знали, що кожна наша праця не для примхи, а для нашої безпеки» [253, с. 360]; «– Не ти перший, не ти останній, що тут невинно сидиш. Там не дуже люблять з хлопом церемонитися. Якби ти, Степане, був паном або великим багатцем, то ти б за таке не сидів. Тебе були б зробили божевільним і все зам'яли. Але ти хлоп, а кримінал – для хлопів та для бідних. Ми тут усі чотири сидимо за крадіжку, нас таких більше. А скільки-то різних великих панів краде у сто разів більше, як ми всі разом, а ходять на волі, повозками їздять, і кожний у них ласки просить... Кримінали поставлені для бідних, щоб їх виправити» [252, с. 25]. Чи не найбільш проникливо ця суспільна проблема розкрита Л. Мартовичем у наступному образі (монолог селянина, невдоволеного існуючою правовою системою): «Позичив сотку, вертай дві, так, якби йому на оборі проценти росли. Кажуть: маєш суди, боронися. Як же бідному чоловікові боронитися? Раз: не має відки (таже то коштує), а друге: блавучить час. Як не назбивати, як лупить з останнього. У суді також нема ради: його право! Йому дають вирок, а ти, бідний чоловіче, хоть із моста та в воду» [134, с. 71].

Хамство суддів та зневага до простих людей були узвичаєною практикою, що передане у красномовному образі в оповіданні М. Черемшини «Ласка»: «На темнім коридорі судовім збився, як вівці, гурток мужиків, oberханих бисагами, і нараджувався, що їм діяти. Одні піддавали гадку, чи не піти їм поскаржитися до судового старости, а другі зараз відганяли ту гадку, бо знали, що староста має люту кров і як уздрить у дверях своєї канцелярії мужика, то у тім моменті гукає на возних, а тоді возні кидаються на чоловіка, як вовки, і виводять його надвір, але при тім виводі сягають під киптар і байбарак та й рахують йому ребра, аби більше не вертався та й аби всьому хрещеному мирові відраджував такої докучливості» [259, с. 218].

Селяни не звикли до судового способу вирішення конфліктів, що передано в наступному образі:

«Ади, маєш право! Таке-с вихвалювалася по селу: я його до суду завдам, до криміналу піде...

– *А він казав, прошу сендзі, що суду не боїться.*

– *Я її до суду не завдавав. Чо вона хоче з мене?! В мене сьогодні робітна днина» [132, с.116].*

Відтак участь у судовому розгляді, в тому числі і в якості свідка, селяни вважали марною витратою часу: *«Мені вже на сімдесятий переступило, але моя нога ще не була в суді (аби сюди ніхто добрий не заходив!). А де ж? Така божжа днинка, хто мені сьогодні за днину заплатить?! Чи ж то ліпше в мирності, в злагоді: своє пантруй, але чуже не руш» [132, с. 117].*

В оповіданні В. Стефаніка «Суд» створено образ селянського самосуду, де бідні селяни зі свого середовища обрали і суддю, і прокурора, і захисника: *«В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Всі багачі не мали права приходити на суд – судили самі бідні... То ми самі судім їх, а як учуємо, що вони завинили, то будемо їх карати» [209, с. 152].* Сьогодні у загальній історії України та історико-правовій науці проводяться дослідження селянської правосвідомості початку ХХ ст., зокрема у працях Н. Толкачової, М. Гримич, О. Атоян. Спеціально проблемі селянського самосуду присвячена стаття С. Дровозюка «Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки)». Відтак В. Стефанік та його товариші з «Покутської трійці» своєю творчістю підготували неоціненні свідчення про світогляд селянства та його юридичну психологію – якраз те, що потрібно для здійснення філософсько-правового дослідження проблеми правового менталітету українського народу (остання, як відомо, є одним з напрямків досліджень згідно паспорта наукової спеціальності «філософія права»).

Необхідно зауважити, що в образах судочинства, як-от в одному з оповідань О. Маковея, передане зростання правової культури у селянському середовищі, коли внутрішньосімейні конфлікти, які традиційно врегульовувалися у цьому ж середовищі на основі норм звичаєвого права, почали передаватися на розгляд «державного» суду: *«Савка на те все візьми та й гоп Дутку в лице, аж йому зараз напухло. Крик, галас, сварня... Змовчав*

Дутка, не віддав Савці полицника, пішов додому і на другий день Савку заскаржив до суду. А в суді за два тижні засудили Савку на добу арешту. І такої ганьби набрався Савка, що ані на місто показатися. Як таки! Аби такий славетний господар та в арешті сидів! Ніколи ще там не був, хоч не одному в лице дав, а тут швагер його до арешту засадив. Ганьба на цілу губу!» [118, с. 110]. Зміна праворозуміння у селянському середовищі у зв'язку з розширенням доступу селян до офіційного правосуддя підмічена адвокатом за фахом Л. Мартовичем: «Я вам жадного права не можу робити, бо вже суд ізробив: суд старший над мене» [134, с. 67].

У зв'язку із зазначеними процесами зростає роль адвокатури: «Бо, як він стане з адукатом, а ти сам, то, каже, саме так, якби Юрко став до бійки з тобою з ціпом, а ти голіруч» [136, с.143]. В оповіданні Л. Мартовича «Ось поси мое!» жінка не дає грошей азартному до судових тяжб чоловікові: «Десь у людей газди пристарують до хати, а цей би відогнав остатній хвіст, лиш аби заткати хавку адукатові» [136, с. 144]. Судді несхвально поставилися до розширення участі адвокатів у судочинстві: «Суддя був сердитий ще й тому, що було аж два адвокати, та не міг справи вбити, значить: залагодити її так, аби мужики пішли собі з нічим додому, а він аби не потребував протоколи списувати» [136, с. 149].

У творах української літератури досліджуваного періоду відсутні позитивні образи судді та суду, що пояснюється, вочевидь, конкретно-історичними обставинами формування правової культури. З іншого боку, виникає складна і, скоріш за все, невирішувана проблема легітимації судової влади як здатної вирішувати дійсно соціально значущі конфлікти. Якщо вже у творах національної літератури не знаходиться образів суду, на яких можна вибудовувати ідеологію такої легітимації, то важко уявити й інші її способи. Риторичним буде і питання про «моральне обличчя» судді в українській художній літературі та правовій традиції, на образах якого можна виховувати майбутніх суддів. Одним з таких способів, звичайно, могло б бути подолання корупції та інших зловживань у середовищі суддів, тобто легітимація через

діяльність інституту, яка схвалюється суспільством, однак з міркувань практичного характеру на це розраховувати поки що не доводиться.

Виявлена проблема не є надуманою, оскільки стан судової влади в Україні цілком підставно можна визначити як кризовий. І те, що тривалий час спостерігається тенденція до його погіршення, пояснюється, не в останню чергу, відсутністю нових підходів, адекватних існуючим соціальним реаліям. Відтак здійснене нами філософсько-правове дослідження виявило відсутність об'єктивних історичних та ідеологічних передумов для наділення судової влади значним обсягом повноважень по вирішенню найгостріших соціальних проблем юридичними засобами. Концепція суду як основної форми розв'язання соціально-правових конфліктів, яка так добре зарекомендувала себе у країнах англо-саксонської правової сім'ї і виявилася достатньо ефективною у країнах Західної та Центральної Європи, в Україні стикається з перешкодами у її запровадженні, зумовленими особливостями національної правової культури. Факти втягування судової влади у політичні конфлікти, чого не відбувається у вказаних вище правових системах, слугує переконливим аргументом на користь запропонованого положення.

Поряд з позитивними, у досліджених творах художньої літератури відображені і негативні сторони правоохоронної діяльності: *«Всякий чоловік, котрий нічим не провинився, а його без причини нападують, чує жаль до властей. Цей жаль є гідний кари, бо добрий громадянин повинен прихильно приймати від держави не лише різні добродійства і мільйони грошей, але й неприємності»* [120, с. 512]. Іронічні, гротескні образи злочину та діяльності поліції по його розкриттю створив О. Маковей: *«Але злодій був таки безличний, що під самим носом поліції розбив склеп, і отсе був скандал. Порядний злодій повинен мати настільки сорому і патріотизму, щоб не стягати на поліцію закиду недбальства, і повинен красти десь дальше. Але люди на війні взагалі попусувалися, і делікатних злодіїв уже не найдеш»* [125, с. 501].

Образи процесу. Динамічне відображення судового процесу міститься в образі, створеному І. Франком у повісті «Перехресні стежки»: *«прийшло до*

розправи, все розібрали чистенько, свідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагається найтяжчої кари; адвокат, визначений з уряду, промимрив щось там собі під ніс, пан президент устругнув резюме таке, що й на двох прокураторів могло б вистати, – присяглі по чвертьгодинній нараді всіма голосами: на перше, головне питання – винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить і за чверть години виносить присуд: смерть через повішення» (про злочин Барана. – Н.П.) [239, с. 175–176]. Молода Українська держава успадкувала судову систему, вибудовану на гірших зразках цісарської та радянської бюрократії. І сьогодні значна частина справ розглядається та вирішується (як кажуть судді, «слухається») формально, вироки чи рішення готуються наперед, процесуальні норми ігноруються, процес спрощується з мотивів економії часу.

Однією з істотних соціальних властивостей судового процесу, відображеною та розкритою у художній літературі, є виявлення різних людських рис та характерів. Таким є образ судового процесу у повісті Г. Хоткевича «Довбуш»: *«Хлопці не видавали нікого й держалися як герої. Данилюк міг би сказати, але витримав усі муки, повис нарешті, але з уст його не зірвалося ні одне слово. А Дзвінчук став великою особою. Сам гетьман довідався про його славетний учинок... В колясці, як пана, повезли Дзвінчука до Станіслава. Пани судові вчили Штефана, як має говорити на суді. Проробили з ним кілька репетицій, аби він не помилюся і не лягнув чого непотрібного. У ратуші було влаштовано урочисте засідання. Усім хотілося бачити Штефана Дзвінчука, що одним вистрілом зумів повернути спокій цілій околиці» [245, с. 449]. Аналогічним чином таку особливість судового процесу відображено О. Маковеєм у наступному образі: *«Я бажав придивитися нашим людям з села, бо я їх мало знаю, а в суді є нагода пізнати їх ліпше, бо вони то більше, то менше подратовані справою, для котрої їх покликали з села, і виявляють свої думки і вдачу не раз дуже різко» [122, с. 345]. Материнська ненависть Марійки (повість О. Кобилянської «Земля») спроектована на весь суд та судочинство: *«Як довідалася, що Саву підозрівають за убивство брата,***

заголосила не своїм голосом. Відтак кинулася до нарікань. Хто се казав, хто? Се ж була найчорніша брехня, що повзла по землі. Жандарям грозила просто п'ястуком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю» [76, с. 231].

Притягнення до кримінальної відповідальності чи причетність до судових процедур вже самі по собі сприймалися як ганьба чи прояв суспільної неблагонадійності людини, що свідчить про нерозвиненість юридичної конструкції презумпції невинуватості: *«Погане воно діло, як жандарми кого через село ведуть; та люди знали, що ані нікого не обікрав, ані не вбив. От нападуть на гладкій дорозі»* [252, с. 7]; *«я буду дуже небезпечним чоловіком, коли ще такий малий, а вже знаю, що таке помста, бо в суді розказав усе дочиста, і з паперів громадських таке вчитали, що моя мама вказувала, хто мій батько»* [256, с. 56]. Підозра у вчиненні злочину відображена як підстава для застосування до особи заходів процесуального примусу: *«Підозріння проти нього змоглося, і він мусив іти до суду, мав сидіти в арешті, доки не переведено до кінця проти нього слідства»* [76, с. 232]. Відтак селяни у викритті злочину вбачали надприродну закономірність, яка була передумовою та проявом покарання: *«Але його кара не мине! Бог його сам виказав.! Господь сам найліпший свідок! Недурно ж дав тоді таку ясну нічечку!»* [76, с. 236].

Образи свідків, які теж є суб'єктами оцінювання злочину, розмежовані залежно від їхньої особистої зацікавленості. Так, односельчанин дав наступні свідчення: *«Оце кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіці або не кажіть, а вам най скажу та й позбудуся каменя на душі!»* (свідок. – Н.П.) [76, с. 263]; *«Він і той, що його справив на тамтой світ! Молоде, як бджола, а вже убійник!.. Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста, і замануло мене вертати попри ліс додому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому бог простить, коли має які дні перед собою! Та кара не мине його. Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...»* [76, с. 263]. Не так однозначно сприйняв ситуацію Івоніка (батько потерпілого та злочинця): *«От до чого він дожив!.. Чи мав проти нього*

виступати обвинувателем? Проти свого власного сина? Мав виступити і сказати: «Оце убивця!» Не міг дальше думати. Тоді не лишилося би йому нічого більше. Сором хіба... Йому не треба доказів, як суддям (його пройняло холодом... завтра ж вони прибудуть), щоби переконатися, хто се вчинив. Само його серце назвало йому ім'я убійника» [76, с. 219].

Серед образів правових явищ є і образ судової експертизи: *«Два судові урядники і один лікар оглянули мертвого і сконстатували скрито – убивство. Вистріл – толкували – був уцілений цілком зблизька»[76, с. 223].* Однак батько злочинця, діючи спільно зі свідком, приховав сліди злочину, що вплинуло на висновок про вину: *«Лікар і судді звернули увагу на голову і не добачили одного. Не бачили й не завважили, як при обертанні тіла випала одна куля з плечей і як її при помочі однісінького свідка, Петра, схопив блискавою батько. Впившиися в неї лакомими очима, розібрав він її. Вона сповита в полотняну шматину й обмотана домовою пряжею. Він побілів, мов смерть... і, колибаючися, віддалився набік. Лікар і судді не дізналися про се все ніколи» [76, с. 232].*

Слід зауважити, що селяни, як і сьогодні незвичні до судових процедур, були загалом поганими свідками, що передано в образах в оповіданні М. Черемшини «Писанки»: *«Ще дальше позаду йшли свідки боязливі, котрі зострахи перед злісним свідчили на два боки і потакували так прокураторові, як також оборонцеві, а приперті до чола, толкувалися, що стояли оподалік і добре не чули, що Мокан говорив, але божилися, що він не мовчав» [261, с. 215].*

Знайшли ми і вдалі образи судових витрат – не стільки як процесуального інституту, скільки як додаткової обузи, несправедливого визиску з людей: *«І хотів зрахувати всі кошти від самого початку процесу, вчисляючи марки, штемплі, дарунки писарям, оплати возним, гонорар адвокатові, не поминаючи відшкодованя за чоботи, котрі за час процесу давав два рази золувати, а тепер вони лежать непридатні» [108, с. 350].* Отже, така дещо несподівана сторона цього процесуального інституту, яка не розглядається галузевими науками, підмічена у художньому образі, де знайшло своє вираження знання про правову дійсність, яке відповідає філософсько-правовому рівневі дискурсу.

Рішення суду повинно бути обґрунтованим доказами, інакше воно сприймалося як несправедливе: *«Не знайшли нічого, як лише кілька крапель крові від зайця, і за таке пхати хлопця в нещастя! Господи, змилосердився!»* [76, с. 250]; *«Убійник був такий хитрий і осторожний, що затер усі сліди за собою, мов прямо в воду кинувся. «Нічогісінько», – казали. А хоч і є підозріння, та як нема доволі відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще із півроку замкнений сидіти. Він у підозрінні, і за доказами можуть ще хто знає доки пошукувати»* [76, с. 250].

Образи виборчого процесу, опіки. Перебіг боротьби за виборчі права переданий в образах, створених О. Маковеєм: *«Там, правда, за нього одного виборця закололи, а тридцять і сімох продержали по кілька місяців і по рокові у в'язницях; але се вже таке право природи: кождий політик пожирає скільки там людей, щоб сам міг жити, – хто би там журився і десятками зруйнованих селян, де справа йде про мільйони?! «Жертви мусять бути!»* [117, с. 14]; *«Рівне право як для мужчин, так і для жєнщин! Усі повинні бути розумні. І мужєві, і жєнці кращє з розумним згубити, як з дурним найти»* [115, с. 55–56]. Л. Мартович в оповіданні «Іван Рило» відобразив неоднозначне ставлення селян до виборів: *«А Ахтемій ні звідси, ні звідти і мов з пістоля відрізав: – Наплювати мені на ваші вибори! Ви мені заплатите? Не хочу я вже з вами вести товариство, я собі таких найшов, що мені за кожде слово гроші дають!»* [133, с. 49]. Корумповані українські політики сьогодні свідомо доводять громадян до стану соціальної апатії, збайдужіння, наслідком чого є зневіра у цінності інститутів парламентської демократії, небажання брати активну участь у політичному житті. Патріотичне піднесення, викликане подіями президентських виборів 2004 року та Помаранчевої революції, обернулося деструктивними процесами у суспільній свідомості. Як виявляється, така закономірність функціонування соціально-психологічних механізмів була відома ще українським письменникам досліджуваного періоду, які знання знайшли своє вираження у відповідних образах. Так, в оповіданні Н. Кобринської «Виборець» відображено підкуп виборців та спротив окремих

селян проти цього: *«Він витягнув гроші і поклав на стіл... – Мені дали ці гроші, але я їх не хочу, кладу тут перед цілою комісією, а голос даю на руського посла! – і вимовив ім'я і прізвище пана зі Львова»* [77, с. 122]. Загалом спроби залучення селян до політичного життя наштовхувалися на апатію та нерозуміння: *«чи не ліпше, може, було би сидіти в хаті, робити свою роботу, як іти на якісь вибори?»* [77, с. 110].

Невдачі українців в обстоюванні своїх прав персонажі оповідання Н. Кобринської *«Виборець»* пояснюють недостатньою ініціативністю та згуртованістю: *«говорять лиш про польські справи, як би тут русинів не було... Русини ж ще самі їм до того помагають своєю байдужістю та тим, що не знають своїх прав! Якби русини всі разом трималися, то поляки би тоді пізнали: «Чия хата, – того правда, і сила, і воля»* [77, с. 105]. Влада намагалася забезпечити перемогу на виборах лояльних до неї кандидатів, але й селяни прагнули настояти на своєму: *«Аж цього року вибрали його громадяни виборцем на посла до віденської ради... Панька вибрали лиш тому, що його в місті ще не знали за «бунтівника», котрий інакше важиться голосувати, як наказує староста, – але все-таки уряд урядом, то й Панькові припало це дуже до вподоби»* [137, с. 120].

Образи опіки. У проаналізованих творах зустрічаються образи опіки: *«– Раджу вам, газдо, ще раз: дати всі марки зятеві, бо ви їх змарнуєте, як дитина. То навіть суд мав би право взяти вас і ваші гроші в опіку, бо ви ними не вмiєте орудувати... – Суд? Яким правом? – Таким правом, що кривдите свої діти»* [123, с. 338].

Відображені у художніх образах і справи, що виникають із шлюбно-сімейних відносин, зокрема щодо батьківських прав: *«Розправа в суді скінчилася зле для Василя Когута; суддя сказав, що такий батько, як він, котрий не розуміє добра своєї дитини, не має права до неї; нехай дякує добрим людям за те, що йому без заплати дитину годують, учать і виховують. Когут не згодився з ним і загрозив, що пошукає собі старшого суду і ліпшого адвоката і що таки на своїм поставить»* [119, с. 351].

Висновки до третього розділу

1. У творах досліджуваного періоду знайшли відображення найрізноманітніші аспекти правової дійсності сучасного їм періоду вітчизняної історії. Нами вперше здійснена класифікація образів правових явищ на п'ять великих груп, виокремлених за напрямками філософсько-правової проблематики: образи людини у праві; образи праворозуміння та об'єктивного юридичного права, звичаєво-правової культури українського селянства; образи справедливості як природно-правової засади регулювання суспільних відносин; образи «неправа» (злочин) та форм його подолання; образи суспільних інститутів, пов'язаних з правом, та їх діяльності.

2. Образи людини у праві сконструйовані на основі художнього відображення та осмислення таких пов'язаних з правом ознак людської особистості, як природно-правова правоздатність людини, свідомість, воля, моральність та гідність, свобода як правова цінність, а також правових засад участі людини у суспільному житті (індивідуалізм та колективізм). Вказана група образів засвідчує високий рівень філософсько-правового дискурсу, здатність письменників здійснювати масштабні узагальнення, з'ясовувати та робити доступними для читача основні прояви людської особистості у сфері права.

3. В образах справедливості знайшло своє відображення природне праворозуміння. Мета дослідження зумовила виділення двох видів образів справедливості залежно від інтерпретацій останньої: образи метафізичної справедливості (абстрактний принцип світобудови) та соціальної справедливості.

4. Образне відображення явищ права та правопорушення (права і неправа) здійснене на основі категоріальної пари «правда» і «кривда». Цим визначається ставлення традиційної правосвідомості до злочину та особи злочинця: діяння, криміналізоване законом, з точки зору природно-правового підходу може не становити «неправа», і, навпаки, несправедливе кримінальне

покарання перетворюється на «неправо». Може бути й так, що діяння, яке з точки зору позитивного права є злочином, народною правосвідомістю визнається справедливим, оскільки, за всієї своєї жорстокості, спрямоване на подолання «неправа» (феномен збройної «боротьби за право»).

5. У досліджених творах української літератури не зустрічалося дійсно позитивних образів судді та суду. Зазначене дає підстави для висновку про некоріненість у вітчизняній правовій традиції ідеї суду як інституту запровадження справедливості та права у реальне життя. Домінуючі соціальні очікування спрямовані скоріше на встановлення дієвої та ефективної виконавчої влади, здатної подолати «неправо» жорсткими адміністративними заходами аж до прямого насильства, про що свідчить, зокрема, невмируща популярність лідерів селянських повстань, образи яких є ідеалізованою моделлю – елементом відповідних соціальних стереотипів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі узагальнено існуючі у науці підходи до дослідження окремих видів правової свідомості, на підставі чого запропоновано оновлену інтерпретацію художньої літератури як особливої форми правової свідомості. Шляхом аналізу онтологічних та гносеологічних особливостей художньої літератури як форми правової свідомості, здійснена філософсько-правова характеристика образів права як відображення правових явищ, а також правових сюжетів – як відображення правових ситуацій у їх динаміці та розвитку.

Узагальнення даних дослідження дозволило зробити наступні висновки:

1. У площині філософсько-правового дискурсу художня література як відображення правової реальності може розглядатися у двох аспектах: а) онтологічному – як особливий різновид (форма) правової свідомості; б) гносеологічному – як один із способів пізнання правової реальності. Художня література, поєднуючи в собі раціональне осмислення правової реальності та образну форму, маючи об'єктом відображення ту ж таки правову реальність, сама є формою філософсько-правового дискурсу – *філософсько-правовою парадигмою*. Художню літературу у відповідній образній та сюжетній частині можна розглядати як особливий зріз *правової реальності*: правова реальність розкривається через ідеальну конструкцію правової ситуації у сюжеті.

2. Однією з історичних особливостей буття українського народу є приналежність основної його частини до селянського стану (аж до середини ХХ ст.) та відсутність власної державності упродовж тривалих періодів історичного часу, що позначилося на формах та загальному характері виробленої ним правової культури: за умов відсутності або ж недоступності для переважної частини українців писаного права та пам'яток вітчизняної

політико-правової думки відповідну нішу у правовій культурі заповнили звичаї, фольклор та художня література.

3. Описуючи селянське життя в усій багатоманітності його проявів, українські письменники закарбували у художніх образах та правових сюжетах звичаєво-правові норми в дії, перетворивши свої твори – в аспекті історико- та філософсько-правового *аналізу* – у *пам'ятки звичаєво-правової культури українського народу*. Національний та гуманістичний ідейний зміст творів західноукраїнських письменників зумовлює їх значення для розвитку сучасної правової системи України, зокрема у зв'язку із звичаєвою та – у ширшому розумінні – традиційною правовою культурою. *Українська література стала формою збереження та підтримання традиційної національної правової культури у радянські часи* – за правління диктаторських та тоталітарних режимів.

4. Художня література як форма існування традиційної правової культури українського народу у радянський період вітчизняної історії стала визначальним фактором безперервності еволюції цієї культури, що перетворює її на важливе джерело знань про останню, без якої немислима сучасна українська філософія права. Отже, вивчення у порушеному аспекті філософсько-правового дискурсу вітчизняної художньої літератури перетворює її з допоміжного, так би мовити «периферійного», культурознавчого джерела на самостійний та відносно самодостатній об'єкт філософсько-правового дослідження – особливу форму правосвідомості та правової культури, невіддільну від правового розвитку народу.

5. Західноукраїнськими письменниками наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі широкого ознайомлення з життям та побутом українського селянства, його традиційною звичаєво-правовою культурою (яка взаємодіяла із законодавством та юридичними установами Австро-Угорської імперії) було вироблено оригінальну традицію соціонормативного етнографічного дослідження права у формах художньо-образного відтворення правової дійсності.

6. Повнота праворозуміння у діалектичній єдності пізнавального та емоційно-вольового ставлення до правової дійсності реалізується в образах права у творах художньої літератури. Письменники устами персонажів своїх творів оцінювали об'єктивне юридичне право, пов'язані з ним діяльність та інститути з позицій природно-правового праворозуміння.

7. У роботі сформульовано та аргументовано положення, в яких розкривається співвідношення *художньо-правової* та *соціально-правової дійсності*, серед яких наступні.

Перше. Ідеальність права знаходить своє втілення в образах права та правових сюжетах творів художньої літератури.

Друге. Право як деонтологічна реальність виявляє себе у модальності літературних образів, свідомо чи несвідомо використовуваних письменниками для творення світу *належного* у праві; така онтологічна та гносеологічна автономність художньої літератури як форми суспільної свідомості від соціальної дійсності сприяє максимально повному вираженню метафізичної природи права як вищої деонтологічної реальності.

Третє. Логіка права (С.С. Алексєєв) у художньому світі літературного твору перетворюється відповідно до закономірностей цієї форми духовного освоєння дійсності, не втрачаючи при цьому глибинного зв'язку з феноменологічною природою права: зазначене є передумовою *пізнаваності* правових явищ соціальної дійсності в образах права.

Четверте. Притаманна праву аксіологічна, ціннісно-смілова складова у художньо-правовій дійсності досягає свого максимального прояву; такий «аксіологічний» потенціал образів права у художній літературі перетворює їх на критерій оцінювання правових явищ (норм, інститутів, юридичних установ) у соціальній дійсності.

П'яте. Соціально-правова дійсність, яка включає правову свідомість та правову культуру, змінена під впливом художньої літератури, засвоєння якої є обов'язковою умовою соціалізації людини у сучасному суспільстві. Сприйняті

з дитинства та у шкільні роки, через театр та кінематограф образи права у творах художньої літератури здійснюють формуючий вплив на особистість, визначаючи її правосвідомість на все життя.

Шосте. Герменевтична багатовимірність права та правової реальності як об'єкта інтерпретації корелює з глибинним змістом твору художньої літератури як *тексту*, котрий потребує *прочитання*; в образі права у художній літературі можуть бути виділені смислові рівні, на кожному з яких зберігається природа образу як цілісного відображення явища чи зрізу правової дійсності: власне художній образ; соціальний зміст явища, спостереження якого стало приводом до написання твору; філософсько-правова ідея, виражена та обстоювана письменником у літературному творі. Відповідно саме останній, найбільш глибокий з точки зору дискурсу рівень образу права і є безпосереднім предметом дослідження.

Сьоме. І видиме, позитивне право, і художня література як форма правової свідомості є різними – об'єктивованими та конкретними – проявами універсальної ідеї права як принципів справедливості, рівності та свободи (В.С. Нерсесянц), що і є метафізичною основою єдності цих форм буття права.

Восьме. Природно-правова сутність правової реальності з усією повнотою виявляє себе у творах художньої літератури, оскільки література як форма пізнавального ставлення до дійсності передбачає розкриття в образах таких сторін останньої, які звичайному спостереженню не доступні; *лише виявивши дійсну соціальну та метафізичну природу того чи іншого правового явища, письменник може створити образ права чи розробити правовий сюжет. А це і є суттю природно-правового праворозуміння.*

9. Оціночні судження про правову дійсність у творах художньої літератури виражені у наступних формах:

1) правові цінності, для захисту та ствердження яких письменник вибудовує образ того чи іншого явища (справедливість, свобода, власність тощо);

2) конфлікт правових цінностей, який у літературному творі постає як *художній конфлікт*: в межах авторського задуму персонажі з різними ціннісними орієнтаціями вступають між собою у відносини, а конфлікт між ними і розкриває конфлікт тих чи інших ціннісних установок (конфлікт Рафаловича та Стальського у повісті «Перехресні стежки», конфлікт всередині селянської родини у повісті О. Кобилянської «Земля»);

3) правові цінності, які визнає та підтримує читач (дослідник) твору: адже оцінка того чи іншого образу, персонажу тощо відрізнятиметься залежно від особистих уподобань читача.

10. Необхідним є використання творів художньої літератури у навчально-виховному процесі, зокрема при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Філософія права», «Теорія права та держави», «Історія держави і права України» з обов'язковим включенням до тематики занять таких питань: «Образи правників в українській художній літературі відповідних періодів», «Образи злочину», «Правові традиції у творах художньої літератури» тощо.

Коло питань, що розглядалися в дисертації, не вичерпує проблему філософсько-правового осмислення творів художньої літератури, зокрема і дослідженого періоду. Подальші перспективи досліджень вбачаються у розробці науково-методичних рекомендацій щодо використання творів художньої літератури у правовій освіті та правовому вихованні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская ; [отв. ред. В. А. Лекторский] ; АН СССР, Ин-т психологии. — М. : Наука, 1980. — 335 с.
2. Алексеев С. С. Государство и право : начальный курс / С. С. Алексеев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юрид. лит., 1996. — 192 с.
3. Алексеев С. С. Право: азбука–теория–философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. — 712 с.
4. Алексеев С. С. Философия права: история и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы / Сергей Сергеевич Алексеев. — М. : Норма, 1999. — 329 с.
5. Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII – XVIII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Андреев Дмитро Володимирович ; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. — К., 2003. — 20 с.
6. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — 2-ге вид., виправл. та доповн. — К. : Генеза, 1996. — 368 с.
7. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини : навч. посіб. / В. С. Кульчицький, І. Й. Бойко, І. Ю. Настасяк, О. І. Мікула ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів : Тріада плюс, 2002. — 88 с.
8. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 р. / О. Аркуша ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів : Місіонер, 1996. — 174 с.
9. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з

Нестором Махном) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спеціальність 12.00.01» Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Атоян Ольга Миколаївна ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2008. — 40 с.

10. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов : [монография] / О. Н. Атоян ; [отв. ред. Б. Г. Розовский] ; МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел. — Луганск : РИО ЛАВД, 2003. — 512 с. — (История права).

11. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания / О. Н. Атоян ; [отв. ред. Б. Г. Розовский] ; МВД Украины, Луганск. акад. внутр. дел. — Луганск : РИО ЛАВД, 2003. — 530 с. — (История права).

12. Бандура О. М. Теорія літератури : посіб. для вчителів / Олександра Михайлівна Бандура. — К. : Радянська школа, 1969. — 286 с.

13. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран ; Наук.-досл. ін-т українознавства, Ін-т археології НАН України. — К. : Генеза, 2005. — 208 с. : іл.

14. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики : исследования разных лет / М. Бахтин. — М. : Худож. лит., 1975. — 504 с.

15. Бачинін В. Соціально-правові суперечності як предмет філософії права / В. Бачинін // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 1. — С. 157—164.

16. Бистрова О. О. Імпліцитні можливості слова в художньому тексті / Олена Бистрова. — Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2006. — 200 с.

17. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / В. С. Бігун // Часопис Київського університету права. — 2005. — № 4. — С. 23—32.

18. Білецький Л. І. Основи української літературно-наукової критики / Л. І. Білецький ; упорядкув., передм. та прим. М. М. Ільницького. — К. : Либідь, 1998. — 408 с. — (Літературні пам'ятки України).

19. Боднар С. Б. Поняття рівності у філософії права / С. Б. Боднар // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 311—317.

20. Бойко Л. М. Деякі системоутворюючі домінанти українського правового менталітету / Л. М. Бойко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. лит., 2007. — Вип. 36. — С. 304—307.

21. Бурляй Ю. С. Основи літературно-художньої критики / Ю. С. Бурляй. — К. : Вища школа, 1985. — 247 с.

22. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право : монография / Н. А. Бусова ; М-во образования и науки Украины, Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. — Х. : Прометей-Пресс, 2004. — 352 с.

23. Вайшвила А. Правовой персонализм (к поиску современного правопонимания) / А. Вайшвила // Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания (философия права на постсоветском пространстве) : монография / А. Вайшвила, А. И. Левченков, А. Н. Литвинов, М. Я. Тюренков ; МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел. — Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. — С. 8—29.

24. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. — М. : Новый юрист, 1998. — 622 с.

25. Войтюк А. Ю. Літературознавчі концепції Івана Франка / А. Ю. Войтюк. — Львів : Вища школа, 1981. — 183 с.

26. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика : монография / Александр Владимирович Волошенюк. — Х. : Прометей-Пресс, 2005. — 104 с.

27. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис. Ч. 1 / Олекса Воропай. — К. : Оберіг, 1999. — 455 с.

28. Вступ до теорії правових систем : монографія / [Наталія Миколаївна Оніщенко та ін. ; за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Юридична думка, 2006. — 432 с.

29. Вязовський Г. А. Світ художньої літератури / Г. А. Вязовський. — К. : Дніпро, 1987. — 252 с.

30. Галич О. Теорія літератури : підручник / Олександр Галич ; Віталій Назарець ; Євген Васильєв ; за наук. ред. Олександра Галича. — К. : Либідь, 2001. — 488 с. : табл.

31. Гегель Г. В. Ф. Філософія права : пер. с нем / Г. В. Ф. Гегель ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нарсеянц. — М. : Мысль, 1990. — 526 с. — (Філософское наследие ; т. 13).

32. Гнатюк М. Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ—початку ХХ сторіч / Михайло Гнатюк. — Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 207 с.

33. Горбач Н. Я. Філософські переконання Івана Франка / Назар Горбач. — Львів : Каменяр, 2006. — 112 с.

34. Григорьян Б. Т. Філософская антропология : критич. очерк / Б. Т. Григорьян. — М. : Мысль, 1982. — 188 с.

35. Гримич М. В. Звичаєве право українців ХІХ—початку ХХ століття / Марина Гримич ; ред. Лідія Сушко. — К., 2004. — 588 с.

36. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ—початку ХХ ст. / Марина Гримич ; ред. Лідія Сушко. — К., 2004. — 588 с.

37. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / Михайло Грушевський ; Institut Sociologique Ukrainien. — Wien, 1921. — 328 с.

38. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Гудима Дмитро Анатолійович ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. — Львів, 2008. — 16 с.

39. Гудима Д. А. Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняттєвого апарату) / Д. А. Гудима // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 256—266.

40. Дамирли М. А. История философии права и история правовой мысли: вопросы соотношения / М. А. Дамирли // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, №. 1–2. — С. 351—354.

41. Денисюк Н. Р. Художній світ письменника: поняття, терміни і літературознавчі версії / Денисюк Надія Романівна ; Тернопіл. держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка, Тернопіл. держ. техн. ун-т ім. Івана Пулюя. — Тернопіль, 2002. — 63 с.

42. Дмитрієнко Ю. М. Чому українська правова свідомість – українська? / Ю. М. Дмитрієнко // Держава і право. — К., 2009. — Вип. 44. — С. 699–707.

43. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т. 1 / Станислав Дністрянський. — Прага : Накладом Укр. Вільного ун-ту, 1923. — 397 с. : іл.

44. Дністрянський С. Нова держава / Станислав Дністрянський. — Відень ; Прага ; Львів : Український Скиталець, 1923. — 29 с.

45. Дністрянський С. Погляд на теорії права та держави / Станислав Дністрянський. — Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. — 63 с.

46. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціальнопсихологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. — К. : Ін-т історії України, 2004. — Вип. 10. — С. 284—293.

47. Дудаш Т. І. Праворозуміння: антропологічна сутність / Т. І. Дудаш // Антропология права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1–2 грудня 2006 р.). — Львів : Край, 2007. — С. 131—144.

48. Ерліх Є. Основи соціології права. ХХ. І. Дослідження живого права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 211—220.

49. Ерліх Є. Про живе право / Є. Ерліх // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1/2. — С. 194—200.

50. Ерліх Є. Соціологія і юриспруденція / Є. Ерліх // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 185—193.

51. Ерліх Є. Соціологія права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 161—167.

52. Ерліх Є. Юридична логіка. Розділ IV. Уявлення про єдність права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 201—210.

53. Життя етносу : соціокультурні нариси : [навч. посіб. / Б. Попов (кер. авт. кол.), В. Ігнатов, М. Степико та ін.] ; Міжнар. фонд «Відродження». — К. : Либідь, 1997. — 240 с.

54. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 320 с.

55. Зайчук О. Середовище права та формування правових систем сучасності / О. Зайчук, Н. Оніщенко // Право України. — 2003. — № 12. — С. 37—40.

56. Зборовська Н. В. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури : монографія / Н. В. Зборовська. — К. : Академвидав, 2006. — 504 с.

57. Звиглянич В. А. Логико-гносеологические и социальные аспекты категорий видимости и сущности / В. А. Звиглянич ; АН УССР, Ин-т философии. — К. : Наук. думка, 1980. — 151 с.

58. Здоровега В. Політичне передбачення у творчості Івана Франка / В. Здоровега // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф., Львів, 25—27 верес. 1996 р. — Львів : Світ, 1998. — С. 174—179.

59. Злобин Н. С. Ценность истины и истинность ценности / Н. С. Злобин // Ценностные аспекты развития науки. — М. : Наука, 1990. — С. 18—36.

60. Іванишин П. В. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти) : монографія / Петро Іванишин ; [відп. ред. Дончик В. Г.] ; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2005. — 308 с.

61. Історія держави і права України : підруч. для студ. юрид. спец. вузів : у 2 т. / за ред В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — Т. 1. — 656 с.

62. Історія України : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій [та ін.] ; за ред. В. А. Смолія. — Вид. 3-тє, доповн. і переробл. — К. : Альтернатива, 2002. — 472 с.

63. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения / В. П. Казимирчук. — М. : Юрид. лит., 1965. — 204 с.

64. Калениченко Н. Л. Українська проза початку ХХ ст. / Н. Л. Калениченко ; АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. — К. : Наук. думка, 1964. — 451 с.

65. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.

66. Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні (Сторінка з історії звичаєвого права на початку ХХ ст.) / В. Камінський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / Українська Академія наук ; за ред. А. Е. Кристера. — К., 1925. — Вип. 1. — С. 32—53. — (Збірник Соц.-екон. відділу ; № 4).

67. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.]. — М. : Мысль, 1963—1966.

68. Квіт С. Основи герменевтики : текст лекцій / Сергій Квіт ; Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 1999. — 124 с.

69. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія / М. С. Кельман. — Тернопіль : Терно-граф, 2007. — 152 с.

70. Кельман М. С. Теорія держави : навч. посіб. для студ. вузів / М. С. Кельман ; передм. С. М. Лисенкова ; М-во освіти України, Львів. Ін-т внутр. справ при Нац. акад. внутр. справ України. — Тернопіль : ТЗОВ «Поліграфіст», 1997. — 330 с.

71. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. — М. : Аванта плюс, 2000. — 560 с.

72. Кириллов В. И. Логика познания сущности / В. И. Кириллов. — М. : Высшая школа, 1980. — 175 с.

73. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; [сост., примеч. В. В. Сапова] ; Рус. христиан. гуманит. ин-т. — СПб. : РХГИ, 1999. — 800 с. — (Русская социология XX века).

74. Клименко А. В. Теория государства и права : учеб. пособие для студ. учреждений среднего проф. образования / А. В. Клименко, В. В. Румынина. — М. : Мастерство : Высшая школа, 2000. — 224 с.

75. Климович О. В. Види прав людини: до історії формування уявлень українських мислителів (XI—поч. XX ст.) / О. В. Климович // Права людини в Україні : праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія 1, Дослідження і реферати. — Львів : Світ, 1999. — Вип. 2. — С. 119—126.

76. Кобилянська О. Земля : повість / Ольга Кобилянська // Твори. — Сімферополь : Крим, 1971. — С. 3—286.

77. Кобринська Н. І. Виборець : оповідання / Наталя Кобринська // Вибрані твори / [упорядкув., підгот. текстів, вступ. ст. та прим. О. Н. Мороза]. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1958. — С. 101—125.

78. Кобринська Н. І. Судія : оповідання / Наталя Кобринська // Вибрані твори / [упорядкув., підгот. текстів, вступ. ст. та прим. О. Н. Мороза]. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1958. — С. 77—90.

79. Кобринська Н. І. Янова : оповідання / Наталя Кобринська // Вибрані твори / [упорядкув., підгот. текстів, вступ. ст. та прим. О. Н. Мороза]. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1958. — С. 91—100.

80. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності / В. Ковальський // Юридична Україна. — 2010. — № 4. — С. 23—26.

81. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Козловський Антон Антонович ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 40 с.

82. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1/2. — С. 32—44.

83. Козловський А. А. Право як пізнання : вступ до гносеології права / А. А. Козловський ; М-во освіти України ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці : Рута, 1999. — 295 с.

84. Кононенко С. В. Традиціоналізм суспільствознавства і теорії міжнародних відносин / С. В. Кононенко // Традиція та інновація в теорії міжнародних відносин : матеріали Міжвід. наук.-теорет. конф. 21-22 квітня 2005 р. / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнар. відносин. — К., 2005. — С. 13—21.

85. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Нонна Копистянська. — Львів : ПАІС, 2005. — 348 с.

86. Коршунов А. М. Теория отражения и творчество / Анатолий Михайлович Коршунов. — М. : Политиздат, 1971. — 255 с.

87. Косович В. М. Оцінювання й оцінка у правовому регулюванні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень; філософія права» / Косович Віталій Мирославович ; Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1996. — 22 с.

88. Костицький М. В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності / Михайло Васильович Костицький // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / передм. І. А. Тимченка ; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. — Чернівці : Рута, 2008. — С. 85—89.

89. Костицький М. В. Объект и предмет историко-правового познания / Михайло Васильович Костицький // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / передм. І. А. Тимченка ; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. — Чернівці : Рута, 2008. — С. 80—83.

90. Костицький М. В. Про зміст, предмет і завдання філософії права / Михайло Васильович Костицький // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / передм. І. А. Тимченка ; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. — Чернівці : Рута, 2008. — С. 17—28.

91. Костомаров М.І. Дві руські народности / Микола Костомаров ; [пер. і післям. Олександра Кониського] ; з переднім словом Дмитра Дорошенка. — Київ ; Ляйпціг : Українська накладня, [1923]. — 111 с.

92. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк. — К. : Вентурі, 1996. — 207 с.

93. Крижанівський А. Ф. Методологія дослідження правопорядку в епоху Постмодерну / А. Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. лит., 2007. — Вип. 36. — С. 58—64.

94. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. / Володимир Іванович Кузнецов. — К. : Стилос : Фоліант, 2003. — 382 с.

95. Кузьминець О. Історія держави і права України : навч. посіб. / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр. — К. : Україна, 2000. — 429 с.

96. Кульчицький В.С. Історія держави і права : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — 624 с.

97. Кутырев В. А. Современное социальное познание: общенаучные методы и их взаимодействие / Владимир Александрович Кутырев. — М. : Мысль, 1988. — 204 с.

98. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень. — М. : Спарк, 1998. — 448 с.

99. Лапицкий В. В. Структура и функции субъекта познания / В. В. Лапицкий. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1983. — 159 с.

100. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. А. Левенець ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К. : Стилос, 2001. — 585 с. — Бібліогр.: с. 499–582.

101. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский ; АН СССР, Ин-т философии. — М. : Наука, 1980. — 357 с.

102. Леони Б. Свобода и закон : пер. с англ. / Б. Леони. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 308 с.

103. Лепеха Т. В. Українознавство : навч. посіб. / Таїсія Василівна Лепеха. — К. : Просвіта, 2005. — 376 с.

104. Лепкий Б. В касині : оповідання / Богдан Лепкий // Вибрані твори : у 2 т. / упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик. — К. : Смолоскип, 2007. — Т. 1. — С. 326—333. — (Розстріляне Відродження).

105. Лепкий Б. Дзвони : оповідання / Богдан Лепкий // Вибрані твори : у 2 т. / упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик. — К. : Смолоскип, 2007. — Т. 1. — С. 371—376. — (Розстріляне Відродження).

106. Лепкий Б. Дивак : (спомин з життя) / Богдан Лепкий // Вибрані твори : у 2 т. / упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик. — К. : Смолоскип, 2007. — Т. 1. — С. 302—319. — (Розстріляне Відродження).

107. Лепкий Б. Під портретами предків : оповідання / Богдан Лепкий // Вибрані твори: у 2 т. / упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик. — К. : Смолоскип, 2007. — Т. 1. — С. 377—385. — (Розстріляне Відродження).

108. Лепкий Б. Починок : оповідання / Богдан Лепкий // Вибрані твори : у 2 т. / упорядкув. та передм. Н. І. Білик, Н. І. Гавдиди ; прим. Н. І. Білик. — К. : Смолоскип, 2007. — Т. 1. — С. 334—366. — (Розстріляне Відродження).

109. Литвин В. М. Історія України : підручник / Володимир Михайлович Литвин. — К. : Наук. думка, 2006. — 728 с.

110. Література. Теорія. Методологія / упорядкув. і наук. ред. Данути Уліцької ; пер. з пол. Сергія Яковенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 543 с.

111. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / Юрій Петрович Лобода. — Львів : Світ, 2009. — 280 с.

112. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу як соціальна цінність: до питання про засади комплексного дослідження / Ю. П. Лобода // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. лит., 2008. — Вип. 40. — С. 54—59.

113. Лозко Г. Етнологія України: філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Г. Лозко. — К. : АртЕк, 2001. — 304 с.

114. Маковей О. Братання : нарис / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 252—254.

115. Маковей О. Еманципація мужчин : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 53—77.

116. Маковей О. З одного джерела : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 441—445.

117. Маковей О. Казка про Невдоволеного Русина : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 11—14.

118. Маковей О. Клопоти Савчихи : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 77—114.

119. Маковей О. Ласка : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 348—353.

120. Маковей О. Ми жадаємо! : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 511—513.

121. Маковей О. Опришки : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 324—332.

122. Маковей О. Свідок : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 345—348.

123. Маковей О. Тяжка операція : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 332—339.

124. Маковей О. Хрест поміж липами : нарис / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 232—234.

125. Маковей О. Шерлок Голмес : оповідання / Осип Маковей // Твори : в 2 т. / [упорядкув. та прим. О. В. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Художня проза. — С. 500—505.

126. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / Сергей Иванович Максимов ; Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. — Х. : Право, 2002. — 328 с.

127. Максимов С. І. Універсальне і національне у ціннісному вимірі права / С. І. Максимов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць.— Одеса : Юрид. лит., 2008. — Вип. 40. — С. 97—101.

128. Максимов С. І. Про філософське осмислення права (до питання про предмет філософії права) / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 2. — С. 89—99.

129. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б. В. Малишев. — К. : Праксіс, 2008. — 344 с.

130. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах : учебно-метод. пособие / А. В. Малько. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2001. — 272 с.

131. Мартович Л. Винайдений рукопис про руський край : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 50—55.

132. Мартович Л. За межу : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 115—119.

133. Мартович Л. Іван Рило : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 46—49.

134. Мартович Л. Мужицька смерть : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 56—88.

135. Мартович Л. Нечитальник : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 25—31.

136. Мартович Л. Ось поси моє! : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 136—157.

137. Мартович Л. Хитрий Панько : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 120—128.

138. Мартович Лесь. Зле діло : оповідання / Лесь Мартович // Твори. — К. : Держ. вид-во художньої літ., 1963. — С. 165—171.

139. Мельничук О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : монографія / О. С. Мельничук ; Одес. нац. юрид. акад. — Одеса : Фенікс, 2008. — 178 с.

140. Моклиця М. В. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика / М. Моклиця. — Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. — 295 с. : іл.

141. Назаренко Г. В. Теория государства и права : учеб. пособие / Г. В. Назаренко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Познавательная книга плюс, 1999. — 176 с.

142. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 347 с. : портр.

143. Наумов А. В. Проблемы уголовного права и правосудия в творчестве Ф. М. Достоевского / А. В. Наумов // Российская юстиция. — 2006. — № 11. — С. 54—57.

144. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц. — М. : Юристь, 1998. — 352 с.

145. Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц ; Ин-т гос. и права РАН, Академ. правов. ун-т. — М. : НОРМА-ИНФРА·М, 1987. — 648 с.

146. Нечитайленко А. А. Основы теории права : учеб. пособие / Нечитайленко Анатолий Александрович. — Х. : Консум, 1998. — 174 с.

147. Нечитайлюк М. Ф. З народних ручаїв / М. Ф. Нечитайлюк. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. — 168 с.

148. Новицкая Т. Е. Вопросы методологии истории государства и права / Т. Е. Новицкая // Вестник Моск. ун-та. Серия 11, Право. — 1997. — №1. — С. 3—19.

149. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов ; М-во образования и науки Украины, Одес. нац. юрид. акад. — Одесса : Юрид. лит., 2001. — 160 с.

150. Общая теория прав человека / под ред. Е. А. Лукашевой ; Ин-т гос. и права РАН. — М. : Норма, 1996. — 520 с.

151. Огляд історії українського права : по запискам за викладами проф. Др. М. Чубатого на тайнім Українськім Університеті у Львові в рр. 1920–1923. — 2-ге пошир. вид. — Львів, 1922.

152. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Наталія Миколаївна Оніщенко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 352 с.

153. Опільський Ю. Під орлами Роми : оповідання із життя в Карпатах з кінця 2-го в. п. Хр. / Юліан Опільський // Твори : в 4 т. / упорядкув., передм. М. М. Ільницького. — Львів : Каменяр, 2005. — Т. 4. — С. 165—257.

154. Опільський Ю. Тінь Велетня : оповідання з 1812р. / Юліан Опільський // Твори : в 4 т. / упорядкув., передм. М. М. Ільницького. — Львів : Каменяр, 2005. — Т. 4. — С. 403—582.

155. Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. — М.: Юрид. лит., 1975. — 111 с.

156. Орзих М. Ф. Право и личность. Вопросы теории правового воздействия на личность социалистического общества / М. Ф. Орзих. — Киев; Одесса : Вища школа, 1977. — 143 с.

157. Основи етнодержавознавства : підручник для студ. гуманіт. спец. вузів / за ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Либідь, 1997. — 656 с.

158. Основы онтологии : учеб. пособие / [под ред. Ф. Ф. Вяккерера, В. Г. Иванова, Б. И. Липского, Б. В. Маркова]. — СПб.: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1997. — 278 с.

159. Охрімович В. Українсько-руські приповідки правничі, систематично впорядковані та юридично пояснені / В. Охрімович // Студії з поля суспільних наук і статистики / видає Статистична комісія Наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1912.— Т. 3. — 56 с.

160. Павлов С. С. Правові традиції України — напрями наукового дослідження / С. С. Павлов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. лит., 2007. — Вип. 36. — С. 87—91.

161. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроби теоретичної конструкції: монографія / Степан Петрович Павлюк; НАН України, Ін-т народознавства. — Львів, 2006. — 247 с.

162. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? / Девід Перкінс; пер. з англ. А. Іщенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 152 с.

163. Петрів Р. Австрійські, австро-угорські і галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст.): пер. з нім. і пол. мов / Роман Петрів; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. — 106 с.

164. Петрова Л. В. Нариси з філософії права: навч. посіб. / Л. В. Петрова. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 1995. — 260 с.

165. Петрухин И. Л. Человек как социально-правовая ценность / И. Л. Петрухин // Государство и право. — 1999. — № 10. — С. 83—90.

166. Поважна В. М. Розвиток української літературної критики у 80-90-х роках XIX ст. До проблеми критеріїв і методу / В. М. Поважна. — К.: Вища школа, 1973. — 269 с.

167. Познер Р. А. Економічний аналіз права / Ричард А. Познер; пер. з англ. Сергія Савченка; вступ. ст. М. П. Кучерявенка. — К.: Акта, 2003. — 862 с.

168. Политико-правовые ценности: история и современность / под ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 256 с.

169. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність: монографія / [М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна (наук. ред.), В. Д. Воднік та ін.]; за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — К.: Ін Юре, 2005. — 384 с.

170. Правила адвокатської етики. Схвалені вищою кваліфікаційною Комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України 1 жовтня 1999 р.; протокол № 6/VI від 1–2 жовтня 1999 р.

171. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К. : Наук. думка, 2006. — 278 с. — (Проект «Наукова книга»).

172. Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX ст.—початок XX ст.) / Ю. Присяжнюк // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. — 2002. — Вип. 37, ч. 1. — С. 213—228.

173. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / [М. І. Панов, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна]. — Х. : Право, 2008. — 320 с.

174. Програми до збирання матеріялів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / Українська Академія наук ; за ред. А. Е. Кристера. — К., 1925. — XII, 130 с. — (Збірник Соц.-екон. відділу ; № 1).

175. Прусс В. М. Теория государства и права : вводный курс : учеб. пособие / В. М. Прусс, А. Н. Шемякин, Т. Р. Короткий. — Одесса : Интерио, 1997. — 112 с.

176. Пыхтин В. Г. Наука как социальный и гносеологический феномен / В. Г. Пыхтин, Т. Ф. Пыхтина ; отв. ред. О. С. Разумовский. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. — 143 с.

177. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. — Львов : Вища школа, 1985. — 167 с.

178. Рабінович П. М. Методологія правознавства: проблеми плюралізації / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 3. — С. 81—87.

179. Рабінович П. М. Михайло Грушевський як теоретик держави / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 3. — С. 66—71.

180. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. — 10-те вид., доповн. — Львів : Край, 2008. — 224 с.

181. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович. — Вид. 2-ге, зі змінами й доповн. — К., 1994. — 236 с.

182. Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади / П. М. Рабінович // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні : праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія 1, Дослідження і реферати. — К. : Ін Юре, 1998. — Вип. 1. — С. 9—19.

183. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння / П. М. Рабінович // Право України. — 2007. — № 9. — С 3—7.

184. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 1. — С. 36—46.

185. Рабінович С. П. Природно-правова рівність як основа цивільних відносин : спроба антропосоціального аналізу // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1—2. — С. 318—326.

186. Редекер Х. Отражение и действие. Диалектика реализма в художественном творчестве : пер. с нем. / Хорст Редекер. — М. : Прогресс, 1971. — 168 с.

187. Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер ; [пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко]. — К. : Дух і літера, 2002. — 218 с.

188. Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Георгий Иванович Рузавин. — М. : Мысль, 1974. — 237 с.

189. Савенко О. Право і праворозуміння в духовному вимірі (спроба антропологічно-поетичних міркувань / О. Савенко // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1-2 грудня 2006 р.). — Львів : Край, 2007. — С. 234—245.

190. Себайн Д. Т. Історія політичної думки : пер. з англ. / Джордж Себайн, Томас Торсон. — К. : Основа, 1997. — 837 с.

191. Селіванов В. М. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки / В. М. Селіванов // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 4. — С. 3—17.

192. Семків О. Іван Франко: немарксистські погляди : з нагоди 140-річчя від дня народження Івана Франка / Остап Семків. — Львів, 1996. — 111 с.

193. Сербенська О. Політична метафора в наукових текстах Івана Франка / О. Сербенська // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин : матеріали Міжнар. наук. конф., Львів, 25—27 верес. 1996 р. — Львів : Світ, 1998. — С. 646—651.

194. Сичивица О. М. Методы и формы научного познания / Сичивица Олег Михайлович. — М. : Высшая школа, 1972. — 94 с.

195. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : [открытая лекция] / О. Ф. Скакун ; НАН Украины, Ин-т госуд. и права им. В. М. Корецкого [и др.]. — Киев ; Симферополь : Логос, 2007. — 31 с. — (Серия науч.-метод. изд. «Академия сравнительного правоведения» ; вып. 5).

196. Скасырский И. В. Российская культурно-правовая традиция как правовой феномен / И. В. Скасырский // Юрист-правоведь. — 2002. — № 2. — С. 56—58.

197. Скомаровський В. О. Традиція з погляду сучасника / В. О. Скомаровський // Традиція та інновація в теорії міжнародних відносин : матеріали Міжвід. наук.-теорет. конф. 21-22 квітня 2005р. / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнар. відносин. — К., 2005. — С. 39—42.

198. Славин А. В. Наглядный образ в структуре познания / Александр Васильевич Славин. — М. : Политиздат, 1971. — 271 с. — (Над чем работают, о чем спорят философы).

199. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / Степан Сливка ; [передм. Володимира Копейчикова, Тараса Андрусика]. — Львів : Воля, 2001. — 168 с.

200. Спекторский Е. Юриспуденция и право // Юридический вестник. — М., 1913. — Кн. 2. — С. 84

201. Старосольський В. Держава і політичне право : курс лекцій, що викладається студентам Економічного кооперативного відділу Української господарської академії в Чесько-Словацькій Республіці на 2-му семестрі 1922/23 акад. р. / В. Старосольський. — Подєбради : Видавниче т-во при Укр. госп. акад., 1923. — 599 с.

202. Старосольський В. До питання про форми держави / Володимир Старосольський. — Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1925. — 25 с.

203. Старосольський В. Методологічна проблема в науці про державу / Володимир Старосольський. — Прага : Накладом Укр. Вільного ун-ту, 1925. — 36 с.

204. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / Михайло Степико ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. — К. : Товариство «Знання», 1998. — 251 с.

205. Стёпин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция / В. С. Стёпин. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 743 с. : ил.

206. Стефаник В. С. Вона — земля : новела / Василь Стефаник // Камінний хрест : новели / глосарій Володимира Яськова. — Х. : Фоліо, 2008. — С. 159—162.— (Українська класика)

207. Стефаник В. С. Камінний хрест : новела / Василь Стефаник // Камінний хрест : новели / глосарій Володимира Яськова. — Х. : Фоліо, 2008. — (Українська класика). — С. 45—55.

208. Стефаник В. С. Новина : новела / Василь Стефаник // Камінний хрест : новели / глосарій Володимира Яськова. — Х. : Фоліо, 2008. — С. 38—40. — (Українська класика).

209. Стефаник В. С. Суд : новела / Василь Стефаник // Камінний хрест : новели / глосарій Володимира Яськова. — Х. : Фоліо, 2008. — С. 150—156. — (Українська класика).

210. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права / А. В. Стовба. — Х., 2006. — 176 с.

211. Стовба О. В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права / О. В. Стовба // Проблеми філософії права : міжнар. часопис. — Київ ; Чернівці : Рута, 2005. — Т. 3, № 1–2. — С. 24—31.

212. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие для юрид. факультетов ун-тов и ин-тов / Сурилов Алексей Васильевич. — Киев ; Одесса : Вища школа, 1989. — 439 с.

213. Сурилов О. В. Теорія держави і права : учбовий посіб. / О. В. Сурилов. — Одеса : Астропринт, 1998. — 223 с.

214. Сущность и явление / [В. В. Хизима, И. В. Огородник, В. А. Рыжко и др.]. — К. : Наук. думка, 1987. — 296 с.

215. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых. — М. : Юстицинформ, 2000—.

216. Сырых В. М. Метод правовой науки (основные элементы, структура) / В. М. Сырых. — М. : Юрид. лит., 1980. — 176 с.

217. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник / В. М. Сырых. — М. : Былина, 1998. — 512 с.

218. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. — 3-е изд. / Ф. В. Тарановский. — СПб: Лань. — 560 с. [Серия «Мир культуры, истории и философии»].

219. Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки України на сучасному етапі державотворення / В.Я. Тацій // Правова держава. — Вип. 16. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. — С. 10—18.

220. Тённис Ф. Общество и общность. Основные понятия чистой социологии: пер с нем. В.В. Складнева / Ф. Тённис. — СПб: «Владимир Даль», 2002. — 451с.

221. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — Саратов, 1995. — 560 с.

222. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд. — М. : Юрист, 2000. — 776 с.

223. Теория государства и права : учеб. пособие для вузов / под ред. А. И. Косарева. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. — 207 с.

224. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и факультетов / [Алексеев С. С., Архипов С. Й., Корельский В. М. и др.] ; отв. ред.: Б. М. Корельский, В. Д. Перевалов. — М. : НОРМА-ИНФРА·М, 1999. — 559 с.

225. Теория государства и права : учебник / под ред. В. И. Марченко. — 3-е изд., расшир. и доп. — М. : Зерцало, 2000. — 624 с.

226. Теория познания : в 4 т. / под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. — М. : Мысль, 1991. — 651 с.

227. Теория права и государства : учебник для студ. и аспирантов юрид. вузов и факультетов / [руковод. авт. кол. и отв. ред. Г. Н. Манов]. — М. : БЕК, 1996. — XII, 323 с.

228. Ткаченко А. А. Наука современной логики : учеб. пособие / А. А. Ткаченко, В. А. Толок. — Запорожье : Дикое поле, 1999. — 456 с.

229. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе / Цветан Тодоров ; пер. з фр. Е. Марічева. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 162 с.

230. Токарська А. Ділове мовлення юристів: стан і проблеми / Антоніна Токарська // Мовознавчі студії : матеріали конференцій / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, Філологічна секція. — Львів, 2002. — (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, «круглих столів» НТШ ; т. 13). — С. 21—27.

231. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наталія Євгенівна Толкачова. — 2-е вид., переробл. і доповн. — К. : Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 2006. — 367 с.

232. Томашук Н. О. Ольга Кобилянська. Життя і творчість / Н. О. Томашук. — К. : Дніпро, 1969. — 237 с.

233. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / Зоя Аполлінаріївна Тростюк ; Київ. ін-т внутр. справ. — К. : Атіка, 2003. — 144 с.

234. Уліцька Д. Антипозитивістський злам / Данута Уліцька // Література. Теорія. Методологія / упорядкув. і наук. ред. Данути Уліцької ; пер. з пол. Сергія Яковенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 38—55.

235. Фальковський А. О. До визначення поняття аксіологічного дослідницького підходу в методології юриспруденції / А. О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. — Одеса : Юрид. лит., 2008. — Вип. 40. — С. 59—64.

236. Философия и методология науки : учеб. пособие для студ. вузов / под ред. В. И. Купцова. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 551 с.

237. Философия права : учебник / [О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др.] ; под ред. О. Г. Данильяна ; М-во образования и науки Украины. — Х. : Прапор, 2005. — 384 с. — (Учебник для вуза).

238. Філософія права : навч. посіб. / за ред. О. Г. Данільяна. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 270 с.

239. Франко І. Перехресні стежки : повість / Іван Франко // Украдене щастя : [вибрані твори]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 151—410. — (Українська класика).

240. Франко І. Я. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 26 : Літературно-критичні праці (1876–1885). — С. 180—204.

241. Франко І. Я. Література, її завдання і найважливіші ціхи / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 26 : Літературно-критичні праці (1876–1885). — С. 5—14.

242. Франко І. Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [АН УРСР, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка ; ред. кол.: Ф. В. Погребенник (відп. секр.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1980. — Т. 26 : Літературно-критичні праці (1876–1885). — С. 332—346.

243. Харитонов Є. О. Вступ до цивільного права України : навч. посіб. / Є. О. Харитонов. — К. : Істина, 2006. — 288 с. — (Серія «Цивілістика»).

244. Харитонов Є. О. Вступ до цивільного права України : навч. посіб. / Є. О. Харитонов. — К. : Істина, 2006. — 288 с.

245. Хоткевич Г. М. Довбуш : [повість] / Гнат Хоткевич // Авірон ; Довбуш : повісті, оповідання. — К. : Дніпро, 1990. — С. 64—456.

246. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Интерстиль, 2000. — 380 с.

247. Художественная деятельность : проблема субъекта и объективной детерминации / [В. И. Мазепа, В. П. Иванов, В. А. Малахов и др. ; отв. ред. В. И. Мазепа]. — К. : Наук. думка, 1980. — 295 с.

248. Цимбалюк М.М. Об'єктивація прав людини як фалософсько-правова проблема // М.М. Цимбалюк // Науковий вісник Київського ун-ту внутр. справ. — К., 2007. — № 2. — С. 9—16.

249. Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Райнгольд Циппеліус ; пер. з нім. під ред. Є. М. Причепія — К. : Тандем, 2000. — 300 с. — (Підручники світу. Європа).

250. Чайковський А. Я. Бразилійський гаразд : повість / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 242—320.

251. Чайковський А. Я. Козацька помста : повість / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 607—670.

252. Чайковський А. Я. Краще смерть, як неволя : оповідання / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 5—42.

253. Чайковський А. Я. На уходах : повість / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 321—534.

254. Чайковський А. Я. Ні разу не вдарив : оповідання / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 63—76.

255. Чайковський А. Я. Олюнька : повість / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 77—240.

256. Чайковський А. Я. Хто винен : оповідання / Андрій Чайковський // Олюнька : повісті та оповідання. — Львів : Каменяр, 1966. — С. 44—62.

257. Черемшина М. Дід : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 1. — С. 42—48.

258. Черемшина М. Злодія зловили : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 1. — С. 69—74.

259. Черемшина М. Ласка : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка 1974. — Т. 1. — С. 218—223.

260. Черемшина М. Основини : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка 1974. — Т. 1. — С. 85—94.

261. Черемшина М. Писанки : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка 1974. — Т. 1. — С. 214—217.

262. Черемшина М. Святий Николай у гарті : оповідання / Марко Черемшина // Твори : в 2 т. — К. : Наук. думка, 1974. — Т. 1. — С. 53—54.

263. Четвернин В. А. Поняття права и государства. Введение в курс теории права и государства : учеб. пособие для вузов / В. А. Четвернин ; Акад. нар. хоз-ва. — М. : Дело, 1997. — 120 с.

264. Швырёв В. С. Анализ научного познания: основные направления, формы, проблемы / В. С. Швырёв ; отв. ред. А. В. Лекторский ; АН СССР, Ин-т философии. — М. : Наука, 1988. — 175 с.

265. Шилков Ю. М. Гносеологические основы мыслительной деятельности / Юрий Михайлович Шилков ; Санкт-Петерб. акад. гражд. авиации. — СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1992. — 185 с.

266. Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания / Виктор Александрович Штофф. — М. : Высшая школа, 1978. — 271 с.

267. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. — 3-є вид., стер. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 304 с.

268. Щурат В. Г. Вибрані праці з історії літератури / Василь Григорович Щурат ; [упорядкув., передм., прим. та комент. С. В. Щурата] — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — 434 с.

269. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; отв. ред. М. В. Крюков. — М. : Наука, 1988. — 225 с.

270. Этнография : учебник для ист. спец. вузов / [Ю. В. Бромлей, Г. Е. Марков, Г. И. Анохин и др. ; под ред. Ю. В. Бромлея, Г. Е. Маркова]. — М. : Высшая школа, 1982. — 320 с.

271. Явич Л. С. Общая теория права / Явич Лев Самойлович ; ЛГУ им. А. А. Жданова. — Л. : Изд-во Ленинг. ун-та, 1976. — 287 с.

272. Явич Л. С. Сущность права (социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений) / Явич Лев Самойлович ; ЛГУ им. А. А. Жданова. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. — 207 с.

273 Язык закона / [Боголюбов С. А., Казьмин И. Ф., Локшина М. Д. и др.] ; под ред. Пиголкина А. С. — М. : Юрид. лит., 1990. — 192 с.